

Кокиева А.

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ (стандарт дередже)

ОКЪУТУВ КЪЫРЫМТАТАР ТИЛИНДЕ АЛЫП БАРЫЛГЪАН
УМУМТАСИЛЬ ОРТА МУЭССИСЕЛЕРИНИНЪ
10-ДЖЫ СЫНЫФЫ ИЧЮН ДЕРСЛИК

Украина тасиль ве илим назирлиги
тарафындан тевсие этильди

Черновцы
«Букрек» нешрият эви
2018

УДК 811.512.19(075.3)
К61

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ від 31.05.2018 № 521)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Кокиєва А.

К61 Къырымтатар эдебияты (стандарт дередже) : окъутув къырымтатар тилинде алып барылган умумтасиль орта муэссиселерининъ 10-джи сыныфы ичюн дерслик. – Черновцы : Букрек нешрият эви, 2018 – 240 с. : ресимли.
ISBN 978-966-399-993-7

УДК 811.512.19(075.3)

Кокієва А.

К61 Кримськотатарська література (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти з навчанням кримськотатарською мовою. – Чернівці : Букрек, 2018. – 240 с. : іл.
ISBN 978-966-399-993-7

УДК 811.512.19(075.3)

ISBN 978-966-399-993-7

© Кокієва А., 2018
© Видавничий дім «Букрек», 2018

МУЭЛЛИФТЕН

Урьметли талелер! Докъузынджы сыныфта сизлер къырымтатар ве четэль эдебиятынынъ тарихыны огренип, девирлер, муэллифлер, эсердеки къараманлар ве эдебият назариеси киби бильгилернинъ саиби олдынъыз. Онунджы сыныфта къырымтатар ве четэль эдебияты тарихында уянув девринден сонъ мевджют олгъан девирлер ве бу девирде иджат эткен муэллифлер, оларнынъ эсерлери акъкъында малюмат аладжакъсынъыз. Эсерлерде акс олунгъан миллий гъаелернинъ кыйметли тарафларыны огренмеге девам этеджексинъыз.

«Къырымтатар ве четэль эдебияты» дерслиги, сизлерни миллий ве джиан эдебияты алемине давет этмекнен бир сырада, медениетли ве къабилиетли, истидатлы ве бильгили инсанлар олып осьменъызге мейдан яратаджакъ.

Докъузынджы сыныфта къырымтатар эдебияты тарихынынъ Къадимий, Алтын Орду, Къырым Ханлыгы, Рус истилясы, Уянув киби девирлеринде иджат эткен муэллифлернинъ аятий фаалиети ве эсерлерини огренип, баягъы малюматнынъ саиби олдынъыз.

Джиан эдебияты акъкъында да баягъы малюмат алып, къырымтатар тилине терджиме олунгъан метинлерни окъудынъыз. Оларны талиль эттинъыз. Джиан эдебиятынынъ, уянув ве ярыкъландырув девирлеринде инкишаф эткен, классицизм, маарифперверлик, романтизм киби джерьянларнынъ хусусиетлерини огрендинъыз. Бу джерьянларнынъ эдебий хусусиетлери ве чизгилерини тайинлемеге биледирсинъыз?

Докъузынджы сыныфта классик эсерлернинъ тилини менимсеп, алышкъанлыгъынъызны арттыргъандырсынъыз? Орхон ядикярлыкълары (VIII асыр), Махмуд Кашгъа-

рийнинъ «Дивану лугъат-ит-тюрк» (XI асыр), Юсуф Баласагъунлынынъ «Къутадагъу билиг» (XI асыр) киби къадимий тюрк эдебий абиделери ве классик назм эсерлеринден берильген метинлерни шимдики земаневий тильде окъуп, тилимизнинъ зенгинлигини ис эткендирсинъиз? Базы эсерлернинъ де асыл нухаларынен таныш олып, о девирде янъгъырагъан шырныкълы тилимизге мефтюн олгъанынъызгъа ишанчымыз къамильдир.

Къадимий девирлерде къулланылгъан тилимизнинъ инджеликлерини ис этип, сёз зенгинлигинъизни арттырмакъ ичюн, эзберлеген бир чокъ сёз, ибаре, джумле, атта метинлер зеининъизден чыкъмагъандыр?

Метинлерден сонъ, изаатларда берильген сёзлер, ибаре ве келимелерни шимди де кунъделик нуткъунъызда къуллана-сынъыздыр?

Онунджы сыныфта сиз къырымтатар ве джиан эдебияты тарихынынъ эр бир девринде халкъларнынъ эдебий ве медений севиесини юксельткен ве миллий анъынынъ осьмесине тесир эткен миллий гъаели эсерлерни менимсемеге аракет этеджексинъиз.

Орта асыр джиан шаркъ шириетининъ шекилленюв тарихы акъкъында малюмат алып, бу девирлерде иджат эткен Абулкъасым Фирдавсийнинъ аятий фаалиети ве онынъ «Шахнаме» эсерини огренеджексинъиз.

Омар Хайамнынъ терен фельсефий рубаийлери эсасында онынъ аятий фаалиетини огренип, рубаий жанры акъкъында малюмат аладжакъсынъыз.

Мешур испан языджысы Сааведра Мигель де Сервантеснинъ «Дон Кихот» романы Уянув деврининъ мешур эсерлеринден бири олгъаныны, дюнья медениетине буюк тесир эткенини ве испан халкъынынъ кечмиш омюрининъ левхаларыны гъаает терен ве кениш тасвирлегенини огренеджексинъиз.

Анъылгъан муэллифлернинъ эсерлери бири-биринден не къадар фаркъ этселер де, эсерлерде тасвир олунгъан базы бир меселелер оларны бирлештиргенини анълайджакъсынъыз. Эсерлерде тасвир олунгъан къараманларнынъ Аллахкъа, тувгъан юртуна олгъан севгиси, шахсиетнинъ уриети ве инсаниетликнинъ фасиети киби рухий меселелер эдебиятынъ аель-хусус чизгиси олып къалгъаныны ис этеджек-

синъиз.

Исмаил бей Гаспринскийнинъ гъаелерини девам эткен Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий киби шегиртлери ве гонъюльдешлери, ве олардан сонъ, бу саада хызмет эткен Мемет Ниязий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Амди Гирайбай, Исмаил Зиядин киби муэллифлернинъ иджадий ве аятий фаалиетлерини огренеджексинъиз.

Тарихий ве инкъилябий вакъиаларнынъ тесири алтында дюньябакъышлары пишкинлешкен муэллифлернинъ эсерлери къырымтатар эдебиятынынъ алтын фондунда мунасиер алгъаныны, эсерлерини окъуп, хаялынъызда тасдыкълайджакъсынъыз. Юкъарыда анъылгъан муэллифлернинъ язгъан эсерлеринининъ мундериджеси толусынен халкънынъ башына кельген сиясий вазиетлерни тасвирлегенини бельгилейджексинъиз.

Эсерлерде айдынлатылгъан миллий характерлер, сима-лар инкишаф джерьянында тасвир олунгъаныны кореджексинъиз ве бу хусусиет айны девирде язылгъан эсерлернинъ эсас чизгиси олып къалгъаныны исбатлайджакъсынъыз.

«Эдебият назариеси» деп адландырылгъан болюклерден назарий малюмат аладжакъсынъыз. Докъузынджы сыныфта бедий эдебиятнынъ ифаде усуллары, шаркъ ве джиан шириетининъ везинлери, жанрлары, несир ве драматик эсерлернинъ жанр ве услубий хусусиетлерини огренип, мисаллер эсасында оларны айырмагъа ве тайинлемеге алышкъанлыкъ пейда эткенинъиз белли.

Докъузынджы сыныфта окъугъанда, шаркъ шириетининъ гъазель, месневи, шаркъы, семаи, мустезат, джиан шириетинде терцина киби ширий жанрлары акъкъындаки малюматларнынъ саиби олдынъыз. Шаирлернинъ иджадын-да аруз ве пармакъ везнининъ насыл къулланылгъаныны корьдинъиз.

Онунджы сыныфта роман, драма, драматик эсерлернинъ хусусиетлери лирик эсер, лирик къараман, психологик повестьнинъ хусусиетлери, рубай киби эдебиятшынаслыкъ бильгилерини эсерлерни талиль этип, менимсейджексинъиз.

Докъузынджы сыныфта язылы эдебият абиделерининъ

тарихий, умуминсаний, фельсефий эмиетини анъламагъа ынтылдыгъыз. Онунджы сыныф дерслигине кирсетилген эсерлерде халкъларнынъ тувгъан юртуна садыкълыгъы, аятсеверлиги ве джесюрлиги тасвир олунгъаныны талиль этеджексингъыз. Эсерлерде тасвирленген умуминсаний, ахлякъий-этик меселелернинъ джемиетнинъ илерилемесинде не къадар муим олгъаныны, эсерлерни дикъкъатнен окъуп, анълайджакъсынгъыз.

Белли бир муэллифнинъ иджадынынъ тарифинден сонъ, берилген суаллер ве вазифелер сизинъ бильгингъизни пекитмеге хызмет этеджек.

Азиз талебелер! Къырымтатар ве джиан эдебиятынынъ эдебий нумюнелерини усанмайып, болдурмайып окъунгъыз. Къырымтатар, джиан эдебиятында хызмет эткен Исмаил Гаспринский, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе, Амди Гирайбай, Абляким Ильмий, Мемет Ниязий ве Исмаил Зиядин, Абулкъасым Фирдавсий, Омар Хайам, Сервантес Сааведра Мигель де киби муэллифлернинъ аятий, иджадий фаалиетлерини, эсерлерини дикъкъатнен огренингъиз, менимсенгъиз.

Сизге не къадар къыйын олса да, эсерлернинъ тилини, гъаевий манасыны анъламагъа тырышынгъыз. Маналы сёзлер, ибарелерни эзберленгъиз, нуткъунгъызда къулланынгъыз. Эсерлерде айтылгъан фикир-гъаелернен бильгилерингъизни зенгинлештирингъиз. Къырымтатар ве джиан эдебиятынынъ эдебий ве медений зенгинликлерининъ саиби олунгъыз!

Сёз санаты дерьясында сизни эдебий муджизелер ве чокътан-чокъ янъылыкълар беклей. Бу муджизелер ве янъылыкълар сизинъ гонъюллерингъизге умют багъышласын! Эсерлерде парылдагъан зия къальблерингъизге синъсин!

Азиз талебелер, тувгъан юртнынъ келеджеги огърунда къайгъырып, иджат эткен халкъ эвлятларынынъ эсерлеринде акс олунгъан миллий гъаелерден гъыда алгъан хайырлы ве къавий несиль олып оседжегингъизге эминим.

ХІХ АСЫРНЫҢ СОНЪУНДА XX АСЫРНЫҢ БАШЫНДА ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Уянув девриндеки кырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери

Докъузынджы сыныфта уянув девир кырымтатар эдебиятынынъ илерилеви хусусында алгъан малюматынъыздан, Рус истилясы девринде миллий эдебиятынъ инкишафы бутюнлей токътатылмагъаныны билесинъыз. Бу девирде эдебият джерьянынынъ илерилевине Исметий, Эшмырза киби муэллифлернинъ эсерлери сильтем олгъаныны да огренген эдинъыз.

Оларнынъ эсерлеринде тасвир олунгъан тарихий, ичтимай, сиясий меселелер ве адисе-вакъиалар кырымтатар эдебиятыны муим тарихий малюматларнен теминлегенинден де хабердарсынъыз.

Бу девирден сонъ, XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында кырымтатар эдебиятында олып кечкен денъишювлер эдебиятта тарих олып къалгъаны да, сизлер ичюн, янъылыкъ дегильдир.

XX асырнынъ башы ве хусусан 1905 сенесининъ инкъилябындан сонъки девир кырымтатар эдебиятынынъ энъ гурьдели инкишаф эткен девирлеринден бири оларакъ сайылгъаныны да унутмагъандырсынъыз.

Гаспринскийнинъ иджадыны огренгенде, «Терджиман» газетасынынъ бутюн тюрк дюньясы ве кырымтатар медениети ве эдебиятына япкъан хызмети, тесири бу илерилевнинъ темель ташы олгъаныны менимсединъыз.

Исмаил бей Гаспринскийнинъ кениш ичтимай фаалиети саесинде бир чокъ яш истидатларнынъ пейда олувы, бу медений инкишафта тепренюв асыл эткенини пек яхшы билесинъыз.

Бу акъта бираз хатырласанъыз, о девирде яшагъан кырымтатар халкъынынъ аяты ве медений омюринде буюк илерилев асыл олгъаны хаялынъызда бир кере даа джанланыр.

Бу девирде халкъны джаиллик эсаретинден къуртармакъ ве миллетнинъ медений севиесини юксельтмек макъсадынен, улькемизнинъ билъгили, окъумыш инсанлары: илери оджалары, маариф ве медениет эрбаплары, яызджы ве шаирле-

ри, медений инкишафны джанландырмакъ ичюн, исрарнен хызмет эткенлер. Бу заманда яратылгъан ичтимаий, икъти-садий инкишаф шараити, медениет векиллерининъ осюви нетиджесинде — къырымтатар халкъынынъ медений ве эдебий омюринде уянув деври башлангъан. Миллий эде-биятымызда буюк илерилев олып кечкен.

О девирде «Терджиман» газетасынынъ дердж этилюви, юзлернен китапларнынъ нешир олунувы эдебиятымызнынъ джанланмасына темель къойгъан. Исмаил Гаспринский-нинъ ишлеп чыкъаргъан янгы усулы мектеплернинъ ачылмасына мейдан азырлагъан. «Зынджырлы» ве дигер медреселернинъ исляхы (реформа) Къырымнынъ ичтимаий аятына тесир эткен.

Бу сенелерде иджат эткен муэллифлернинъ дюньябакъыш-лары Исмаил бей Гаспринскийнинъ гъаелери алтында эп шекилленген. Исмаил бей Гаспринскийнинъ шегиртлери ве гонъюльдешлери олгъан уйкен несиль языджылары Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий ве олардан сонъ, бу саада иджат эткен Мемет Ниязий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Амди Гирайбай, Исмаил Зиядин киби муэллифлер къырымтатар эдебияты тарихына гъайретли иссе къошкъанлар.

Нетиджеде, тарихий ве инкъилябий вакъиаларынынъ тесири алтында, дюньябакъышлары пишкинлешкен муэ-лифлернинъ эсерлери, къырымтатар эдебияты тарихынынъ алтын фондунда мунасиб ер алалар. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз», Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ», Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» эсерлерининъ мундериджеси толусынен халкънынъ башына кельген сиясий вазиетлерни тасвирлейлер. Эсерде айдынлатылгъан къараманларнынъ табиат чизгилери, арекетлери девамий инкишафта тасвир олуналар.

Къырым ве Къырымдан тыш дигер тюркий мусульман виляетлеринде олып кечкен буюк ичтимаий денъишювлер тюркий халкъларнынъ миллий ве сиясий анъынынъ къавий пекинмесини талап этелер.

Къырымтатар халкъынынъ омюринде олып кечкен те-

рен денъишювлер эдебиятта да бир чокъ янъылыкълар асыл эте. Несирджилик, шириет ве драматургия саасында миллий рухны сакълап къалмакъ гъаеси ашкъяр олуна.

Миллий рухны акс эткен бир сыра эсерлер языла. Эсерлернинъ тили, шекли, мундериджеси гъаает денъише, эсерлерде арапча-фарсийдже сёзлернинъ къулланылувы азлаша. Язылгъан эсерлер, озюнинъ бедийлик севиеси ве миллийлик гъаелеринен, миллетнинъ миллий анъынынъ осювине тесир этелер. Олар халкъымызнынъ рухуны юксельткен, ахлякъыны темизлеген, авеси ве фаалиетини арттыргъан муджизевий эсерлернинъ сырасына кирелер.

Уянув девир къырымтатар эдебиятынынъ ильки сенелердеки инкишафы Исмаил Гаспринскийнинъ иджадий фаалиетинен багълыдыр. Онынъ иджады къырымтатар эдебияты тарихынынъ жанрлар илерилевине къошкъан иссинен къыйметлидир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятынынъ уянув деврини къаплап алгъан сенелерини айтынъыз. Зиялыларнынъ медениетимизнинъ илерилевине къошкъан иссини тарифленъыз.

2. Исмаил Гаспринскийнинъ аятий ве иджадий фаалиетини бираз хатырланъыз. Онынъ маарифперверлик ве наширджилик фаалиети акъкъында не билесинъыз?

3. Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романына кирген «Фрэнкистан мектюплери»нинъ сюжетини анъынъызда тазертинъыз. Эсас къараманларнынъ аркетлерини, яшайыш тарзыны, адларыны анъып, хатырланъыз.

4. «Фрэнкистан мектюплери»нде джемиетнинъ тизими акъкъындаки билъгилер ве дюньябакъышларнынъ насыл усул иле икяе олунгъаныны айтынъыз.

ИСМАИЛ ГАСПРИНСКИЙ ^[1] (1851—1914)

Исмаил Гаспринскийнинъ эдебий яратыджылыгы

Къырымтатар эдебияты тарихына жанр ве услубий хусу-сиетлеринен янъылыкъ кирсеткен Исмаил Гаспринский-нинъ иджады гъает меракълыдыр. «Молла Аббас» романында тасвир олунгъан о девирдеки муим меселелер бугунъ де бугунъ джемиетимизнинъ инкишафына нумюне оладжакъ мисаллеринен къыйметлидир. Бутюн тюрк дюнъясына да жанр джеэтинен нумюне олгъан бу романнынъ эмиети пек буюктир.

Романнынъ «Фрэнкистан мектюплери», «Дар-ур-Рахат мусульманлары», «Судан мектюплери» киби дигер къысым-лары ильк кере «Терджиман» газетасынынъ саифелеринде 1887 сенесинден башлап, бир къач сене девамында дердж олуналар. Сонъра айры китап шеклинде де нешир этилелер.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романынынъ «Фрэнкистан мектюплери» (1887), «Дар-ур-Рахат мусульманлары» (1887), «Судан мектюплери» (1889), «Къадынлар улькеси» (1890), «Делилер виляети» (1890), «Кунъ догъды» (1905), «Юз йылдан сонъ» (1906), «Арслан къыз» киби къысымларынынъ язылув тарихы да меракълыдыр.

XIX асырнынъ сонъунда, чар акимиятининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сийсети тесириде, Русиеде яшагъан тюркий халкъларнынъ омюр тарзы пек агъырлаша. Русие-нинъ тышында ве ичерисинде яшагъан тюркий халкълар-

гъа нисбетен акъаретлейиджи сиясет алынып барыла. Мусульманлар яшагъан топракълардаки табиий зенгинликлер ве топракълар чар акимieti тарафындан савурыла.

Бу къыргъын сиясетнинъ мерамыны темелли анълагъан Исмаил Гаспринский, мемлекетте тизильген вазиетни газета ве бедий неширлер вастасынен халкъкъа бильдирмеге тырыша. Халкънынъ анъыны юкселтмеге ынтыла. Къырымтатар публицистикасынынъ тешеббюсчиси ве деллялы оларакъ, о, озюнинъ атешин макъалелери ве бедий эсерлеринде, бу вазиетте, халкъны миллет оларакъ, сакълап къалмакъ чарелерини айдынлата.

Бойле этип, Исмаил Гаспринскийнинъ маарифперверлик, наширджилик, публицистик ве эдебий фаалиети Русие мусульманларынынъ энъ агъыр яшагъан девринде шекиллене.

Русиедеки мусульманларнынъ джаиллик эсаретинден къуртарылувыны пек къайгъыргъан улу мутефеккир эсерлеринде халкънынъ кечмиш тарихы ве келеджеги акъкъында къыйметли фикирлер бильдире.

Исмаил Гаспринскийнинъ публицистик макъалелеринде айдынлатылгъан гъаелер ве ичтимаий-сиясий бакъышлар бедий эсерлеринде де девам этиле. Илери гъаелер ве дюньябакъышлар сонъра бедий эсерлердеки къараманларнынъ симасында джанландырыла. Оларнынъ нуткъы, монологы, фикирлери вастасынен терен тасвир олуна.

Йигирми йыл девамында язылгъан бу эсерлерде, муэллиф яшагъан ве ондан эвельки девирлернинъ муимден муим меселелери, акъибетлери акс олуна.

Докъузынджы сыныфта алгъан бильгилерингизни зейнингизде тазертсенгиз, «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ китап шеклинде эки сефер: биринджи кере — 1891, экинджи кере — 1906 сенелери нешир олунгъаныны хатырларсынъыз. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ биринджи нешири — 126 саифеден, (бу асыл нуха аля даа тапылмады) экинджи нешири — 95 саифеден ибарет олгъаныны анъарсынъыз. Бу эсернинъ учюнджи нешири 1995 сенеси, сонъра эки кысымнынъ да гъайрыдан нешири 2001 сенеси филология намзети, профессор Исмаил Асаногълу Керим тарафындан китап шеклинде дюнья юзюни корьгенини эслерсингиз.

«Молла Аббас» романынынъ «Фрэнкистан мектюплери»-нинъ сюжетини хатырласанъыз, Молла Аббаснынъ Фрэнкистангъа япкъан сефери козюнъиз огюнде джанланыр. Романнынъ бу къысмында Фрэнкистандаки джемиет тизими акъкъында тасвир олунгъан левхаларны хатырларсынъыз.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде Молла Аббаснынъ Андалусия виляетине сеферге чыккъаны косьтериле. «Молла Аббас» романынынъ бу эки къысмы бедий джеэттен гъает кучлю эсерлердир.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсери — автобиографик тарихий хаялий эсердир. Сеферлерде булунгъан Исмаил Гаспринскийнинъ аятий мевамы, дюньябакъышы, ичтимай-фельсефий фикирлери эсернинъ эсас къараманы — Молла Аббаснынъ симасында кениш ве тавсиятлы айдынлатыла.

Йигирми эки яшына еткен муневе ве бильгили йигит Молла Аббас бир чокъ мемлекетлерни долаша. Сеферлерде булунгъан арада, пек чокъ алларгъа огърай, бир чокъ адисе-вакъиаларнынъ шааты ола, чокъ юре ве пек чокъ шейлер коре, олардан белли бир нетиджелер чыкъара. О, бу яшында энди, эр бир инсаннынъ аятында муим олгъан меселелерни айырмагъа ве сечмеге бильген къабилитнинъ саиби ола. Миллетининъ ильми ве медениетнинъ юксельмеси ичюн къайгъыра ве къасеветлене. Мусульманлыкънынъ тарихыны огренип, эшкъалыны (агъыр алыны) корип, онынъ келеджегини эп къайгъыра.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде Молла Аббас симасы вастасынен айны девирнинъ илери дюньябакъышлы, бильгили ве алидженап мусульман бир инсаннынъ симасы айдынлатыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. XIX асырнынъ сонъунда, чар акиметининъ алып баргъан колонизаторлыкъ сиясетини тарифленъиз. Бу вакъытта насыл бир адисе-вакъиалар олып кече?

2. Исмаил Гаспринский озюнинъ атешин макъалелери ве бедий эсерлеринде, къырымтатар публицистикасынынъ

тешеббюсчиси ве деллялы оларакъ, насыл меселелерни кениш айдынлатмагъа тырыша?

3. И. Гаспринскийнинъ «Молла Аббас» романынынъ къысымлары къачынджы сенелерде язылды? Оларны хатыранъызда та-зерттип серлеваларыны айтынъыз.

4. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсери — автобиографик тари-хий хаялий эсер олгъаныны насыл исбатлай билемиз? Бу эсерде Молла Аббас симасы вастасынен насыл бир инсаннынъ симасы айдынлатылгъаныны тарифленъиз.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары»нынъ сюжети

Молла Аббас Алмания ве Францияны зиярет эткен сонъ, энди 27 яшында олгъанда, Фрэнкистандан демирёл иле Пи-реней дагълары тарафкъа ёнеле ве Испанияда токътала.

Мында о, Андалусия виляетини долаша, Арап Халифаты заманларындан къалгъан ядикярлыкъларны зиярет эте. Бир ай девамында Гранада шеэрининъ къадимий сарайларын-дан энъ дюльбери — Эльхамраны зиярет этерек, онынъ дюльберлигинен хошлана.

Парижде олгъанда, ашналыкъ эткен шейх Джелялны мында корьгенде, айретте къала, онынъ ярдымы иле му-сульманлар яшагъан Рахат адлы ер тюбюнде ерлешкен му-джизевий улькеге тюше. Бу улькенинъ илими ве медениети акъылгъа ятмагъан дереджеде илерилегенини корип, пек сукълана.

Мусульман дини ве шериатынынъ тертиби ве къанунла-рыны кутип яшагъан, Рахат укюметиндеки инсанларнынъ низамы, тертиби, тасили, ильми, темизлиги, андаки муджи-зелер ве янгылыкълар Молла Аббасны айретлендирелер. О, *«мусульман аталарымыз Андалус улькесинде Худая мю-наджаат этип, беш юз сене укюм ве султанат тизгенле-рини, сонъра Кастель къыралы Фердинанд хиялфетин хай-ли бельделерини истиля эткенини, Муса бин Абу аль Гъа-занийнинъ арслан киби, уджюм этип, йигирми беш кишини къатиль эткен сонъ, шейт олгъаныны»* Фериде банунынъ икяесинден анълай.

Бойле этип, Исмаил Гаспринский романында шейх Дже-лял, Фериде бану киби сымалар вастасынен бизни арап Халифатынынъ тарихынен таныш эте. Бу укюметнинъ башына келип кечкен вакъиаларны усталыкъ ве бедиятлик-нен тарифлей. Бу улькеде олып кечкен адисе-вакъиалар Къырымда олып кечкен вакъиаларгъа бенъзей.

Муэллиф эки укюметнинъ башына келип-кечкен вакъиа-ларны къыяслап, кечмишни, бугунни келеджекнен багълап, бу меселе боюнджа озюнинъ дюньябакъышларыны ачыкъ-айдын беян эте.

Андалусия виляетинде яшагъан мусульманларнынъ ма-лы-мулькю ве топракълары талап алына. Халкъ иджретлик ёлуна тюше. Романнынъ бу къысмында тасвир олунгъан Испания къыралы Фердинанднынъ беянында халкънынъ башына тюшкен мусибет бойле тасвир олуна:

«Имтиязнаме (концессия) муджиби ислямын джан ве мал, ве дин, ве месджит, ве медресесине бир тюрю мани ве зиян олмамакъ иле шерият ве адетлери узъре идаре олунаджакълары... шарт ве сёз олунуп имзаланмыш иди... Лякин... Андалусы тамам истиля идуп, кучъ ве къувет алдыкътан сонъ... ваад къягъытларыны йыртуп атуп, бинъ бир тюрю зорлама ве зулумгъа тутунмушлар. Джамилерде намаз ве эзан окъутмайып, мектеплерде тасиль ве тербиейи керо быракъып, вакъуфлары хазинее алуп я озъ руханийсине теслим идуп, ислямын элини, къанадыны кесмее башламышлар. Азачыкъ къабаат ичюн, шубе иле эвляд-и-ислямын джумле малыны тутуп алуп, озюни ве баласыны-чагъасыны эсир идерлер иди. Бу алда Андалусын бир башындан бир башына къадар фигъан ве феръят къопмуш иди... Шукюр олунаджакъ бир ал вар исе, о да гъарп диярларгъа хиджрет итмее рухсет иди, шойле ки, юз бингълер иле ислям... уръян-пуръян, чырлакъ-чыплакъ юртларыны ве варлыкъларыны терк идуп... китерлер иди...».

Тыпкъы шойле адисе-вакъиалар, Къырым Русие тара-фындан запт этильген сонъ, Къырымда да олып кече.

Бойледже, Испания къыралы Фердинанднынъ беянында бильдирильген фикирлернинъ 1783 сенеси апрель айынынъ секизинде Екатерина II илян эткен манифестиндеки фикир-

лернен ич бир фаркъы олмагъаныны анълаймыз. Олар толусынен къырымтатар халкъынынъ башына тюшкен мушибетлерни тариф этелер.

Имтиязнаме имзалангъан сонъ, чар сиясети Къырымны бутюнлей запт этти ве гъаддар зулумлыкъкъа огъратты. Джамилерде намаз ве эзан окъутылмады, мектеплерде тасиль ве миллий тербие ясакъ этильди. Халкъ бала-чагъасынен эсир этилип, иджретлик ёлуна тюшюрильди.

«Молла Аббас» романынынъ эр бир къысмында тарихий-хаялий, утопик гъаелер къыяслав ве тенъештирюв усуллары иле косътериле. «Дар-ур-рахат мусульманлары» къысмында да къырымтатар халкъынынъ тарихында олып кечкен тарихий, ичтимаий-сиясий вакъиалар автобиографик ве хаялий шекильде айдынлатыла.

Романнынъ бу къысмында Молла Аббаснынъ сеяхатында тасвир олунгъан теэсуратлар И. Гаспринскийнинъ 1870 сенелерде Авропагъа япкъан сеяхатлары эсасында акс олунгъаны ачыкъ-айдындыр. Бу меселе эсернинъ автобиографик мизаджнен ашланылып язылгъаныны да тасдыкълай.

«Дар-ур-Рахат мусульманлары» рус ве къырымтатар тиллеринде нешир олуна. Сонъра къыскъа бир вакъыт ичинде арап ве фарс тиллерине терджиме этиле.

Исмаил Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсеринде тарихий кечмиш бир сыра эсас ве ярдымджы сималар вастасынен усталыкъ ве кямилликнен айдынлатылгъаныны талиль этсек, мусульман дюнъясынынъ умуминсаний дюнъябакъышлары акъкъында бир чокъ малюмат ала билирмиз.

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббас Алмания ве Фрэнкистанны зиярет эткен сонъ, къаерге ёл ала? Андалусия виляетини долашаракъ, Арап Халифаты заманларындан къалгъан насыл ядикярлыкъларны зиярет эткенини айтынъыз.

2. О, Рахат адлы ер тюбюнде ерлешкен муджизевий улькеде насыл бир илерилевлерни корип сукълана? Мусульман дини ве

шериатына айт насыл бир муджизелер Молла Аббасны айретте кьалдыргъаныны сйленъиз.

3. Андалусия виляетинде яшагъан мусульманларнынъ вазieti халкъымызнынъ о девирдеки вазietине ошагъаныны, эсерден мисаль кетирип, анълатынъыз.

4. «Дар-ур-Рахат мусульманлары» насыл тиллерде нешир олунгъаныны тарифленъиз.

Молла Аббас симасынынъ айдынлатылувы

«Молла Аббас» романынынъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» кысымында мусульман дюнъясынынъ умуминсаний дюнъябакъышлары эсернинъ баш къараманы Молла Аббаснынъ симасында тафсилатлы косьтериле. Молла Аббас Андалус улъкесине сеяхаткъа чыкъа. Сеяхат девамында олып кечкен адисе-вакъиаларны молла Аббас икяе эте. Бу икяелерни динълер экенмиз, Фрэнкистанда асыл олгъан джемиеттеки омюр Андалусиядаки мусульман джемиетининъ яшайыш тарзындан фаркъ эткенини коремиз. Андалусиядаки мусульман джемиетининъ яшайыш тарзы, фикир этюв къабилиети, арекетлерине юректен сукъланамыз.

Шейх Джелял, Фериде бану, Молла Аббас киби къараманларнынъ фикир этюви, арекетлери, юрюши, кийиниши, тертиби ве тербиеси о къадар назик ве мукеммельдир ки, бизни тааджиПЛендирелер.

Муэллиф Молла Аббаснынъ симасыны терен ве кениш тасвирлемек макъсадынен, Шейх Джелял, Фериде бану киби къараманларнынъ рухий ве маневий дюнъясыны тарифлей.

Шейх Джелял Молла Аббаснен лакъырды этер экен, о, алидженап, акъикъатперест, иманы къавий бир ихтияр оларакъ, козюмиз огюнде джанлана.

Фериде банунинъ симасында айдынлатылгъан табиат чизгисининъ эр бир инджелиги — мусульман къызларына менсюп, ибрет тимсалининъ нумюнеси, олгъаныны анълаймыз.

Молла Аббаснынъ да фикир этюв къабилиети, арекетле-

ри, юрюши, кийиниши, тертиби ве тербиеси айрыджа дикъ-къатымызны джелъп эте. Онынъ мантыкълы фикирлери ве арекетлери мусульман джемиетинде тертип олунгъан этикетнинъ нумюнесидир. О, козюмизнинъ огюнде акъикъат-север, утанчакъ, сабырлы инсан оларакъ джанлана. Генч бир инсаннынъ фикирлери, арекетлери гъает буюк тедж-рибеге саип олгъан инсаннынъ фикир ве арекетлерини тас-дыкълайлар.

Молла Аббас мукъаддес гъаеси огърунда, омюрнинъ бутюн къыйынлыкъларына даянгъан, атта джаныны феда этмеге разы олгъан бир персонаждыр. О, («Фрэнкистан мектюплери»нде) севимлиси Маргаританынъ намусы ве шаныны сакълап къалмакъ ичюн, атта олюм джезасына разы ола.

(«Дар-ур-Рахат мусульманлары»нда) муджизевий Рахат укюметинден эвине дёнмеси къыйын олгъанына бакъмадан, о, тувгъан юртуна къайтмакъ ёлларыны къыдыра. Ватанпервер генч, тувгъан топрагъына къайтувы огърунда, чешит арекетлер япып, анда бутюн кучъ-къуветини топлап, озъ макъсадына ирише.

Молла Аббас мусульман динининъ темели эсасында илим ве медениетнинъ юкселеджегине эмин олгъан бир йигит-тир. О, озюнинъ давранышы ве арекетлерини бу амеллер-нинъ эсасында къура. Онынъ фикриндже, эр бир инсан япаджакъ ишини темиз къальби иле япса, бир чокъ фай-далы енъишлерге ирише биледжектир.

Ишанчы къавий генч мешур мусульман Гуль-Бабанынъ дюрбеси, арапларнынъ Къыркъ-Азизлери киби мусульман-лыкънынъ тарихыны халкъынынъ вариети деп сая.

Романда тасвир олунгъан бир сыра сималар ярдымында шаркъ ве гъарп медениетлери къыяс этиле. Шаркъ медениети гъарп медениетинден ашагъы олмагъаны косътериле.

Къараманларнынъ нуткъунда мусульманларнынъ меде-ний ве ильмий юкселишлери акъкъындаки малюмат беян этиле. Молла Аббаснынъ фикир ве хаяллары мусульман халкъларынынъ келеджегинен багълыдыр. Исмаил Гаспринскийнинъ омюр бою япкъан хызметлери де бутюн тюр-кий къавмлар ве мусульман умметининъ келеджеги иле сыкъ багълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Андалус улькесине япылгъан сеяхат кимнинъ адындан икяе олуна? Бу къараман, козюмизнинъ огюнде насыл бир инсан оларакъ джанлангъаныны тариф этингъыз.

2. Мукъаддес гъаеси огърунда, Молла Аббас насыл бир арекетлер япа? Онынъ табиат чизгисиндеки хасиетлер сизни айретте къалдырамы?

3. Романда тасвир олунгъан адисе-вакъиаларда шаркъ ве гъарп медениетлери насыл къыяс этилип косътериле? Ислям девлетининъ кечмиши ве келеджеги акъкъында насыл фикирлер бильдирильгенини метин эсасында айтынгъыз.

4. Муэллиф Молла Аббаснынъ симасыны терен ве кениш тасвирлемек макъсадынен, эсерге насыл бир ярдымджи къараманлар симасыны кирсете? Оларгъа менсюп олгъан табиат чизгилерни тарифленгъыз.

5. Молла Аббас ве Исмаил Гаспринскийнинъ фикир ве хаялларыны бирлештирген гъаелерини, хызметлерини айырынгъыз. Бунынъ эсасында романнынъ автобиографик эсер олгъаныны тасдыкълангъыз.

ДАР-УР-РАХАТ МУСУЛЬМАНЛАРЫ*

(роман)

(къыскъартылгъан)

...Джумле достларыма веда зиярети идуп¹ ве ашна-иназикянем² мадмуазель Маргаритая веданаме³ язуп ёла азырландым. Иргеси кунъ ёла чыкътыкъта, мугъайир бир къытгъа⁴ веданаме язуп, мешхр ве дана реджул-и-ислям⁵ этиштирмек иле шурет булмуш Андалус юрту зияретине

* Исмаил Асан-огълу Керимнинъ арап уруфатындан транслитерациясы. Гаспринский Исмаил. Молла Аббас (роман). — Эки томлукъ. Биринджи том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 74—148.

¹ веда зиярети идуп — сагълыкълашув зиярети этип

² ашна-иназикянем — назик достум

³ веданаме — сагълыкълашув мектюби

⁴ мугъайир бир къытгъа — гъайырдан бир парча

⁵ реджул-и-ислям — ислям илерилеринден

Парижден чыкъуп, демиръёл иле Пиреней дагъларына догъру ёлландым. Дагъларын шаркъы — Франса, гъарбы — Испания улькелеридир. Тарихиислямиеде бунджа шуретли ве намлы Андалус къытгъасы азырда Испания дедигимиздир. Франсанынъ бир четинден бир четине чыкътым. Не аджайип ульке! Зан идерсинъ ки, бир улугъ багъчадыр. Багъчаларын, багъларын летафети¹, къыр ве бостанларын зийнет ве якъышыгъы джумле эхалининъ гъайретли ве кямиль ве ишкюзар² олдугъына шаат идилир. Къайсы тарафа бакъсанъ — таш ёллар, эр кочеде³ копрюлер, къайыкъ джюрюр пек чокъ. Арыкъ ве каналлар франсызларын унерини косътериюрлар иди. Эписи биналар джедит, тазе киби, эр тарафта иш ве гъайрет, унер ве марифет захир олуп⁴, бозукъ ве харабат, бош ве виран бир махалле бир-бире корьмедим. Худай-Таала франсызлара не буюк саадет ве ихсан буюрмыш!..

Къыркъ учь саатте Испания худудына кирмиш идик. Сонъ меркезде Испания гюмрюк мемурлары адет ве низам узьре эшьяларымызы бакътылар. Бунлардан бири бана дикъкъат идуп:

- Сиз магърибий, гъарбиймисиз? — деди.
- Хайыр, эфендим, Ташкентли татар огълуйым.
- Демек, дияри Тюркистан... Къайда барасыз?
- Испанияя, эфендим.
- Туджджармысыз, сатув идесизми?
- Хайыр, зияретчи бир аджизим.

Испания Авропа къытгъасынынъ дженюпгъарбында вакъа⁵ ярым ададыр. Гъарба Атлантик денгъизи ве дженюбе Акъ денгъиз иле чевирильмиштир. Абхавасы гъает хош улькедир, шойле ки, юзюм, инджир, нар, ильмон ве портакъал багъчалары чокътур. Базы виляетлери сувсуз ве сахралы исе де, эксери ерлери гъает берекетли ве мейвадардыр. Африка мемалик-и-ислямиеси⁶ ве Фас (Марокко) иле Испания ара-

¹ летафети — дюльберлиги

² ишкюзар — эмексевер

³ кочеде — сокъакъта

⁴ захир олуп — корюнуп

⁵ вакъа — олгъан

⁶ мемалик-и-ислямиеси — ислям мемлекетлери

сында Септе (Сеута) ве Джебелитарикъ (Гибралтар) богъязы бардыр. Мюджахидин ислям¹ бу богъязы кечюп, Андалусы фетх итмишлер² иди.

Андалус къытгъасы Шам (Дамаск) халифелерине таби ульке олуп, насп олунан валилер тарафындан идаре олунуюр иди. Ама Шам халифаты инкыыраз олуп, халифелик бин Омейяддан Аббаслара кечтиги эснада, ханедан Омейядлардан Абд ар-Рахман Андалуса къачуп, алтмыш дёрт сене-и-хиджриее (милядий: 683) эхали тарафындан сайлануп, мамелик Андалуса халифе олмуштыр. Ишбу, Абд ар-Рахман халифеден башлануп, Андалуста айрыджа укюмет-и-ислямие тешкиль олунып, секиз юз докъсан беш сене-и-хиджриее къадар девам итмиштир.

Авропа улькелеринден фрэнклер Андалуса келюп, ислям мектеплеринде илим ве унер тасиль идерлер иди ве бунунъ ичюн, Андалус ислямлары Европанынъ медениет-и-джедидесине³ буюк себеп олмушлардыр, Европанынъ оджалары, устадлары эсап олунсалар джаиздир.

* * *

Эльхамрая биринджи зияретимизде оздурыджы алуп бармыш идим.

Куньлерден бир кунь шеэре къайтмаюп, сарайда къалмыш идим. Та акъшама къадар Эльхамра ичинде джурюп, фатихалар окъуп, вакъыт яз ве гидже ай зиясы иле кунь киби олдугъындан, «Арсланлар мейданы» нам азбарда эр вакъыт намаз къылдыгъым махаледе намазлыгъым устюнде ятуп къалдым. Бу азбарын ортасында буюк шадырван олуп, ичинде мермерден секиз арслан шекили бардыр ки, арсланларын агъызларындан вакъыты иле сув келиюрмуш. Эр не къадар азырда бу чешме-и-мешхур⁴ сувсуз исе де, ай зиясы иле азбарда бир летафет ве якъышыкъ бар иди. Бу хаялет иле леззетленюп турдукъта, бу азбара дживар олан

¹ мюджахидин ислям — ислям душманлары

² фетх итмишлер — эльге кечиргенлер

³ медениет-и-джедидесине — янгы медениетине

⁴ чешме-и-мешхур — мешур, алемге намы кеткен чешме

«Гульбагъча азбары»нда инсан сеси ве аякъ адымы киби хафиф гурюльти олду. Гидже ойле тынч иди ки, чибин учса, ишидилир иди. Бунлар ким олса керек, аджеба?

Алималла, бу не? «Гульбагъча азбары»ндан «Арсланлар мейданы»на бири-биринден гузель ве хюсю джемал сахибеси¹ он ики къыз чыкъты. Яраббидир, бу недир? Буз-бузлап къалдым... Къызлар хавузын этрафына тизилюп, бири дуая эль котердиги иле, къурумыш чешмее сув келюп, гурюль-гурюль хавуза акъмая башлады... Бунъа даха зияде шаштым. Къызлар муслюме ве араб олдукълары захир олду. Аман хавуздан абдест алуп, йипек орътюлерини джаюп, джумлеси ики рекят намаз къылдылар ве баде кельдиклери киби, «Гульбагъча» тарафына чекильмее башладылар...

Козюм корююр иди, лякин инанамыюр идим. Чешменинъ сую текрар кесильди. Азбар къабристан киби тынч олду. Бисмилля — дею, еримден туруп, акъыртын-акъыртын мермер ташлара басуп, къызларын къайдан келюп, къайда киттиклерини ве ким олдукъларыны бильмек ичюн аркъаларындан киттим.

«Гульбагъча азбары»ны долашуп, къызлар бирер-бирер харем кошкюне кирдилер... Ава ве этраф тынч, дюнья авая толмуш. Ай зиясы назлы-назлы зия бериюр. Аякъ уджларыма басуп, къызларын аркъасындан мен де ичери кирдим. Икинджи больмее етиштигимде, муслумелер бени корюп: «Аман, Яраббидир! Бу кимдир?! Джат киши, фрэнк!!!» — дею къоркъуп, къычкъырыштылар. Мен де къоркъту исем де, кендими джоймаюп: «Хайыр, къарындашлар, джат дегилим, эльхамдулля мусульманым, къоркъманъыз. Алималла, не ичюн ве насыл бу ере кельдигими бильмиюрим» — дедим. Бу сёзюмден сонъ, араб къызлары рахат олмуш киби олуп, бир-бирине бакъыштылар. Шу алда больмее тешельмиш мермер ташларын бири котерилюп, ер тюбюнден акъ бир чалма корюльди... Даа зияде шашуп, нишлемее бильмедим. Не аджайип шейлердир. Хиляфет инкъыраз олуп², Эльхамра сарайында икъамет олунмадыгъы³ беш юз сене бардыр, бу къызлар, бу чалма недир?!

¹ хюсю джемал сахибеси — юзьлери дюльберлик толу саибеси

² Хиляфет инкъыраз олуп — Халифат гъайып олып

³ икъамет олунмадыгъы — яшайыш олмагъаны

Чалма, къарт ве пир бир адамын башында иди. Бу киши ер тьюбюнден созулуп чыкътыгъы иле къызлар бенденъизи¹ косьтердилер. Бана айлануп дикъкъат иле бакътыкътан сонъ, къарт араб: «Барекалла, огълум, Молла Аббас, сен-синъми?!» — дею, хитап итти. «Эвет, баба, бен Аббасым» — дею, дикъкъат иттикте, корьдюм ки, къарт араб Парижде ашна олдугъым шейх Джелял имиш!

— Алималла! Шейх баба, корьдюгим аллара ич акъылым етишмиюр.

— Ай, огълум, башынъ язысы чокъ имиш, сабыр къыл, анъларсынъ. Яныма кель.

Больменинъ ортасына бардым. Къызлар баштанаякъ бенденъизи бакъыюрлар иди. Чыкътыгъы тешикни косьтерюп, шейх Джелял бана хитабен — тюш ашагъы — деди, ве къоркътугъымы фехм идуп²: «Къоркъма, огълум, бен де ве бу къызлар да ашагъы тюшеджегиз» — илявесини буюрды.

Нишлемели... Къабире тюшер киби, ашагъыя узануп тюштюм. Аякъларым таш нердубане³ расткельди. Шу нердубан иле отуз-къыркъ басамакъ ашагъы тюштюм... Бир къарангъы иди ки, ер юзюнде бойле къарангъы ич оламаз. Башыма фикир, гонълюме къоркъу толду... Къайда барам, не ичюн барам, бунунъ ахырысы не оладжакъ?..

Суаллер ве вазифелер:

1. Молла Аббас достларына ве Маргаритагъа веданама язып азырларкен, Парижден чыкъып, анги бир мемлекетке ёл ала? О, анги дагъларны кечерек, бу кытагъа кете.

2. Испания худудына къач саатте киргенлерини айтынъыз. Испания акъкъында муэллиф тарафындан бильдирилъген джогърафик малюматларны менимсенъиз. Андалус кытасынынъ тарихыны огренинъиз.

3. Молла Аббас Эльхамрада «Арсланлар мейданы» азбарында намазлыкъ узеринде ятып къалгъанда, насыл адисе-вакъиалар олып кече?

¹ бенденъизи — эсир къулуны *бу ерде*: Молла Аббасны

² фехм идуп — анълап

³ таш нердубане — таш басамакълар

Къарангы ер тюбюнден ярым саат къадар ёл джурьдюк. Баде¹ сеферин башында раст келюп, накъиль иттигим² ики больме киби, бир больмее чыкътыкъ. Бу да таш иле ишленмиш бир махалле иди. Джумлемиз ичери киргеч, шейх Джелял деди: «Шимди Дар-ур-Рахата чыкъаджакъмыз. Ёлумыз ве къапылар местур ве малюм олмамакъ³ лязимдир. Шойле ки, джумленъиз козьлеринъизи багъламакъ керек!». Къызлар аман баш орътюлери иле башларыны ве бетлерини сардылар. Бенъденъиз де ягълыгъым иле козьлерими багъладым.

«Энди кельдик!» — деди шейх Джелял. «Я, Худа, селямет къайттыкъ!» — нидасы иле бана, намалюм кимсее⁴, хитап итти. Къапумы, къапакъмы ачылды, хош бир ава эсти. Козьлер багълы кене джурьдюк. Бильмем, насыл ерлерден айлануп, бир махалледе токътадыкъ. Акъарсув я чешме бар иди. Буруна келен авадан дюнья юзюнде олдугъымызы анъладым. Ама бир тарафтан — хавф ве къоркъу, икинджи тарафтан — къайда олдугъымызы корьмек авеси ичимде шу къадар къарышмыш иди ки, сёз иле алымы тариф мумкюн дегиль!

«Энди кельдик, хош олунъыз, ачылынъыз!» — деди шейх. Аман аджеле-аджеле ягълыгъы⁵ чезюп, дюньяя бакътыкъта корьдюм ки, ислям усулынджа тешельмиш буюк бир больмедейиз. Пенджерелерден кунь зиясы, къаршы диварда чешмеден сув келиюр иди. Яшлары ве кийдиклери шейх Джеляла бенъзеен ики къарт эллеринде юзьбезлери чешме янында булуныюрлар иди. Къызлар аман орътюлерини ташлап, бульбуллер киби сёйлешюп, чешмее чапыштылар ве сув ичюп, юзьлерини джувмая тутундылар.

«Селямет баруп къайттынъызмы, эски Гранадамыз хош корюндими, эски юртумыз шаян-и-мухабетми?» — дею, къарт араблар къызлардан суаль итилер. Къызлар къува-

¹ баде — сонъра

² накъиль иттигим — тариф, икяе эткеним

³ местур ве малюм олмамакъ — гизли ве белли олмамакъ

⁴ намалюм кимсее — ким олгъаны белли олмагъан бир кимсеге

⁵ ягълыгъы — явлукъны, баш орътюрини

нышуп, корьдюклерини ве хиссиятларыны¹ беяна тутундылар...

— Бу улькенинъ мейданлыгъы не къадардыр? — дею, янымда булунан Фериде банудан суаль итдигимде, джевабен:

— Сизин Тюркистан эсабынджа тариф идеджек олур исек, бою учь саатлыкъ, эни ики саатлыкъ ёл бир мейдандыр — деди.

— Риджа идерим, бу лятиф ве аджайип улькенинъ тарихи-акъикъиесини² беян буюрын, меракъ ве авес атешлерине янмакътайым — дею, козьлерими котерюп, къызлара биринджи мертебе дикъкъат иттигимде, чокъбусы имсальсиз³ гузель олдукъларыны корьдюм...

Фериде бану сёзе башлаюп деди:

— Яху, муслиман аталарымыз магърип земинден фетухат⁴ байракълары ачуп, риджат⁵ недир бильмеюп, Андалус къытъасыны фетх итмишлер. Сяй⁶, гъайрет ве низам иле умум къытъае укюм идуп, улугъ бельделерде⁷ бинълердже къаръелерде месут⁸ ве боллукъ иле омюр ве маишет къылмышлар. Андалус аеме дерсхане, озълери имсаль ве малюми-джихан олмушлар. Бахтиярлыкъ ве месудиетин деялетин олан шар, абият ве нагъамат⁹ улькенинъ бир башындан бир башына къадар отюп, улугъ дагъларын икинджи тарафында вакъа фрэнклерин хабыгъафлеттен уяндырмышлар. Месут инсанлар Худая мюнаджат¹⁰ макъамында шадлыкъ иле шукюр идерлер. Шу заманда фрэнклер шадлыкъ ве нуъмани¹¹ фикир билюп, ислямларын маишет-и-бахтиярларындан хайран къалырлар иди. Ама баде аталарымыздан имсаль

¹ хиссиятларыны — ислерини, ис эткен дуйгъу-фикирлерини

² тарихи-акъикъиесини — акъикъий тарихыны

³ имсальсиз — мисали олмагъан

⁴ фетухат — гъалебе

⁵ риджат — кери дёнмек

⁶ сяй — эмек

⁷ улугъ бельделерде — буюк шеэрлерде

⁸ месут — бахыт

⁹ шар, абият ве нагъамат — шуур, бейитлер ве нагъмелер

¹⁰ мюнаджат — дуа

¹¹ нуъмани — ниметли

алуп, козь котерюп, дюньяя бакъуп нимет-и-маишеттен леззет ала башладылар...

Сяй ве гъайрет иле месут, унер ве санайи иле намлы, ильм иле муневвер аталарымыз дюньяя нам берюп, беш юз сене Андалуса укюм ве султанат итмишлер, лякин икмет ве къалем-и-Худа инсан акъылы иле эсап олунмаз. Башы олан-нынъ, ахры да оладжакътыр. Эр шей асылына рюджу идеджектир¹. Бакъий анджакъ бир Аллахтыр. Улугъ девлет, лятиф ульке, мешхур Андалус парлакъ ве намлы заманыны кечирюп, дар-уль-фаний² табиатынджа бозгъунлыкъ ве инкъыраза ёл тутту. Инсан иши, инсан тертиби бакъий оламаз, чюнки варлыкъ ве ёкълыкъ теракъкъи ве теденни себеплери озь ичимиздедир.

Учы юз сене кемал шурет ве нам иле девам ве султанат идуп девлет-и-Андалус, ахыры, гъайры ёла минди. Эфкъярлар, адетлер ве хайсиетлер акъырын-акъырын тефире башлады³. Тугъян⁴, тенбеллик, къайгъысызлыкъ, кир, кин ве тефрикъя⁵ йылан агъувсы киби, вуджуд-и-девлет ве миллети чюрютмее башлады. Алсызланмыш агъачта сагъ мейва олмаз фехвасынджа, адалетсиз къазылар, акъчапервер валилер, акъылы накъыс⁶ ве гъайретсиз укюмдарлар зухур идуп, фитнебазлар — улемая, хош ялан сёйлеенлер — садыкъ бенделере, нефсанийет ве менфаат-и-шахсие — ферасед-и-умумиее, раббазлыкъ ве косьтериш намазлары — амель хайриее⁷ ве миллетперверлиге гъалип кельдилер. Бу зехэр ве агъув ики юз сене Андалусын вуджудында ишлеп харабее кетирди. Андалусын девамы беш юз сенее барды. Заман-и-инкъыраза къыркъ-элли сене къалдыкъта, ахыры не оладжакъыны фехимлеен⁸ адамлар олду исе де, не файда? Бу биленлер аз идилер ве бунларын сёзюне къулакъ берен даха аз иди! Чюнки биленлер акъикъат алы беян идиюрлар иди, акъикъат ал исе адджы ве агъув иди...

¹ рюджу идеджектир — дёнеджектир

² дар-уль-фаний — фаний дюнья, кечиджи дюнья

³ тефире башлады — зыддиетлешип башлады

⁴ тугъян — исьян

⁵ тефрикъя — айырув ве бозушувлар

⁶ акъылы накъыс — акъылы етишмеген

⁷ амель хайриее — хайрие ишлерине

⁸ фехимлеен — фехмине баргъан, асылыны анълагъан

Къуввет алмыш Кастель къыралы Фердинандын аскери куньден-куне зияделешюп, Гранадайы тамам мухасарая алмыш¹. Шехэре кирмек-чыкъмакъ мумкюн олмадыгъындан, эхл-и-ислям ачлыкътан мушкюль ала кельмиш. Мухаребе терк олуныр умютини къалдырмамакъ ичюн, испаньёллар шехэр дживарында Сантьяго намы иле таштан бир шехэр би-на идуп, Гранадайы алмайынджа, ич къайтмаяджакъларыны малюм къылдылар. Къырал Фердинанд ве къадыны Изабелла мезкюр шехэрде тахт къуруп, сакин олдулар. Бу алда эхл-и-ислям гъаёт мюкеддер² ве мазлум тюшюп, нишлее бильмез ала кельди. Халифе сарайда вакъа олмуш бир меджлисте Истанбула эльчи ёллап, девлет-и-алие Османиеден имдат ве муавенет³ талап итмее къарар берильди. Ама не фаиде ки, шу эснада падиша мухаребеде булунуп, денгизде микъдар-и-кяфи къуввети олмадыгъындан Андалуса бир тюрлю ярдым идемемиш.

Джесарети накъыс⁴, кемалаттан бибехре⁵ къалмыш ахыр халифе Абу Абдулла Эль Сагъир девлет эмирлеринден зияде озь нефсини ве малыны хифз итмек фикринде булунуп, эхалие бильдирмеюп, къырал Фердинанд иле мушаверее тутулуп, шехрин теслими сюретте эхалие ве озь ханеданына дайр мукъавеленамелер⁶ акъд итмекте иди. Эхали халифенинъ ишинден хаберсиз исе де, душмана чаре ве мукъабеле⁷ идемедигинден наразы олуп, Эльхамра сарайыны басуп, икинджи халифе сайламакъ эфкярында иди. Бу иш ичюн къыркъ-элли бинъ адам топланмыш иди, лякин мюбашерет иден⁸ сердар гиджелерден бир гидже аякътан гъайып олду, халкълар башсыз къалдылар.

Эльхамра сарайында вакъа олмуш бир меджлисте теслим ве мудафаа меселеси музакере олундыкъта, сердарларындан

¹ мухасарая алмыш — этрафыны сарып алмыш

² гъаёт мюкеддер — гъаёт кедерли

³ муавенет — ярдым

⁴ джесарети накъыс — джесарети эксик, джесаретсиз

⁵ бибехре — махрум

⁶ мукъавеленамелер — ангълашма кягъытлары

⁷ мукъабеле — къаршылыкъ

⁸ мюбашерет иден — ишине киришкен

бир химаекяр¹ Муса бин Абу альГъазаний чыкъуп: «Хайыр, султаным, мухаребее чаремиз бардыр. Душмана теслим иле джан ве малымыз эмин олмаз, эсир ве къул олдугъымызы козюмиз, ягъма ве гъарат олдугъыны малымыз кореджектир! Алий иттифагъымызы бозуп, Гранада малик олсунлар — башымыза не ишлер, не белялар кетирирлер! Корюрсиз, Гранада укюметинде учь миллион ислям эхалиси олдугъы алда, душмана озь элимиз иле озюмизи эсир итмее неден зор ве меджбуриет коремиз? Бизе ваджиш олан, сонъ ве ахыр нефесе къадар миллет ве юрт огърунда гъайретдар, дженап Хакъын инаети четин куньлерде етишир². Бу ёлда джан ве башы феда итмек ве намус иле дюньядан кечмек — намуссызлыкъ иле баруп душмана эсир олмакътан бинъ мертебе леззетли ве шерефлидир», — деди исе де, эрбабы-меджлистен³ ич бири Мусанынъ гъайретинден гъайрет алмаюп, башларыны ашагъы берюп, сюкютте булундылар...

Эр насыл исе меджлис шехэрни теслиме къарар берди ве махусус эльчи иле Фердинанд ве Изабеллалая хабер ёлланды. Риваетлере коре, къырал Фердинанд бу хабери алгъач, гъает зияде къувануп, месрурленюп⁴: «Араблар, эввельки араблар дегиль имиш, алчакъланмышлар, теслим олуурлар, — дею, ич зан итмиюр идим» — демиш.

Сердар Муса сарайдан чыкъуп, шехэрде, юртуна, къайтуп, озь ханедан ве тевабыны топлап, ведалашуп, шехэр теслим оладжакъта, селямет ёлуны насыл буладжакъларыны къартларын бирине ифаде ве телькъын идуп⁵, биринджи — эвлядындан, икинджи — илим ве марифеттен ве учюнджи — амель ве гъайреттен ич бир вакъыт айрылмамакъ ёлуны насихат ве вааз идерек, энъ севдиги бир атыны эгерлетюп ве озю силахлануп ёла тюшмюш. Гъайретли баба, намлы Муса, шехэрден чыкътыгъы иле къыркъ-элли къадар атлы душман раст келюп: «Эй, токъта! Сен ким оласынъ ве къайда барасынъ?!», — дею сормушлар. «Адымы душман билир,

¹ химаекяр — имае этиджи, къорчалайдыжы

² инаети четин куньлерде етишир — ярдымы, мерхамети агъыр куньлерде етишир

³ эрбабы-меджлистен — меджлис саиплеринден

⁴ месрурленюп — ферахланып ниети ве мерамына иришкен

⁵ телькъын идуп — насихат этип

къайда бардыгъымы озюм билирим!», — дею, дженап Муса арслан киби, уджюм идуп, йигирми беш кишийи къатиль идерек, шеит олмуш.

Теслим шехре ве терки султаната дайр халифе Абу Абдулла иле Фердинанд бейнинде акъид олуна⁶ имтиязнаме муджиби ислямын джан ве мал ве дин, ве месджит, ве медресесине бир тюрлю мания ве зиян олмамакъ иле шериат ве адетлери узьре идаре олунаджакълары ве истедиклери алда дженюбе, магърибе иджрет итмее мухтар олдукълары шарт ве сёз олунуп, имзаланмыш иди. Бу алда Гранаданынъ испаньёллара теслими эхалие беян олундыкъта, яш ве къарт агълашуп, юртларында къапандылар. Азрет халифе джумле малыны ве эшьясыны топлап, буюк керван иле шехерден чыкъты...

Эльхамра сарайы бош къалды. Къапулар ачыкъ, больмелер ачыкъ, азбарлар эшья толу къалды. Къарт багъчеван кервана къошулмаюп, «Аллах джанымы бунда алсун», — дею, Эльхамрада озюне махсус даиреде намаза уюп къалды...

Мамур Андалус⁷ аз вакъытта харап ве завалыны булду. Улугъ бельделер бошалды. Къаръелер, багълар-багъчалар виран, чешмелерин сувлары къуруммыш олду. Маишет-и мамуре ве месудиет къытъамейи терк идуп, тасип ве наданлыкъ кемал мейдан алды. Адиль къазыларын иш ери идаре этиви гъаддар инквизитор укюмлерине къалды. Эльхасыл⁸, кунь батты, гидже олду ве анджакъ илим ве адалет семересининъ мазхариети⁹ оларакъ учь юз сене сонъ къытъа-и-Андалус кунь коре башлады. Азырда сайр мемалик-и-эфренджиеде олдукъы киби, испаньёл бейнинде дахи адиль ве инсаф ве зия-и-улюм¹⁰ хайли интишар идуп, бурунгъы зулум ве къарангъылар деф олду. Инсаниет хасиети интишар олунды¹¹. Джумле инсанлар: ислям олмуш, ехуди олмуш — эп Хакъ-и-Тааланынъ къуллеры олдукълары фехм олунды. Бу шимди... Ама Андалусын

⁶ бейнинде акъид олуна — арасында анълашма олгъан

⁷ мамур Андалус — шенъ, абадан Андалус улькеси

⁸ эльхасыл — къыскъаджа айткъанда

⁹ мазхариети — иришмеси

¹⁰ зия-и-улюм — илимлер зиясы

¹¹ интишар олунды — таркъалды

истилясы заманында, яни бундан алты асыр мукъаддем, фрэнклер вахший дереджеде идилер. Эльхамдюллиях, ишидиюрыз заман-и-азырда миллетлер бир-бирине гъалип кельселер, магълюп оланы гъайып итмиюрлар. Гъалип ве магълюп бир низам, бир укъукъ иле бир дередже идаре олуныюрлар. Адиль ве инсафы зияде илерилетюп, эсир тутмакъ адетини дахи терк итмишлер, ама эски кыылыкъ ве ёлсузлыкълары ве нефсаниетлери тамам джоюлмаюп, базы-базы зухур иттиги кене корюлююр...

Эр не исе, такъдир-и-Худа, дженап Хакъа бингъ-бир шукюрлер олсун ки, саесинде азрет Муса да ишбу местур ве намалюм мекяна чекилюп, аталарымыз зулум ве эзиетлерден халяс олмушлар¹. Джанларына рахметлер олсун! Бунларын гъайрет ве сыйы семереси иле ветанымыз олан дагълар арасы бизлере дюньяда бир дженнет олуп, месут ве бахтияране омюр ве кунь кечиремиз», — дею, ай юзьлю, бульбуль сесли Фериде бану эль котерюп, баш уруп, кыыссеси тамам олдугъыны беян итти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къаранлыкъ ер тюбюнден ярым саат ёл юрьген сонъ, чыкъаджакъта не ичюн эр кез козьлерини багълады? Гранадагъа келип чыкъар экенлер, Молла Аббас ве Шейх баба арасында олгъан субетни метинден тапынъыз. Роллерге такъсим этип окъунъыз.

2. Фериде банунынъ Андалус акъкъындаки икяесини метинден окъуп, озь сёзюнгизнен тарифленъиз. Тарихий вакъиаларны зеининъизге синъдиринъиз.

3. Кастель къыралы Фердинанднынъ Гранадагъа япкъан уджюми акъкъында не айта билесинъиз? Джевабынъызны метинден файдаланып, беян этинъиз.

4. Муса бин Абу аль Гъазанийнинъ миллетини къорчалавда къошкъан иссесини онынъ сёйлеген сёзлеринен къайд этинъиз. Метинден тапып окъунъыз. Сёзлерининъ эр бир манасыны талиль этинъиз.

5. Дженап Муса арслан киби, къаршысына чыккъан кыркъ-алли атлы душманына насыл джевап къайтара?

6. Эльхамранынъ ве Андалус кыытасынынъ бош къалгъаны

¹ эзиетлерден халяс олмушлар — эзиетлерден къуртулгъанлар

акъкъында Фериде бану тарафындан бильдирильген малюматны эсерден тапып окъунъыз. Бу вакъиалар сизге кырымтатар халкъынынъ Ватанындан сюрюгюн олунгъаныны хатырлатамы?

* * *

(Имам эфенди элимден тутуп): «Кель, огълум, санъа бизим къаръенинъ субьян мектебини косьтерейим» (теклифи иле бени къолумдан алуп чыкъты).

Джами-и-шерифнинъ онъ тарафында буюк ве зийнетли бир таш биная бардыкъ. Бу мектептир — деди. Ичери кирдик... Буюк-буюк больмелер. Биринде китапхане ве топракъ ишлери ве санат ичюн керек олан эр тюрюлю алет мевджут иди.

— Секизден он ики яшынаджакъ не къадар субьян бар исе, джумлеси мектебе келир. Эр ве кыыз балалар айры окъурлар. Тасил-и-эввели дёрт сенедир. Балалар бу мектепте окъумакъ, эсап ве дин огренирлер. Баде фен-и-зираат ве бунъа дайр кыысым кимья ве хикмет окъурлар. Къаръелик ве маишет ичюн керек олан унер ве санатлары талим идерлер. Къызлар исе окъуп язмакъ, язуп баде фен-и-идаре-и-бейти¹, тикиш ве накъыш ве аналыкъ ичюн керек мыкъдары ильм-и-тыбб² ве ильм-и-сыххат³ тасиль идерлер.

Имам эфенди бунлары беян идер икен, шейх Джелял Эфенди келюп кирюп, машина кельмекте олдугъыны ве шехэре китмее вакъыт олдугъыны хабер берди. Мектептен чыкъуп, меджлисхане янына бардыкъ. Рефикъаларымыз кызлар да башларыны япуп, ёла азырланмышлар иди. Бен даха дикъкъата алмамыш идим. Мегер, мейдан ичинде Авропа демиръёлларында олдугъы киби, демир хатлар тизильмиш, лякин башкъаджа. Бир даха бакътым ки, арабалар келиюр, лякин Фрэнкистанда олдугъы киби атешли, тютюнли араба ёкъ. Арабалар озълери гурюльдеп келелер, не ат бар, не атеш... Имам иле ведалашуп, джумлемиз биндик. Улькенинъ меркези олан Дар-ус-Саадет шеэрини ёлландыкъ.

¹ фен-и-идаре-и-бейтие — эв-азбар ишлерини идаре этмек фени

² ильм-и-тыбб — тыббиет ильми

³ ильм-и-сыххат — сагълыкъ-селяметлик ильми

Джелял эфенди к'айтуп келюп, яныма аталыкъ насып олундыгъыны ве сабах ирте хузур-и-к'азыя бараджагъымызы беян итти, баде хызметчие эр керегим ичюн азыр булунмасыны эмир идуп озь юртуна китти. Дар-ус-Саадетте огълу ве кызы бар имиш...

Базар мейданындан чык'зуп, Тарикъ бин Зияд адлы ёла ве джаддее тюштюк. Иште, бу мейданнынъ этрафында олан буюк биналардан бирининъ огъуне бардыкъ. Мермер таштан накъыш иле ишленмиш к'апусы устюнде алтун язы ве хаты-куфи иле «Баб-ы-хукъукъ»¹ ибареси бар иди. Мегер, бу бир махкеме ве к'азыхане имиш. Ичери кирдик. Бильмем неден, к'орк'яр идим. Диванханеде юксек миндер устюнде к'азы эфенди ве онынъ онъ тарафында к'ятип эфенди ве к'апууда хызметчи туруюр иди. Бизлер узурда.

— Эфендим, Эльхамрада раст кельмиш Молла Аббас тюркистаний бу адамдыр — дею, шейх Джелял бени косътерди.

— Хош кельдинъиз, мусафир, дженап Хакъ рахатлыкъ берсин — дею, к'азы эфенди бизлери отурмая давет кылды. К'яршысында отурдыкъ. Баде к'азы деди:

— Дар-ур-Рахатта отуруп, алышынджая к'адар, иншалла, рахат олурсыз, лякин сизе аталыкъ тайин олунмыш шейх эфендининъ ифадатына² дикък'ят буюрмалысыз. Сизе к'ярындашлыкъ эм аталыкъ идер, лякин ачыкъ тааджюп итмеюп рагъбет косътермелисиз ки, эхалимиз сизе тааджюпленмесин... Эй, тюркистаний, сизден базы суаллерим бар ве умют берем ки, джевабынъыз акъикъят оладжакътыр. Дикък'ят буюрын, улькемизде энъ буюк к'абаат ве джинает ялан сёйлемектир. Джебасы дахи пек агъырдыр. Яланджы хапс олунуюр, ама хапсхане ачыкъ турар. Этрафында бинъ киши олса да, сёзлешмее бир киши тапылмаз, булунмаз... К'азы эфенди татлы-татлы сёйлююр идисе де, бильмем неден, сачларым тик-тик турду, ичиме к'орк'ю тюштю.

— Суаль идинъ, эфендим, бильдигим бар исе, тамам сёйлерим — дедим.

— К'айсы диндесиз? (К'ятип язмая азырланды).

¹ Баб-ы-хукъукъ — акъ-укъукъ к'апусы

² эфендининъ ифадатына — эфендининъ анълатмаларына

— Эльхамдюли-ллях мусульманым.
— Къач яшындасыз?
— Йигирми еди.
— Не ерлисиз?
— Шехр-и-Ташкентли.
— Атанъыз бармы?
— Мерхумдыр...
— Сиз къайда ильм тахсиль къылдынъыз?
— Ташкентте, медреседе, он ики сене дерс бакътым.
— Нидже фен тахсиль иттинъыз?
— Арабий, фарсий, сарф¹, нахъв², беян³, бедий лугъат, мантыкъ ве тефсир⁴.
— Даха не окъудынъыз?
— Артыкъ окъудыгъым ёкъ. Бизим медреселерде ильми-эдебие ве шериден мада, фюнун тедрис олмуур.
— Насыл олду да бу улькее тюштюнъыз? — дедикте, башыма кельдиклери беян иттим. Икяеми динълеп:
— Хош. Худая эманет олунъ. Бу алда мунасип бир иш ве къасп⁵ пейда идинджее къадар, мусафир олурсыз. Шейх Джелял сизе аталыкъ ве муаллим тайин олуныур, эр не керегинъизи онъа айтырсыз. Селямет ал ичюн Аллахтан къоркъар киби, яландан къоркъмалы, джехэннемден къачар киби, фена фикирлерден къачмалы, дженнете олан мухаббет киби, инсанлара мухаббет итмели. Бунлары дин къардашы киби, насихат ве мемур-и-шери⁶ сюрети иле эмир идиюрым. Улькемиз ялан ве акъсызлыкътан къуртулмыштыр. Маишетимиз шаркъ ве гъарп ислясынынъ сюрет-и-маишетинден башкъаджа, Фрэнкистан маишетинден аляджадыр. Корюп анъларсыз.
Къазы эфендие темини идерек⁷, сёзлерини къабул иттигими ишарет иттим.

¹ сарф — грамматика

² нахъв — синтаксис

³ беян — риторика

⁴ тефсир — Къуръаннынъ манасыны анълаткъан илим

⁵ къасп — кесб, зенаат

⁶ мемур-и-шери — шериат эмри иле

⁷ темини идерек — сёз беререк

— Хайли азырландыкътан сонъ, Молла Аббасны медресе-и-кебире¹ талебе язарсыз, — дею, шейх Джеляла эмир берюп, къайтмая мухтар олдугъымызы беян итти.

* * *

Бир къач куньлер акъшамлары шейх Абдулланынъ юртуны зиярет идуп вакъытлары хош кечирдим. Дар-ур-Рахат хусусында айттыкълары хаберлер ве Фериде банунынъ дахи джемиетинде хазыр булундыгъы саатлары татлы ве леззетли кечириюр, бир акъшам мунасип келюп, Андалусын мешхур сердары мерхум Сеит Муса азретлерининъ васиетнамесинден сёз ачылды. Испаньёл зулумындан къачуп, Дар-ур-Рахата иджрет ве хифз олунмыш² достларына ве акърабасына багълы ве мюхюрли бир къап ичинде 1500 сене-и-хиджриде ачылуп окъулмакъ шарты иле Сеит Мусанынъ васиети олдугъы ве бу васиетнаме улькенинъ къыркъ имамынынъ мюхюрлери иле бекленюп, хифз олунмакъта олдугъыны язмыш идим.

— Васиетнаме неден бахс идиюр, аджеба? — дедим.

— Малюм дегиль, заманы кельдикте, бизден сонъ келеджеклер окъуп билирлер — деди шейх.

— Эвет, эфендим, заманы иле тамамы билинир, лякин къыяс ве зан, ве эсап иле бир дереджее къадар неден бахс иттигини къарарлаштырмакъ мумкюн дегильми?

— Бельки мумкюндир, огълум, ама азырдан васиети бильмее гъайрет итмек, васиетин шартына мувафакъ корюльмиюр.

— Афу буюрын, азрет, мурадым мезкюр васиет хусусында Дар-ур-Рахат эхалиси бейнинде мевджут занлары бильмектир, чюнки язылдыгъындан еди юз сене сонъ ачылуп окъунаджакъ васиетнаме фикирден чыкъаджакъ шей дегильдир.

— Занлары, эбет, ёкъ дегиль. Зияде авес ве меракъ идиюр исенъ, базы малюмат берейим. Васиетнаме къой ве мал такъсими киби меваддан бахс итмееджеги макъульдир. Бельки, халкъ ве миллет омрюне тийишли меселе бахс олуннадыр. Миллет ишлерине тийишли ве заманындан еди юз

¹ медресе-и-кебире — буюк медресеге

² хифз олунмыш — сакълангъан

сене мукъаддем неден ве не киби бахс олуныр?... Бильмек мумкюн дегильдир, лякин бу бойле бир мадде олмалыдыр ки, васиет язылдыгы эснада бифаиде корюлип, заман бинъ беш юзе етиштикте, фехм олунып, фаидеси захир оладжакътыр. Эгер васиетнаме ялынъыз бизим улькенинъ ахвалына ве маишетине мютеалликъ¹ олса иди, окъулмасына бу къадар кеч ве узакъ заман къоюлмакъ, бельки, керекмез иди. Бунъа коре, васиетнаме сайр миллетлерден ве бизим онлар иле вакъа оладжакъ мунасебетлеримизден бахс иттиги къыяс олуныур. Не иле ве неден къыяс олуныур дирсенъ, улькемизин эр алы эсаплы, теджрюбели ве дефтерийдир. Шойле ки, шукюрлер олсун, веба ве мухаребе киби зарарлардан эмин олунаракъ, эхалимиз сене-би-сене артуп барыур. Ики юз сенеден шу къадар джан оладжакътыр ки, эр не къадар сая ве гъайрет къылса да, улькемизе сыгъышмаюп, идаре ве ашавдан захмет корюледжеги эсап иле мюсбет ве деркярдыр². Бу ал исе бинъ беш юз сенелерине тесаддуф идеджегинден васиетнаме шу ала дайр олдугы зан ве къыяс олуныур. Ама, бельки, дегильдир... Кендинден еди юз сене сонъ вакъа оладжакълары Сеит Муса ничик билюп, васиет тертип идер — дею, тааджюп идерсенъ, бу суальге джевап бермек мушкюльдир. Ама къаваид-и-табийе³ ве сиясие ве маишет иншалары къыяс иле хайлидже илери коръмее мувафыкъ олдукълары малюминъ олуп, отъкюн, кескин акъыл ве ферасет сахиби, бельки, даха дерин ве узакътан коре биледжегини истихрадж къыла билирсинъ⁴.

Суаллер ве вазифелер:

1. Дар-ур-Рахат мусульманлар улькесиндеки мектеплернинъ тасвиратыны эсерден тапып окъунъыз. Мектепке къач яшына еткен балалар къатнагъаныны айтынъыз.
2. Дар-ур-Рахатта ялан сёйлемек буюк джинает ве къабаат олгъаны акъкъында эсерде нелер анълатыла?

¹ мютеалликъ — илери

² деркярдыр — шубесиздир

³ къаваид-и-табийе — къанун-къаиделер анълайышы

⁴ истихрадж къыла билирсинъ — нетидже чыкъара билирсинъ

3. Къязы эфендинен Молла Аббаснынъ арасындаки субетни эсерден тапып, роллерге болюнип, окъунъыз. Бу улькеде мусафир, зияретчи, Молла Аббаскъа нисбетен япылгъан урьмет ве ихтирамгъа эмиет беринъыз.

4. Андалуснынъ мешур сердары, мерхум Сеит Муса азретлерининъ васиетнамесинен багълы малюматны эсерден окъунъыз. Бу васиетнамеде насыл муим меселелер язылгъан экен?

* * *

Кервансарая къайттыгъымыз акъшам устю иди. Къязы тарафындан ёлланмыш мемур бенденъизи беклеп тура иди. Бени корьдюги иле селям берюп: «Эфендим, шейлеринъизи топлап алынъыз, китеджегиз», — деди. Аман олдукъча шейлерими багълап, Парижден алдыгъым бир къат фрэнк рубасыны дахи ташламаюп азырландым. Артыкъ, Дар-ур-Рахаттан чыкъаджагъым анълашылды. Шу арада шейх Джелял эфенди бени къучакълап: «Эй, огълум, Худая эманет ол, бельки, шимдиден сонъ ич корюшмейиз... Къазыя бараджакъсынъ, башынъа не ал кельсе де, хавф ве къоркъу чекме, санъа бир зиян олмаяджакътыр, ахыры селяметтир, чюнки улькемизден чыкъмакъ — кельмеден дахи мушкюльджедир», — дею сагълыкълашты.

Къязы мемуры иле чыкътыкъ. Кервансарай халкълары базара къадар оздурып тыштюлер. Лякин джумлеси бана гъает тааджюпленюп бакътыкъларындан ве тесирли сагълыкълаштыкъларындан ахвалым намалюмлиги, къарангъысы фикириме келюп, къоркъуя тыштюм, ама фикир ве къоркъудан не фаиде?

Демир къапу ачылдыкъта, къаравул иле бир къадын больмее кирюп, узурыма кельди. Къаравул чекильди. Эм тааджюп, эм дикъкъат иле бакътыкъта корьдюм ки, Фериде бану имиш. Татлы ве леззетли сеси иле селям берюп, къаршыма келюп отурды. Бунунъ кельдигине тааджюпленюп, сёз ачмая бильмейюп турдукъта, озю сёзе башлап деди:

— Джариенъизи къазыханее келир — дею, беклемиюр идинъиз, дегильми? Айып буюрманъыз, эфендим, тезден ёлджу оладжагъынъызы анълап ведалашмая кельдим...

— Тешеккюр идерим, бану, бунджа дикъкъат ве эльтафатынъыза¹, къаршы не киби дуа ве сеналар идеджегими бильмиюрим. Бу алымда тешрифинъыз² буюк теселли олду. Буюк къуванчтыр... Лякин айып буюрманъыз, акъылым алмыюр ки, бу таш къафес ичинде булунан адам насыл ёл-джу оладжакъ?!

— Улькемизин эсрары³ чокътур, бана да малюм дегиль. Лякин тезлик иле Андалуса къайтарыладжакъынъыз шубе-сиздир. Ведалашмакъ мунасиб корюльди.

— Текрар битекрар тешеккюр идерим, бану.

— Аббас эфенди, бир мурадым даха бар... Улькемизи терк идеджегинъыз, наразы олдугъынъыз алмы бар, не ичюн иджрете бу къадар авес олдунъыз? Азмы, чокъму корь-дюнъыз ки, Дар-ур-Рахатта илим, акъикъат ве бахтиярлыкъ зияде мейдан алмышлардыр. Сизин диярларда иддиа зулум⁴ ве мухаребат⁵ девам идиюр. Ич ким рахат дегиль... Къалынъыз, эфендим, китменъыз?!

Фериде банунынъ бу сёзлерине джевап буламадым.

«Бойле исе, Худая эманет олунъыз ве сагълыкъ иле барынъыз» — дею, Фериде бану туруп чыкъты. Къыз къапудан чыкътыгъы иле эски достум шейх Джелял эфенди кирюп ведалашты. Баде къаравул аш кетирди. Ведалашмакътан асыл олан тесираты ве, башым ичинде, ат киби айланан фикирлери бастырмакъ ичюн, софрая отуруп, бир хайли аш ашадым. Къаравул софраы алуп чыкътыгъы иле татлы бир уйкъу басуп, байылуп къалдым...

* * *

Тамам уйкъуя тоюп, козьлерими ачтыкъта, айдын ве буюк пенджерели бир больмеде олдугъымы корьдюм. Къазы хапсханеси олмадыгъы анълашылды. Бир де бакътым ки, тёшекте ятыюрим ве башым уджунда бир къартча фрэнк къадыны отура. Я, Рабби! Бу насыл ал!

¹ эльтафатынъыза — незакет, хош муамеленъызе

² тешрифинъыз — кельменъыз

³ эсрары — сыры, тылсымы

⁴ иддиа зулум — давалы залымлыкъ, зулумлыкъ

⁵ мухаребат — муаребелер, дженклер

— Бу ер нересидир? Бен къайдайым? — дедим. Арабча суаль иттигимден, къадын суалими анъламаюп, франсызджа:

— Рахат олунъыз, огълум, селямети булдунъыз, — деди.

— Хакъ ризасы ичюн, къайда олдугъымы бильдиринаъыз — дею, франсызджа суаль иттим.

— Рахат олунъыз, Гранадада «Августин» шифаханесиндесиз.

— Не вакъыттан бери бундайым?

— Алты куньден бери.

— Даха эввель нереди идим?

— Бана малюм дегиль, огълум.

— Бугунъ айнынъ къачыдыр?

— Август 28-дир.

Кене фикире тюштюм. Йигирми икинджи августта шифахане тюшмюшим. Хош, къазыхане хапсына тюштюгимде, мах-и-арабийнинъ икиси яни августнынъ докъузы иди. Демек, арадан он уч кунь кечмиш... Эльхамра сарайында къызлары расткетирюп, лягъым иле Дар-ур-Рахата тюштюгим ёл, яни теммуз айнынъ¹ он бешинде иди... Бу эсаба коре, Дар-ур-Рахата кирюп чыкъмам, аман къыркъ кунь къадар олююр... Хош. Ама ничик бу шифахане тюштюм? Я, Рабби! Я, Рабби!

Къартчыкъ суаллериме тааджюп идерек, давуш идуп, киши чагъырды. Большее бир адам кирди. Мегер, табип имиш. Мюляеметлик иле² алымы сорду.

— Ничиксиз, яхшымысыз? — деди.

— Шукюр, яхшыйым — деди исем де, бунунъ суалинден зияде кенди алымы фикир идиюр идим.

— Агъыран еринъиз ёкъму?

— Хайыр, бир ерим агъырмыюр.

— Къувветинъиз бармы?

— Хайыр, къувветим ёкъ, эзильмиш алдайым.

Элими, козьлерими ве дилими бакъуп, табип фикире тюштю ве омузларыны котерюп, тааджюпте кълалдыгъыны ишарет итти. Лякин бир сёз сёйлемеди. Баде:

— Хавф итменъиз, эфендим. Тезден къувветинъиз де

¹ теммуз айнынъ — июль айнынъ

² мюляеметлик иле — муляйимлик, незакетлик иле

келир, ве афьет булуп турурсыз — деди. Табибин сёзлерине ве теселлисине чокъ дикъкъат итмеюп, башыма келенлери фикир итмек иле мешгъуль идим. Дар-ур-Рахат козюм огюнде киби иди... Табип козюме бакъуп турдугъы алда, фикирден аман аралыкъ булдугъым иле бу шифаханее насыл тюштюгими сордум.

— Эссиз алда сизи Эльхамра дживарында, дагъда булуп кетирдилер... Пек алсыз идинъиз... шимди, шукюр, яхшысыз — деди.

— Алсызлыгъым ве дердим не иди?

— Кереги киби анълашылмады. Сизин дердинъизе чокъ тааджюп идиюрым. (Анъладым ки, ич бир тюрлю мариз¹ олсам, табип не олдугъыны билир иди.)

Сиз кимсиз, не ерлисиз? Устюнъизде булунмыш руба парчаларына коре, испаньёл олмадыгъынъыз малюм олду — дедикте:

— Эфендим. Ташкентлийим. Адым Аббастыр — дедим.

— Гранада не вакъыт тешриф буюрдынъыз?

— Теммуз башларында.

— Бу вакъыта къадар къайда идинъиз, нерее тюштюнъиз?

— «Мадрид» мусафирханесине тюштюм. Шейлерим анда олса керек. Акъчаларым Марус нам саррафта² эманеттир. Кельдигим бадинде учь-дёрт шехэрде ве баде бир афта Эльхамра сарайында кечирюп, асар-и-къадиме-и-ислямиеи зиярет ве темаша иле мешгъуль булундым...

— Хош, баде къайда вакъыт кечирдинъиз? Кимлер иле корюшюп билиштинъиз?

Табибин бу суалине бирден-бир джевап бермедим. Нидже юз йылдан бери местур булунан Дар-ур-Рахатын вуджудыны ве ахвалыны фаш итмее мюнасип корьмедим. Бунъа бинаэн суале джевап бермееджегими беян иттим.

— Сиз билирсиз, эфендим, лякин бир шей гизлемеюп, ачыкъ-ачыкъ беян-и-ал буюрсанъыз, озюнъизе фаиде олур иди... Алсызлыгъынъыз гъает тааджюпли бир алсызлыкъ-тыр.

— Бойле исе, къыркъ кунь къадар аджайип бир улькеде булундыгъымы хабер идиюрым, лякин нам ве махаллини

¹ мариз — хаста

² саррафта — банкирде

беян кыылмам. (Табиб бана дуйдурмайджакъ олуп кульдю. Бу алны корюп ве зияде ачувлануп). Эфендим, суаль идеджек олсангыз, джевабыма инанынгыз, инанмайджакъ олсангыз, суаль итменгиз! — дедим...

Хаста олмуш олайым, Дар-ур-Рахат ичюн яздыкъларым хаста фикрин хаялаты олмуш олсун... Ама Эльхамра сарайындан гъайып олуп, шифахане тюштюгим кунь ара-сында кечмиш кыркъ кунь къайда идим? Бу кыркъ куньде ачлыкътан насыл телеф олмадым?

Бахусус ки, бенделерини Дар-ур-Рахаттан чыкърмая кърар берильдиги иле дагъда алсыз корюлюп, шифахане тюштюгим арасы чокъ куньлер олмуюр. Къыркъ кунь Дар-ур-Рахатта булунмамыш исем, мутлакъ корюледжегим бундан анълашылыюр! Табиб алсызлыгъым не олдугъыны билемиюр. Бу дахи алсыз олмадыгъыма делиль ве исбат олуп, чыкърдыкълары ёлу косьтермемек ичюн, Дар-ур-Рахат ислямлары бенделерине, фрэнклере намалюм, бир эджза ичирюп¹ я ашатуп, эссиз ве озюми билъмез бир алда чыкъруп дагъта ташладыкълары анълашылмыюрмы?!

1887 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Джелил эфенди Молла Аббаскъа саглыкълашкъанда: «...чюнки улькемизден чыкъмакъ — кельмеден даа мушкюльджедир» дегенинде, насыл бир мана бар олгъаныны тарифленгиз.

2. Фериде бану не себептен Молла Аббаснен къазыханеде даа бир дефа корюшкенининъ себебини ачыкълангыз. Эсерден алынган сатырларнен исбат эте билесингиз.

3. Гранадада «Августин» шифаханесинде олып кечкен адисе-вакъиаларны икяе этингиз. Молла Аббаснынъ Дар-ур-Рахат улькеси акъкъында табибке икяе этмегенининъ себеби недир? О, насыл бир джевап бергенини эсерден тавсиятлы окъуп, икяе этингиз.

4. И. Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары» эсерининъ хаялий эсер олгъаныны эсердеки сонъки абзацларны окъуп, анълатынгыз.

¹ эджза ичирюп — илядж ичирип

СЕЙД АБДУЛЛА ОЗЕНБАШЛЫ ^[2]

(1867—1924)

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында кырымтатар эдебияты тарихына иссе кьошкъан ве эдебиятнынъ миллий хусусиетлерини эсерлеринен халкъ кутьлесине ашлагъан Сеид Абдулла Озенбашлы 1867 сенеси Багъчасарайда дюньягъа кельди. Илк билъгилерини ерли оджасы Усеин эфендиден алды.

Темелли тасиль алмагъанына бакъмадан, озюнинъ догъма истидады ве беджериклиги саесинде арап, фарс ве рус тиллерини огренди. Гузель хаттат, чалгъыджы, нагъыш-орнек япув устасы оларакъ танылды.

1900 сенелери «Терджиман» газетасында чалышты. Шу сенелери, Къырымнынъ ичтимаий ве сиясий аятынен багълы язгъан макъалелери иле, халкъ кутьлесини уяндырмагъа ынтылды. Омюрде фааль арекет этювни алгъышлады, дургъунлыкъ, арекетсизликни инкяр этти.

Сеид Абдулла Озенбашлы юзлердже шиир язды, амма сагълыгъында оларны нешир этмеге чаре тапып оламады. Эсерлеринде чар укюметине кучлю дарбе эндирип, халкънынъ джайллигини кескин тенкъитке огъратты. Къырымтатар халкъынынъ миллий омюринде расткельген саранлыкъ, айнеджилик, хумарбазлыкъ, бошбогъазлыкъ киби чиркин адетлерге къаршы чыкъты.

Сеид Абдулла Озенбашлы Къырымда театрнинъ иле-рилевине де иссе кьошты. 1902 сенеси онынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы айры бир китап шеклинде «Терджиман»

газетасынынъ матбуасында басылды. Пьеса санада саналаштырылгъанда, къадын роллерини ойнамагъа оюнджы тапылмагъаны себебинден, Сеид Абдулла Озенбашлынынъ озю бу роллерни ойнагъан. Ве, матбуатта хабер берильгенине коре, «спектакль гъает мувафакъиетли кечкен».

Озенбашлы кёр динджилик девринде къадын-къызларнынъ алыны эйилештирмек ичюн, пек чокъ ишлер япты. Атта биринджилер сырасында озюнинъ къызыны Тюркиеге окъумагъа ёллады.

Исмаил бей Гаспринскийнинъ якъын ярдымджысы, Сеид Абдулла Озенбашлы къырымтатар эдебияты тарихында уста икътисадиятчы, хаттат, чалгъыджы, языджы оларакъ, терен из къалдырды. XIX асырнынъ сонъ черигинде халкъ шаири намыны къазангъанлар арасында эди.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Дженазе башында», «Татарын васиети» (1900), «Эй, гонъюль» (1902) ширий эсерлери программ эсерлер сайылырлар.

«Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы 1902 сенеси басылса да, 1897 сенеси язылгъандыр. Чокъ заманлар денъишмейип, тильде кутюльген юксек услюбиеттен вазгечип, драматург эсеринде саде келимелер иле айдын левхалар яратмакъ икътитарыны къазанды.

О, 1924 сенеси январь айынынъ алтысында Акъмесджитте, 57 яшында кечинди. Онынъ вакъытсыз ве апансыздан вефат этюви миллий медениетимиз ичюн, одельмез джоюкъ эди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ къырымтатар эдебияты тарихына къошкъан иссеси акъкъында икяе этинъиз. Онынъ иджады И. Гаспринскийнинъ иджадындан насыл джеэтлеринен фаркъ эте?

2. С.А. Озенбашлынынъ ширий эсерлерининъ мевзусы насыл меселелерге багъышлана?

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасына даир

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» учъ фасыллы ве учъ пердели пьесасы ичтимаий омюрнинъ муреккеп ве назик тарафларыны айдынлатмакътадыр. Бу пьесада халкънынъ яшайыш тарзында сиясетнинъ тесиринден миллий амеллернинъ бербат олунып башлангъаны икяе этиле. Джемиетте ахлякый меселелернинъ белли бир тертибатта илерилеви не къадар муим олгъаны тарифлене. Ахлякый меселелернинъ тертибат къанунындан чыкъувы исе не къадар агъыр, мусибетли вазиет ве аллар пейда эткени усталыкънен къараманларнынъ симасында айдынлатыла.

Яшайышта расткельген уйгъунсыз вазиет ве аллар акъкъында халкъ даима тюшюнсин-ташынсын деп, Сеид Абдулла Озенбашлы «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасыны язгъан. Сейирджилернинъ козю огюнде джанлы левхалар джанландырып, толып-ташкъан гонъюллерни туташтырмагъа ынтылгъандыр.

Эсернинъ гъаеси къараманларнынъ арекетлеринде даа да кениш ве терен тасвирлене. Эсернинъ мундериджеси эсернинъ мевзу ве гъаесини анъламагъа хызмет эте.

Мустафа ве Эминенинъ тойлары оладжакътан эвель, къудалар топлашып, той тедариги ве бахшышлар акъкъында акъыл танышалар. Эвель-эзельдеки адетлерни кутъмек кунь-куньден къыйын олгъаны анълашыла. Амма той сабылары джемаат огюнде масхара олмакъ истемейлер. Эр шей ёлуна мине. Той башлана. Амма сархошлар озъара котек чыкъаралар. Урядник дёгюшкен сархошларны той азбарындан къувып чыкъара. Амма той биткен сонъ, гедженинъ бей маалинде куньджи бир хыянетлер киевнинъ эвини якъып къачалар... Бу вазиетте Анафи деген огъланчыкъ янып оле.

Муэллиф бойле саде сюжет ярдымы иле айдын левхалар ве характерлер ярата. Левхалар ве персонажларнынъ айткъан эр бир сёзю, арекети эсернинъ мевзу ве гъаесини тайинлемеге ярдым эте.

Пьесанынъ сонъундаки адисе бизде тюшкюнлик дуйгъу-

сыны пейда эте. Амма киевнинъ эвини якъкъан огълангъа нефрет дуйгъуларымыз эп арта. Онынъ якъкъан къастлиги инсанларнынъ такъдирини денъиштире. Гуняхсыз огъланчыкъны аяттан марум эте. Бунынъ огюни алмакъ чареси де бар олгъаныны анълаймыз. Мустафа бойле оладжагъыны биле турып, ничюндир бунъа енгиль-ельпи бакъкъанына айретте къаламыз.

Экинджи тарафтан бу адисе иле муэллиф халкъымызнынъ пахыллыкъ киби менфий чизгилери неге кетире биле джегини косътере.

Эсернинъ серлевасы биле, мундеридженен уйгъунлашкъанына бакъмадан, «Оладжагъа чаре олмаз» денильгенине къаршы, муэллиф бир вакъиа олмаздан эвель огюни алып, бунъа ёл къоймамакъ керек олгъаныны да айтмакъ истей.

Демек, эсернинъ эсас гъаеси халкъны менфий чизгилерден арындырув меселесине багъышлангъандыр. Амма муэллиф буны насыл ёлларнен иришмек керек олгъаныны анълатмай. Яшайышта уфакъ-тюфек олып корюнген ве миллий чизгилернинъ илерилемесине кедер эткен къопайчоралыкъ, къызматабанлыкъкъа къулакъ асмаюв меселеси пьесада муим меселеге чевириле.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы 1902 сенеси нешир олунгъанына бакъмадан, бугунъ бизим кунълерде де озь муимлиги ве эмиетини джоймады. Чюнки пахыллыкъ, къызматабанлыкъ, къопайчоралыкъ, менменлик киби бир сыра менфий чизгилер аля даа миллетимизнинъ ахлякый дереджелерини чаналаткъан чизгилерден бири олып къалмакътадыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» драмасында тасвирленген меселелер халкъымызнынъ насыл вазиятинен багълыдыр? Эсерден мисаллер кетирип, бу вазиятни анълатмагъа тырышынъыз.

2. Эсернинъ гъаеси ве мевзусыны насыл анълатмакъ лязим? Эсерде иштирак эткен персонажларнынъ лакъырдысындан, ареткелеринден нетидже чыкъарып, субет кечиринъыз.

ОЛАДЖАГЪБА ЧАРЕ ОЛМАЗ*

(учь пердели пьеса)

(кзыскзартылгзан)

Эшхас¹

Мустафа — нишанлы, деликъанлы.

Мухтерем — Эминенинъ педери.

Эмине — Мустафанынъ нишанлысы, Мухтеремин кызы.

Сюндюс — Эминенинъ валидеси.

Вели

Али

Мевлюд

Асан

} жойлю генч деликъанлылар.

Семён — урядник.

Мазин — къуда.

Нафе — къуда, Мустафанынъ дайысы.

Шерифе — къадын.

Анафи

Ваджип

} Шерифенинъ огъулары.

Ибраим — Мустафанынъ эмджеси.

Адхам — Мухтеремнинъ огълу.

Чалгъыджылар.

Дюгюне келип-китен джемаат.

Къуда-къадынлар.

Янгъыны ахтяр иденлер.

Ве саире.

БИРИНДЖИ ФАСЫЛ

Биринджи перде

(Алчакъ бир эвин тапчаны узеринде Мустафа ве Эминенинъ ян-яна турып, лакъырды итмекте олдукълары корюнир).

Мустафа. Бу дефа «пенджерее» келишмек сонъкидир.

* Исмаил Асан-огълу Керимнинъ арап уруфатындан транслитерациясы. Къырымтатар эдебияты. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 97—111.

¹ эшхас — шахыс, пьесада иштирак этеджек шахыслар

Эмине. Неден?

Мустафа. Къысмет олурса, бир афтадан дюгюн идеджегиз.

Эмине. Я эвлер япылып биттими? Гъальба, даа тютюнлерин де сатмамышсынъ, парасыз зор олмазмы?

Мустафа. Масрафа лязим оладжакъ акъчайы бизим Нафе дайыдан аладжакъым, дюгюнден сонъра, я шабаш акъчасындан ве, яхут тютюнлери сатып, Нафе дайынынъ парасыны вереджегим.

Эмине. Эвлер ичюн ич киме вереджегинъ къалмадымы?

Мустафа. Бу сене асрадыгъым бинъ еди юз сырыкъ тютюн зан идерим ки, бени джумле вереджеклеримден къуртарыр.

Эмине. Аллахтан олсун, ойле исе, беним де бир диеджегим ёкъ.

Мустафа *(джебине «лям» идерек, ики портакъал чыкъарып)*. Ал шунлары, бен китейим, Аллаха ысмарладыкъ, чокъ сагълыкъле къал.

Эмине. Аджеле итме, а, джаным! Бен къаве азырламыштым, бир къаве ич де, ойле кит. *(Эве кирип, бир табакъ узеринде гугюм, татлы ве ики фильджан ве дигер элинде къаве джезвеси олдугъы алда, Мустафанынъ янына келип, къавелери фильджанлара толдурдыкътан сонъра, ичмее башладылар)*.

Мустафа. Сен бени чокъ эглендирдинъ ама, бабанъ арада келип бизлери...

Эмине *(Мустафанынъ сёзюни кесерек)*. Ёкъ а, джаным! Бабам бана деди ки, «бизлер саат дёрттен эвель кельмемиз».

Мустафа. Ёкъ, китмезсем олмаз, кечке къалдым. Тезден, иншалла, тоя-тоя корюшириз, айды дувалар!

Эмине. Сагълыкъле вар, эгер вакъыт булурсанъ, бир даа кель.

(Бу аралыкъ Сюдюс, Мухтерем ичерие кирерлер. Эмине сюкют идер).

Мухтерем. Бизлер киттиктен сонъра ич кимсе кельмедими?

Эмине. Хайыр, кимсечиклер кельмеди. Къудаларынъ да, гъалиба, келеджек, вакъытлары олды.

Мухтерем. Чокъкъа вармаз келирлер. Бакъ эле, азбарда бир сеслер вар. *(Демесиле, Мазин элинде бир буюк богъча олдугъы алда ве Нафе къуда дахи элинде бакъыр сини*

ичреси аггызлыкъ эшьясы ве татлы кяггызтлары ичинде дикильмиш къаве-шекери олан синийи туттуггъы алда, бир-бири арды-сыра кирелер).

Мазин. Селям алейкум!

Нафе. Селям алейкум! *(Дер, ичери кирип, эшьялары къоярлар).*

Мухтерем ве Сюндюс-ханым *(къыямле¹ икиси бирден).* Алейкум селям, хош сефа кельдингъыз.

Мазин ве Нафе *(икиси бирден).* Аллах разы олсун, Аллах хайырлы этсин, Аллах тамамыле косътерсин. *(Дер, ере отурырлар).*

Мазин. Иште, эманетлерингъыз мубарек олсун!

Нафе *(ягглыггъынынъ дюгюминден бир «юзьлюк» чыкгарып, Мухтереме).* Ал шуны!

Мухтерем. Бу не, акъчамы?

Нафе. Не оладжакъ, накъыт².

Мухтерем. Мен буны алмам.

Мазин. Ал, ал!

Мухтерем. А, джаным, насыл алайым? Бу акъча юз элли рубле оладжакъты, шимди юз рубле вериюрсынгъыз.

Мазин. Не вар, вар да элли рублесини куевге багъышла. Сен бильмез дегильсин ки, бу сене бичаренинъ башында не къадар сыкълет ве тарлыкъ вардыр.

Мухтерем. Хайыр, хайыр! Бу теклифингъыз ич оладжакъ шей дегильдир. Эр шей сизин дедигингъыз киби олды. Бу да беним дедигим киби оладжакъ!

Нафе. Бизим дедигимиз киби олан даа ненгъыз вар, я?!

Мухтерем. Немиз оладжакъ! Ханги дедигингъизи тамамиле вердингъыз, я? Унутмасангъыз, молла Нафе! Секиз окъкъа иплик, ики антер, бириси папине, бири мор антер, бир къадифе джюббе, тончукъ, атлас къатькечик³, къуда бахшышла-рынгъыз, даа кавказ къушагъы, учъ башлы къушакъ, ики ипекли шал, даа бунлар киби ниджеси! Ич бунларын бири-сини дедигингъыз киби текмилъ иттингъизми?

Сюндюс. Бе, джаным, бунлар олду-битти, кеченлери къоз-

¹къыямле — аякъ устуне турып, эллерини коксю узерине къойып.

²накъыт — пешин пара

³къатькечик — парчачыкъ

гъамая не аджет?

Мухтерем. Сен къарышма, сенинъ ишинъ дегиль!

Мазин. Джаным, чокъ узатманынъ не люзюми вар? Бу парайы аладжакъсанъыз, алынъыз, алмаяджакъсанъыз, биз кенди кисемизден вереджегимиз ёкъ!

(Адхам бир табакъ ичинде дёрт фильджан къаве олдугъы алда ичери кирип къавелери верир).

Мазин. Мухтерем, сиз дюшюнменъиз, бу «юзьлюги» алынъыз! Аз олсун да, хайырлысы олсун!

Нафе. Мазин акъам! Буюрынъыз бир дува этинъиз.

(Мазин эль къалдырыр, джумлеси «Аминъ» — дер. Эллерини, юзьлерини силип, шейлери бир-бире йыгъарлар).

Мазин *(эшьясына бакъаракъ)*. Вах-вах! Чокъ гузель шейлер! Лякин... м-м-м. Айды, турсун. Айтаджагъым, ах, бу богъчалар, ах бу богъчачыкълар! Бунлар не къадар нафиле, файдесиз шейлер. Бунлары биз нидже бирини къулладнаджагъыз? Бурада джеми оларакъ, ич олмазса, учь дёрт юз рублелик эшья вар. Аллах косътермие, бунлары варып да, базара сатмакъ керексе, парасыны чыкъарырма, аджеба?

Мухтерем. Не айтасынъ, джаным мазин? Ярысыны этмез, яры парасыны тутмазлар.

Мазин. Мадамки бойледир, бу файдесиз джиджикилерин ерине, бу къылабданлы, сырмели шейлерин ерине куевге бир гузель табачник, бир алтун саат косътеки иле, келине дахи эльмаз юзюк, перланет купелер алуб да тапкъыр киби файдесиз шейлер, нафиле, ич де керекмез кетенлер олмазсе, не олурды, аджеба? Бу чиркин шейлеримиз, бу файдесиз адетлеримиз бир кунъ ола къалырма?

Сюндюс *(хэдетлерек¹)*. Аман, Ярабби! Бу кишилер де салъте къарыларын итдиклерини бегенмезлер, Алла-Алла! Бабадедеден къалма адетлерни бегенмейлер, не гузель адетлер, не гузель шейлер, келин-куевин бакъып къуванаджагъы да бу шейлер дегильми? Аман! Не къадар да худжурлыкъ?!

Нафе иле мазин *(икиси бирден сюръатле аягъа къалкъаракъ)*. Ёкъ-ёкъ, сакъын бизим ичюн аш-маш тедарик итменъиз! Токъмыз, эм де геджеге къалдыкъ, ич отурмая вакътымыз ёкъ. Бизим хатырымыз хош, Аллах разы олсун!

¹ хэдетлерек — кескин, гурюльтюли сес иле

Айды, сагълыкъле къалып турунъыз.

Мухтерем. Сиз билиюрсынъыз.

Мазин ве Нафе (*икиси бирден*). Аллаха ысмарладыкъ! Аллаха ысмарладыкъ! Джума эртеси чалгъыджыларынынъызы да ёлларыз.

Мухтерем. Хош сефа кельдинъиз, соранлара селям денъиз. Сюндюс. Соранларын джумлесине! Къудама, къудапчеме, балларын буюк ве кучюклерине коптен-коп селям денъиз. (*Мазин ве Нафе кетерлер*).

Мухтерем. Не айтаджагъымы бильмезсинъ? Бильмез исенъ, мына шимди сёйлерим, бакъ. Динъле, хаберинъ олсун. Бен бу эвде тамам бир афта давул-зурна чалдырып, той идеджегим — деп де, сизлере башымы куттюрем, бильдинъми? Ялынъыз ики кунъ, ики гидже чалсалар етер.

Сюндюс. Вай, Раббим! Мынавы акъай шашкъан-къуртлагъан. Ики кунъ — дей!

Мухтерем. А, шашкъын! Ики кунъ неге етмез? Бу къыркъ секиз саатын зырылтысы азмы? Бир давул, ики зурна, Валлахи, къафанъы сарсытырлар.

Сюндюс. Вай, анаджыгъым! Даа бир давул ики зурна — дей. Бен ойле чонтукъ-монтукъ той идер де джемаата масхара оламам. Давул да ики дане олмаса, мен къаиль олмам.

Мухтерем. Сен истесенъ, ачувларынъле берабер башынъы таштан-ташкъа ур. Бен бу шейлерин лафыны тап эвельден битирдим. Шимди санъа уюп да, сёзюмденми къайтаджагъым?!

Сюндюс (*ёллерини тизлерине ураракъ*). Вай, джанджыкъларым, энди нишлейим?! Къызларына бир афта той итминъ чаресини тапмады диеджеклер!

(*Перде энер*).

ИКИНДЖИ ФАСЫЛ

Икнджи перде

(*Йине бу эвде Мухтерем, Сюндюс ве Анафи булундыкълары алда*).

Сюндюс. Чалгъыджылар да шимдие къадар къайда къал-

дылар бильем? Даа не кельмий икенлер, аджеба?
Мухтерем. Не ашыкъасынъ, вар-ёкъ келирлер, къалмазлар, а. Бутюн гидже уйкъусызлыкътан дюгюн къасеветинден баш да серсем олды. Айды, кит бирер къаве кетир де ичелим, бираз башымызын думаны котерильсин.

(Сюндюс кетип къаве кетирип. Сакинане¹ ичтиклериде тышарыдан чалгъыджылар юксек сесле). Селям-алейкум, къонакъбайлар, эйилигинъиз къутлу мубарек олсун! *(Дерлер, чалмая башларлар. Анафи еринден сычрайып).* «Чалгъыджылар кельдилер!» — дею дагълане тавурле² тышарыа фырлар³.

(Бу арада беш-он койлю кенджелер той къутлама келип-китдиклеринде, курсюдеки къокъу тепсисине пармакъ батырып, табакъ устюне акъчасыны быракъып китерлер). Давулджы. *(Оглерине бакъып, сигар ичип, дюшюнде олдуклары алда, давулджы ичерие кирип, зумпадакъ⁴ давулы ортая къойып).* Аллах хайырлы этсин!

(Отекилер давул узерине бир-ики капик фырлатырлар. Давулджы китер. Бу арада ики койлю генч: бири Али, дигери Вели бири-бирине хитабен).

Али. Олян, эй! Ой-ту-в-в-в!!! *(Джебини къарыштырып, аягъыны юкъары къалдыраракъ, джебиден сархошджасына акъчасыны таптыкътан сонъра)* — Тат-тат-тат-ту-в-в-в! Фев-вв-ва! Вах! Бир рубле он бир капик парам къалмыш!

Вели. Олян, эй! Бир араба комюрден бу къалдымы?

Али. Фев-в-в-ва! Олян! Бен бу паралары не яптым? Шоломдан ики шише ракъы алдым, къасаптан бир джигер, мошу да алты аякълыкъ ашадым, Селимде бир бардакъ баш буза ичтим. Къалгъан парамыз, гъальба, тойгъа да етишмейджек?

Вели. Шабашыны аз ташларсынъ! Ама да къасевет таптынъ, а!

Али. Айды, ойле исе кетип, бир ики ава чалдырайыкъ да, сонъра бизим эвге китип, бирер балабан патлатырмыз.

Вели. Деминден бери, не айтмайып отурасынъ! Олян, ай!

¹ сакинане — яваш-яваш, озь алында

² дагълане тавурле — дагъыныкъ, шашкъын арекети, алы иле

³ фырлар — атылып чыкъар

⁴ зумпадакъ — алель-аджеле, ашыкъып

Чокъ шашкыын эрифсинъ, айды, джурь шуны бирер дане къыздырайыкъ!

Али. (*Сархош*). Токъта, бир ойнайыкъ да сонъ.

Вели. (*Сархош*). Олян, ай! Оюн да неге керек я?

Али. Бир ойнамасакъ олмаз, бунынъ той олдугъы да, неден анълашыладжакъ? Чалгъыджылар къана, я? (*Йырлар*).

Агъыр, агъыр бир томалакъ Тавшан-Тѣпеси айды!

Айды, аякъ бир устуне турунъыз, чалынъыз!

(*Сархошане Али, Вели къаршы-къаршыя ойнамая баиладыкъларында*)

Мевлюд. (*Сархошане аягъа кълкзып*). Чалгъыджылар! Бир «Ай, толайым» чалынъыз, бакъайым!

Асан. (*Али иле Велие бирер фильджан ракъы узатыр*). Айды, бакъайым, туюбу къара! Ичинъыз, ич!!! (*Али, Вели ичерек: Фух-х-хха, а-хих!*).

Мевлюд. Олян! Чалгъыджылар! Къана я, бизим ава? (*Чалгъыджылар «Ай, толайым»ы чалалар*).

Али иле Вели. Тохтанъыз, оюн авасы чалынъыз! (*Чалгъыджылар оюн авасыны чаларлар*).

Мевлюд. Давулынъы тешерим, беним авамы чал! (*Чалгъыджылар «Ай, толайым»ы чаларлар. Вели Мевлюде уджюм идер. Али Мевлюдын башына бир-ики юмурукъ эндирип*).

Сени, эдепсиз, мына санъа «Ай, толайым», мына санъа «Ай, толайым»! (*Урядник Семён ичери кирер*):

Семён. Дратъся нельзя! Оставьте, господа!

Мевлюд, Вели. Ананъы, «ни твоя дела».

Семён. Я сейчас поведу вас в участок, посмотрите вы! Айда, убирайтесь, пойдѣмте в участок.

Сюндюс (*элинде маша олдугъы алда, сархошлара хитабен*).

Огъурсыз пачавралар, явурын балалары! Мында «той яраштырмамы» кельдинъыз?! Мына сизлерге, мына сизлерге! (*Вели ве Али къачарлар*).

Отекилер¹ (*курсю узерине пара атаракъ*). Аллаха ысмарладыкъ! Аллах тамамиле косътерсин (*дер, китерлер*).

Сюндюс. Бу эдепсиз пачавралар къайдан мараздан кельдилер де башымызгъа къыямет къопардылар. Вай, мен

¹ отекилер — бундан эвельки пердеде иштирак эткен шахыслар

бу орталыгы нысыл баш идеяим? Аман, Раббим! Аллах белянгызы версин! Мынавы курсюнинъ туякъларыны да сындыргъанлар. (*Орталыгы джыйыштырмагъа баилар*). Мухтерем. Сархош копеклер бичаренинъ башына бир хайли иш чыкъардылар. Аллах-Аллах! Бойле де инсанлыкъ олсунмы? Озьлери той яраштырмая кельмишлер, Аллах сакълае. Къавгъа-шамата, урмакъ-сындырмакъ, бойле ар-сызлыкъ корьмедим!

Нафе. Мухтерем агъа! Мухтерем агъа! Яшлыгъынъы не чабик унуттынъ?! Ризанынъ тюкянында Чокур-Алининъ козюни чыкъаран, Сейфулланынъ къулагъыны къопаран, Алим акъайнынъ диварыны йыкъан бенми идим? Сен ойле шейлере къулакъ асма! Татар тою къавгъасыз, сархошсыз ярашмаз. Айды, сиз ишинъизе бакъынъыз, «кечене мази» — дерлер.

(*Перде энер*).

УЧЮНДЖИ ФАСЫЛ

Учюнджи перде

(*Мустафанынъ эвлеринде беш-алты адда къарылар, бунларын бир-икиси джыхаз¹ джаймакъта икен, келинге дахи енге къадын перде аркъасыны кечирдиги иле бунларын янында енге къадыннынъ огъуллары булунан докъуз яшында Анафи иле еди яшында Ваджип олдукълары корюнир*).

Шерифе. Ваджип! Анафи! Айды, къалкъынъыз огъулчыкъларым! О бир эвге кетинъиз де, ят юкъланъыз! Бурая бираздан эмдженъиз куев олып келеджек, айды, отурманъыз!

Анафи. (*Къыяма*) Аннеджегим! Бен сенсиз китмем! Берабер китерсиз, бен сени мында ташлап китмем. Китмем, китмем!

Шерифе. Вар, къозум. Бен де сенинъ артынъдан келирим. Беним азачыкъ ишим вар. Айды, огъулчыгъым, сёз динъле!

¹ джыхаз — джиез, келинге берильген бахшышлар

Анафи. Ёкъ, бен сенсиз китмезим-м-м-м...

Шерифе. Сен къардашынъы ал да кит, сѣз динъле, огъул-чыгъым. Бен вардыкътан сонъра, сизлере бир авуч джевиз, фындыкъ веририм.

Ваджип (*бирадерине хитабен*¹). Агъам! Джевизи башта версин де, сонъра китериз.

Анафи. Айды, джевизи шимди версин де, китейик.

Шерифе. Келинъиз!

Ваджип, Анафи экиси. Айды, вер, бана вер! (*Диерек, эллери кшошавуч этип, валиделерине, аналарына узатырлар*).

Шерифе. Алсана, алсана да! Айды, кит ятынъыз (*Ваджип, Анафи джевизи алып, секирише-секирише отеки ортая чыкъып китерлер*).

(*Тышарыдан: «Адым-адым илери»... сеслери ишидилиндже, эвдеки къадынлар къаршыки отее*² *чапышырлар. «Кув келе, кув келе!» — дерлер. Бираздан*).

Мустафа. Селям-алейкум! (*Дер, кирер*).

Шерифе. Алейкум селям, хош кельдинъ!

Мустафа. Шерифе енге, ал шу шалы ас да, бираз яныма кель де, отур. Санъа тенбилейджек ишлерим вар.

Шерифе. Пек аъля, кадым!

Мустафа. Беним бу гидже юрегимде ойле бир агъырлыкъ вар ки, инан, Шерифе енге, не япаджагъымы бильмейим.

Шерифе. Эбет, той башлангъандан бери, аз заметлер чек-мединъ, кадым.

Мустафа. Беним заметим тек бир той замети олайды... Тойда коръдигим заметлер бир ишми?

Шерифе. Мына, мен икинъизи къол-къола теслим этип китейим де, сен бираз истираат эт³, ёргъундырсынъ, сабаха къадар эписи кечер, сизлер яшсынъыз, чекилен замет унутылыр, о заметлер бу кунъ ичюнди. Айды, къалкъ, кель. Кель де, эманетинъи теслим идеяим. Бен озюм де ёргъуным, къардашчыгъым.

Мустафа. Сен эманети теслим этсенъ эт ама, шейтан акъылыма чешит шейлер кетириюр. Эминейи о бенден эвель ал-

¹ бирадерине хитабен — аркъадашына хитап этип

² отее — одагъа

³ истираат эт — раатлан

макъ истемиш оляны сен билиюрсынъ дегильми, еньгем? Иште, беним энъ агъыр заметим юрегимин урундыгъы, чарпындыгъы — эп ондан себептир. Айтылгъан ерден йыракъ, шу эриф бана бир душманлыкъ этмесин?!

Шерифе. Аллах-Аллах, кадым озюнь де не къадар олмайджакъ шейлер дюшюнмишсин, Аллахтан кедер кельмесин! Ёкъса, инсандан келен кедер, беля не оладжакъ! Сен сакъын акъылынъа бойле шейлер кетирме!

Мустафа. Ай, Шерифе енге, сен онынъ насыл хынзыр, мерхаметсиз, адалетсиз олдугъыны бильмесинъ. Бен атта бирисинден эшиттим ки: «Бен ондан интикъамымны не заман олса да, алырым, алдыртырым!» — дер эмиш.

Шерифе. Ай, о ойле демеклер не олур. Эр шей Аллахын такъдирине мербут дегильми¹?

Мустафа. Такъдир-такъдир ама, себепчи де вар, а-ха! Не исе оладжакъ олур, не япмалы? Баш язысыны козь корер! Онъа чаре олмадыгъыны бен пек аъя билиюрым ама, инсан дегильсинъми?! Иште, эп ичинъи чекиюрсынъ, шейтан да акъылынъа не олса, кетириюр. Тёвбе хатасына, тёвбе!.. Озюм де ойле ёргъуным ки, юкъудан да байылдым, юкъласам да, къоркъарым. Бу гидже беним не юкъум юкъу, не бириси. Асла бир шей гонъюль арзусыле оламаз. Аман, Яраббим, бен бойле агъыр, дешетли гидже омюримде коръдигим ёкъ. Бакъсанъ, эльхамдулля, эв-баркъ да олып турамыз?!

Шерифе. Айды шундан! Яш башынъдан бунынъ къадар везелинъ² де не я? Айды, тур кель эманетинъи ал да бен де китип, бир парчачыкъ олса, азачыкъ башымы ястыгъа къоярым.

Мустафа. Айды, ойле исе ама, джаным, Шерифе енге, орталыгъа, къапу-баджая пек мукъайт ол да ойле ят.

Шерифе. Иншалла, бир шейчик олмаз, айды кель мында. *(Келиннинъ элини элине веререк)*. Ят, раат олунгыз. Аллах раатлыгъынъызле муаббетлеринъизи арттырсын, сагълыкълеле къалынъыз, геджелеринъиз хайыр олсун. Сакъын акъылынъа олмайджакъ шейлер кетирип де нафиле кендинъи ёрма.

Мустафа. Огъурлар олсун, хайыра къаршы!

¹ мербут дегильми — багълы дегильми

² везелинъ — къасеветинъ

(Перде енер).

Д□РТЮНДЖИ ФАСЫЛ

(Перде ачылдыкџта, кџану ве пенджерелерден ялынџыз бурум-бурум тютюнлер чыкџтыгџыны ве бу келин эвининџ дџрт тарафтан атеш олып янмакџта олдугџы корюнир. Тышарыдан: «Янџын! Янџын! Вай, анавы заваллылар даа бир-бирини корер-корџез эвлери-баркџлары янмая башлады» — дее багџырышмакџта олдукџларында Шерифе абдырап сюрџатле куев-келиннинџ яттыкџлары эве чапар, дешетли бир сесле). Турунџыз! Кџачынџыз, кџуртулынџыз чабик!

Мустафа. (Абдырап). Не?! Насыл шей! Не дейсинџ?!

Шерифе. Кџоркџтыкџларынџа огџрадынџ! Тез чыкџ, кџачынџыз, эвлери бутюн-бутюне атеш алды. Душманларынџнынџ эллери кџурусун, тили тутулсын, Аллах бойнуну урсун!

Мустафа. Эмине! Эмине! Эмине!

Эмине. Не айтасыз?!

Мустафа. Тур! Кџалкџ! Чабик ол, эвлер яна!

Эмине. Вай, аначыгџым! Не де кџутсуз башым¹ вар экен, яндым да, аначыгџым!

(Мустафа, Эмине кџоркџуларындан, юкџу серсемлигиле нее огџрадыкџларыны бильмейип ялын баш, ялын аякџ олдукџлары алда тышарыя чыкџып кџачтыкџларында, кџаршыдаки одадан дахи бир кџач кџарыларын ялын баш, ялын аякџ зор-беля иле алевлер, тютюнлер арасында тышарыя кџачтыкџлары ве: «Аман, яндыкџ да!» — дее багџырыштыкџлары корюнир).

Шерифе. (Алевленмиш пенджерее бакџаракџ). Ваджип! Анафи! Эвлятларым, бу якџкџа келинџиз! Чабик, чабик олунџыз! Бана догџру, бана догџру! Пенджерее! Пенджерее! Ваджип. Аман! Яндым аначыгџым! (Дею агџлап анасына атылыр).

Анафи. (Агџлаяракџ). Кџавурылдым! Яндым, аначыгџым!
Шерифе. Пенджерее чап! Чабик бу тарафкџа, бу тарафкџа!

¹ кџутсуз башым — хайырсыз башым

Анафи. Киттим, аначыгъым, киттим! Эял эт! *(Демекле пенджерее атылыркен оте тарафа йыкгылып киттиги корюниюр)*.

Шерифе. Вай, огъулчыгъым! Эвлядым! Сени бинъ тюрлю эмекле бесплеп буюттыгъым о назик вуджудынъы бугунъ атешлер ичинде коръмее етишмей эдим!!! Вах, къара язылы балачыгъым! Балам! Балам! Балам, шимдиден сонъра дюньяда яшамакъ анангъа да арам олсун!!! *(Дедикте, дешетинден ве нее огърадыгъыны бильмедигинден чехреси агъармыш ве козьлери керильмиш олан Нафе ичери кирер-кирмес)*. Вах, бичаре адам! Анафи nerede?! Эвлядынъ куль олду да! Вах, къозучыгъым! Яндынъ да, балам! Энди ананъ да сангъа къурбан олсун, балачыгъым! *(Диерек, эгилерек, кендисини атеше атмакъ истедикте)*.

Нафе *(унькюр-унькюр¹ агълаяракъ)*. Кель, Аллах ичюн олсун, беним де бир къат дахи джигерими дагълама, къарычыгъым! *(Диерек, Шерифейи зор атеше атмакътан къуртарыр)*.

Шерифе. Аллахынъы северсенъ, быракъ ки, эвлядымын куллерине бен де къарышайым да, къуртулайым, ах! Балам! Сени бойле итмее себеп оланнынъ Аллах кулюни коклере савурсын!

Нафе. А, къары! Аллахы северсенъ, джанынъы джеэннеме атма.

Шерифе. Эвлядыма къурбан китейим де! Джаным истер исе джеэннеме китсин! Севгили огълум янып куль олдукътан сонъра, бен джеэннемден гъайры ерлери не япайым?!

Нафе. А, къары! Акъылсыз олма, шимди бизлер де янар къавурылырыз. Иште, мурад бунлары да атеш алмыш даа не беклерсин *(дие орадакилери тышары къзувып, Шерифейи омузына атаракъ, къачмада икен)*.

Шерифе. *(Нафенинъ омузындан)*. Баламдан айырылдым да джаным!!! *(Диерек агълап, тышарыя китиндже чезиджи пердейи эндирмекле сахнайы тебдиль идуп², перде котериллиндже джумлеси бирден ичери кирип отее-берие махзюнане³ кезинип, тааджилле этрафлара козь кездирмекте икен,*

¹ унькюр-унькюр — окюр-окюр, сес чыкъарып

² тебдиль идуп — къыяфетини денъиштирип

³ махзюнане — кедерли, гъамлы

араларындан йине). Эвлядымын кемиклери биле къал-
мамыш, нидже даянайым! Насыл тахаммюль¹ идеяим. Ах,
къара язылы, балам! (*Дер, явлугъыле козьлерини хузюнане²*
ильдикте, дигерлерин базысы дахи козьлерини хузюнане
силерлер). Башта о атешлеринъе бен гуняхкъарым, Ярабби,
Ярабби къулунъы якъайдынъ да, козьлериме къаршы
дюньялардан севгили олан бигунях³, маъсум⁴ огъулчыгъымы
чыйыр-чыйыр якъмай эдинъ! Ненъ аксилрди?! Ах, балам!
(*Дер козьлерини силер. Отекилер баш ашагъы эгерек, дерин*
хузюн дюшюнирлер).

Ибраим. Темелли гуняхкъар олманъыз! Аллахтан келене
сабыр, шукюрден гъайры, пек яхшы билиюрсынъыз ки,
бир чаре ёкътыр. Аллах джумлемизе сабыр джемилъ ихсан
итсин⁵, не япалым, элимизден нафиле агълап сызламакътан
гъайры не келир, чектиги алларынызын иджраны⁶ къат-
къат тедие идеджек⁷ ене Аллахтыр. Айдынъыз шимдиден
гери сабыр ве къанаате бель багъланъыз. Сизлерин
алларынызы Аллах коръдюги киби къуллары да корерлер,
иль мусульманлыкътыр! (*Отекилер джумлеси*). «Ойле!
Ойле! — дедиклеринъиз тамам, иште. — Оладжагъа чаре
олмаз» — дедиклери шубе ёкъ ки, бойле шейлердир.

1897 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эвни якъкъан огълан акъкъында, ялынъыз о эвель Эми-
нени севгени белли. Онынъ япкъан арекетине насыл къыймет
кесесинъиз. Бизим арамызда бойле табиятлы инсанлар шимди де
бармы?

2. Менфий табият чизгилеринден къопайчоралыкъ, къызма-
табанлыкъ, пакъылджылыкъ, менменлик киби чизгилер шимди
де джемаат арасында расткелеми? Бу чизгилерининъ инсанлар
такъдирине тесири бармы экен? Субет кечиринъиз.

¹ тахаммюль — сабыр, чыдам

² хузюнане — кедерли, гъамлы

³ бигунях — гуняхсыз

⁴ маъсум — сучсуз, къабаатсыз, кичкине

⁵ ихсан итсин — эйилик этсин

⁶ иджраны — айырылыгъы

⁷ тедие идеджек — эйилик этеджек

Драма акъкъында умумий малюмат

Әр бир әдебий әсер озюнде тасвир олунгъан адисе-вакъиалар ве даа дигер бир хусусиетлер әсасында: эпик, лирик ве драматик тюрлерге болюнелер.

Драматик тюрлерге аит әсерлерде муэллифнинъ нуткъы ёкътыр. Муэллиф тарафындан тек санада ойналаджакъ арекетлер, тертип ве безетювлер, персонажларнынъ бет-симасы, урбасы, санадаки шараит акъкъында къыскъа къайдлары бериле.

Къараманларнынъ табиат чизгилери драматик әсерлерде тасвир олунмай. Къараманларнынъ табиат чизгилери, психологиясы оларнынъ арекети, лакъырдысы, ишмарларындан анълашыла. Айны шу меселелер къараманларнынъ монолог ве диалогларында ифаде этиле. Шундан себеп, монолог ве диалог пьесанынъ энъ әсас къысмы сайыла. Оларнынъ ярдымы иле драматик арекетлер жанландырыла. Нетиджеде, санада ойналгъан бутюн адисе-вакъиалар гуя бугунъ олып кечкени киби къабул олуна.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы юз йыл эвель язылгъанына бакъмадан, андаки вакъиалар, меселелер гуя бугунъ олып кечелер. Биз къараманлар иле берабер къасеветлене, къайгъырамыз.

Драматик әсерлер мундеридже ве гъае джеэтинден **трагедия, драма, комедия** чешитлерине болюнелер.

Санада ойналмакъ ичюн къарарлаштырып язылгъан әсерге **драма** дерлер. Нуткъымызгъа грек тилинден кирген бу сёз «арекет» деген мананы анълатыр. Джемаат ичюн яратылгъан бу әсер ичтимаий ве шахсий меселелерни айдынлата.

Драматик әсерлернинъ тизилиши гъаает меракълыдыр. Бутюн бир әсер фасылларгъа, фасыллар исе пер-

делерге болюне. Эсерде икяе этильген адисе вакъиаларны санада актёрлар жанландыра. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасы учъ фасыллы ве учъ пердели эсердир.

Санада ойналмакъ ичюн иджат этильген эсерлерде аркетлернинъ кергинлиги олмакъ шарттыр. Бойле эсерлерде аркетлернинъ кергинлиги чокъусы алларда къараманнынъ арзу, ниети хавф астында булунгъан вакъытта кескинлеше. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасында къырымтатар халкъынынъ яшайыш тарзындаки ахлякый меселелер айдынлатыла. Мустафа ве Эминенинъ бири-бирине къавушувына сед чекиле, къарама-къаршылыкъ пейда этиле.

Драматик эсер драматик мантыкъ ташымакъ лязим. Драматик мантыкъны эсерде, бири-бирине зыт олгъан драматик чатышув пейда эте. «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасында драматик чатышув пахылджылыкъ, къопайчоралыкъ, къызматабанлыкъ киби табиат чизгилери эсасында къурула.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» эсери драмадыр. Баш къараманлар огюнде пейда олгъан маниалар фаджиалы нетидженен екюлене — Шерифенинъ огълу Анафи янып оле.

Лякин эр вакъыт драма къараманларнынъ олюминен битмей. Ондан да гъайры драмада къараманларнынъ муреккеп курешлери тасвир олуна. Амма бу драмада япыладжакъ аркетлерге къаршы куреш аркетлери ёкътыр.

Нетиджеде, драмада пек кескин чатышувлар олмаса да, бу эсер миллетимизнинъ яшайыш тарзына менсюп менфий чизгилерден арынув меселесине багъышлангъаны дююла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебий эсерлер насыл тюрлерге болюнелер?
2. Драматик эсерлернинъ хусусиетлерини анълатынъыз. Драма демек не демек?

АСАН САБРИ АЙВАЗОВ ^[3]

(1878—1938)

XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында яшап иджат эткен несирджи ве драматург Асан Сабри Айвазов 1878 сенеи Алупка шеэринде дюнъягъа кельди. Башлангъыч тасилини ерли мектеп ве медреседе алып, Алупка ве онынъ этрафында ерлешкен мектеплерде оджалыкъ этти.

Муаллимлик япкъан сенелери Асан Сабри Айвазовнынъ газеталарда бир сыра макъалелери дердж олуна. Бундан сонъ, онынъ иджадий фаалиетинде бир чокъ эйи денъишювлер олып кече.

1892 сенеси Истанбулдаки педагогика институтына окъумагъа кире ве 1898 сенесининъ бааринде оны битире.

1902—1903 сенелери о, Истанбулда яшагъан Неджати-заде Абкеримбек киби белли эдип ве тарихчилерден дерс ала. 1905 сенеси — Бакуда нешир олунгъан «Хаят» серлевалы газетанынъ муаррири олып чалыша.

1906—1908 сенелери Къарасувбазарда басылгъан «Ватан хадими» газетинде муаррирлик япа. Бу сенелери Асан Сабри Айвазов Решид Медиевнинъ гонъюльдеши ве меслекдеши ола.

Макъалелери ве эсерлерини инкъилябий рухта язгъаны ичюн, Асан Сабри Айвазов чар укюмети тарафындан къабаатлана ве 1909 сенеси Къырымдан къувула. Къырымдан къувулгъан сонъ биле, Москвагъа кетип, андаки Лазарев адына шаркъ тиллери институтында лекциялар окъуй, миллий азатлыкъ сиясетине багъышлагъан омюри ве арекетлерини

еп девам эте.

1913 сенеси Асан Сабри Айвазов Багъчасарайгъа, Исмаил Гаспринскийнинъ янына къайтып, «Терджиман» газетасынынъ неширинде фааль иштирак эте. Бундан сонъ, онынъ муаррирлик истидаты кенишлей.

1914 сенеси Гаспринский вефат эткен сонъ, о, «Терджиман»нынъ баш муаррири ола. 1914 сенеден 1917 сенеге къадар о, мында муаррирлик хызметинде булуна. О девирде «Терджиман» газетасынынъ халкъ арасында севилип, сайгъынен окъулывына буюк иссе къоша. Иште, шу вакъыт язджы сиясий меселелернен огърашып башлай. Шу сенелерде о, сиясий омюрнинъ акъынтысына къапыла.

1917 сенеден сонъ, Асан Сабри Айвазов Акъмесджит шеэринде коче ве мында «Миллет» серлевалы янъы газета чыкъармагъа башлай, халкъымызнынъ омюринде иштирак эте.

1922 сенесинден башлап, Асан Сабри Айвазов Къырым университетининъ шаркъшынаслыкъ болугинде дерс бере. Айны шу йылы о, Мамут Недим ве Усеин Боданинскийнен бераберликте, ачлыкъ чеккенлерге хайрие ярдымы тешкиль этмек ичюн, Тюркиеге кете.

Йигирминджи сенелернинъ экинджи ярысында Асан Сабри Айвазов Къырым Меркезий Иджра комитети янындаки терджиме болугинде серкятиплик япып, латин элифбесине кечюв ишинде фааль иштирак эте. «Енъи дюнъя» газетасында, «Илери» ве «Окъув ишлери» журналында тильшынаслыкъ боюнджа бир чокъ макъалелер бастыра. О, латин уруфатынен (арифлеринен) язылгъан «Козъ айдын» адлы журналыны нешир эте, онынъ муаррири ола.

1926 сенеси Асан Сабри Айвазов Баку Бутюнсоюз тюркология съездинде иштирак эте. 1927 сенеси 1-нджи Бутюнкъырым тиль конференцияларында марузаларнен (докладларнен) чыкъышта булуна.

1928 сенесинде Къырым педагогика институтынынъ «Хабарлери»нде латин уруфатынен «Шаркъта медений инкъиляп» макъалесини бастыра.

1928 сенесинден, Вели Ибраимовнынъ индамындан сонъ, медениет эбапларына къаршы куреш эп кескинлеше. Шу

йылы халкъымызнынъ энъ истидатлы алим ве эдиплери бири-бири артындан мушкуль репрессияларгъа огъратылалар.

1930 сененинъ башында ишсизлик белясына огъратылгъан эдип, 1932 сенеси буржуа миллетчилигининъ тешвикъатчысы оларакъ, такъип этиле. 1932 сенеси Айвазов пединституттан иштен чыкъарыла. Бу девирде укюм сюрген сталин зорбалыкълары А.С. Айвазовны да четте къалдырмай.

1937 сенесининъ апрель айынынъ бешинде Асан Сабри Айвазов контрреволюцион Миллий Фиркъанынъ пропагандасында къабаатланып, апске алына.

1938 сенеси апрель айынынъ он едисинде аджайип язджы, пак юрекли, инсанпервер оджа, Асан Сабри Айвазов, къуршун джезасына огъратыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Асан Сабри Айвазовнынъ аятий фаалиети акъкъында бильгенинъизни айтынъыз.

2. Истанбулдаки педагогика институтына окъумагъа кирген ве битирген сенелерини хатырлатынъыз. Бундан сонъ, онынъ омюринде насыл денъишювлер олып кече?

3. 1905—1906 сенелери А.С. Айвазов Бакуда насыл бир газетанынъ муаррири олып чалыша?

4. А.С. Айвазов Къарасувбазарда кимнен берабер «Ветан хадими» газетасыны нешир этти? Решид Медиев ким олгъаныны айта билесинъизми?

5. Асан Сабри Айвазовнынъ муаррирлик истидады къачынды сенелерден сонъ кенъишлей? О, къачынды сенелерден башлап, «Терджиман»нынъ баш муаррири олгъаныны айтынъыз.

6. А.С. Айвазов насыл газеталар ве журналнынъ муаррири олып чалыша? Бу неширлер о девирде насыл уруфатнен басылгъаныны айтынъыз.

7. Асан Сабри Айвазовнынъ 1926—1928 сенесине къадар ильмий фаалиетинде насыл бир янъылыкълар олып кечкенини тарифленъиз.

Асан Сабри Айвазовнынъ драматургия саасына къошкъан иссеси

XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ башында яшап иджат эткен эдип, кырымтатар эдебияты тарихына салмакълы иссе къошты. Онынъ миллийлик руху иле ашланып язылгъан макъале ве эсерлери эдебият хазинемизнинъ джеверлери сырасында булунмакъталар.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» (1907) пьесасы, «Аннеджигим, нердесинъ? Кель!» (1927) повести, «Латин элифбесине даир» (1927), «Октябрь инкъилябы ве татар муневверлери» (1927), «Меюс шаирлеримиз» (1928) киби макъалелери, «Къырает китабы» (1928) эдебиятымызнынъ хазинесини зенгинлештирген эсерлер сырасындадыр.

Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девринде инкишаф эткен драматургия, йигирминджи сенелер сана санаты ве драматургиясынынъ илерилевине къавий темель олды.

Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» (1902), Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» (1907), Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» (1909) киби драматик эсерлери кырымтатар сана санатыны юксельткен эсерлер олдылар.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» адлы пьесасы кырымтатар драматургиясы тарихында озюне хас бир ер тутмакъта. Бу пьесада тасвир олунгъан меселелер, ифаде этильген фикирлер бизим девримизде де муимдир ве гъает кескиндир.

Онынъ «Неден бу ала къалдыкъ» серлевалы учь пердеден ибарет пьесасы биринджи сефер Бакуда чыкъкъан «Феюзат» журналында 1907 сенеси дердж олуна. Сонъра рус тилине терджиме этилип, «Как дошли мы до жизни такой» серлевасы алтында Бакуда китап шеклинде нешир этиле.

Биринджи рус инкъилябындан алынгъан теэсурат алтында язылгъан бу эсерде миллий, диний, сиясий дюньябакъышлар беян олуна. Инкъиляпнынъ халкълар такъди-

рине япкъан дарбели тесириден харабеге чевирильген миллетнинъ вазиети тасвирлене.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар сана санатыны юксельткен эсерлернинъ серлеваларыны айтынъыз? Бу эсерлер къырымтатар драматургиясыны илерилеткен эсерлер сайылгъаныны исбатламагъа арекет этинъиз.

2. Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» адлы пьесасы къырымтатар драматургиясынынъ тарихында насыл ер туткъаныны анылатынъыз.

«Неден бу ала къалдыкъ» эсериндеки къараманларнынъ сималарына даир

Эсерде тасвир олунгъан къараманларнынъ сималары бу пьесанынъ эсас гъаесини айдынлатмагъа хызмет этелер. Оларнынъ нуткъларында ифаделенген фикирлерде эсернинъ эсас гъаеси муджесемлене. Эсерде тасвирленген вакъиалар бир кунъ ичинде олып кече. Пьесагъа, рус университетини битирип, ал-азырда адвокатлыкъ амелиятынен огърашкъан, яш задекян Сейидбекнинъ симасы дигер персонажларнынъ лакъырды ве арекетининъ эмиетини юксельтмек макъсадынен кирсетильгендир.

О, бутюнлей европалашкъанындан себеп, атта адий джумлелерни тувгъан тилинде ифаде этип оламай. Лакъырдысында чокъусы алларда рус сёзлерини къуллана. Миллий адетлерге нефрет иле бакъа. Русиеде тасиль алып, бутюнлей денъишип кельгенини онынъ ильки сёзлеринден анылаймыз.

Сейидбекнинъ сёзлеринде эджнебий тасильнинъ, сиясетнинъ тесири алтында, миллий тильнинъ бербат олунув фаджиасы косьтериле. Миллий тиль оджасы — Решид эфендининъ гъаелери бу генчининъ гъаелерине къарама-къаршы къоюла.

Решид эфенди Сейидбекни адий бир дюгюнге алып кетип,

Абдульветан, Абдульислям адлы ихтиярларнен таныш эте. Сейидбек, оларнынъ насиатларыны ве икяелерини эшитир экен, юрегинде миллетине севги, урьмет киби дуйгъулары пейда ола башлай. Эсернинъ сонъунда онынъ сиясий дюньябакъышы артыкъ денъише.

Абдульветан къартнынъ сёзлерининъ ярдымынен, муэлиф эм запт этиджи залым мемлекетни, эм оларгъа къолтуткъан къырымтатар задеканларыны ве руханийлерини шиддетли тенкъит эте. Онынъ фикириндже, *«эджнеп иле бирликте арекет этмек, базы нокъталарда, эльвиришли корюнмиюр»*.

Сеидбек исе оны миллетчиликте къабаатлай. Къарт онъа бойле джеваплана: *«Саире миллетлер бизимле къардаш киби иселер де, раат вази коръдиклеринде, бизим ракъибимиз олмаяджакъларыны нереден билелим?..»*

Русие ичюн енъи бир девирлер, тюз бир аят, рухлы бир маишет башляяджакътыр. Факъат биз, мусульманлар, бундан истифаде иде биледжекмиийиз?..»

Эсерде муэллифнинъ фикирлери чокъусы Али эфендининъ диалогларында айдынлатыла: *«Эвет, бу къылыф миндерлер беним назарымда нек мукъаддестир. Онлары не Морозовнынъ тиклерине, не де Лодза шеэри къаdifелерине денъиширим. Чюнки миллийдир. Миллий шейлерден немиз вар исе, эписи назарымда мукъаддестир»*.

Саде сюжетли бу пьесада халкъ аятынынъ энъ кескин тарафларындан бири айдынлатылып, миллетнинъ ички дюньясы, рухий азаплары косътериле. Къартларнынъ сёзю иле, къырымтатар халкъынынъ генч несилине, келеджекнинъ темелини тиклемеге хызмет этеджек несильге, буюк насиат ве васиетлер бильдириле.

Бу насиат ве васиетлер та секизинджи асырда язылгъан Орхон абиделеринде такъдим олунгъан насиат ве васиетлерге бенъзей. Бу насиат ве васиетлер миллетни къавий сакълап къалмакъ ичюн догърултылгъан васталар киби тарифлене.

Асан Сабри Айвазов тувгъан тилине сезген дуйгъуларыны бойле бир индже ве сезгирли, незакетли фикирлер иле ифаде эте. Эсерде иштирак эткен къараманларнынъ арекетлери, нуткъу, фикир этюв къабилиети миллий тильнинъ такъди-

минде чезиле.

Шунынъ ичюн де Сейидбек киби инсанларгъа Решид эфенди, Абдульветан, Абдульислям киби миллий синалар къаршы кююлып косътериле.

Сейидбекнинъ нуткъунда рус сёзлери янъгъырагъанда, Абдульветан ве Абдульислямларнынъ миллий тилинде халкъ тилининъ шырныкълыгъы ве фикирданелиги косътериле.

Айтылгъан фикирлер ве гъаелернинъ алтында миллий тильнинъ мукъаддеслиги анълатыла. Тилимизнинъ вазиетине ве тилимизнинъ эмиетине кыймет кесмеге бильген алим бу меселени халкънынъ анъына еткизмек ичюн, бедий эсерлеринде, халкъ о вакъыт насыл лакъырды эткен олса, ойле де косътерип, оларнынъ козюни ача.

Бойледже, бу пьесада иштирак эткен къараманларнынъ симасында бизим кунюмизде де аля даа пек муим олгъан меселелер айдынлатыла. Айны меселелер халкъымызнынъ медениети, тили, эдебияты ве миллий мустакъиллигини тиклемек огърундаки курешинде муим олып къалмакъталар.

Пьесанынъ сонъунда айтылгъан нутукъта келеджек несиллерге насиат бериле. *«Эвлятларым, ичтимаиети — миллиетте, миллиети — инсаниетте, адалетте, инсаниети — медениетте, медениет ве сеадети — ветанда, ислямиетте арангыз!»* Осеяткъан несиль бу сёзлерни табир-насиат киби къабул этмек лязимдир.

Исмаил Гаспринский озюнинъ эсерлеринде кырымтатар халкъынынъ бойле агъыр вазиетининъ себебини халкънынъ джаилликнен багълагъан олса, Асан Сабри Айвазов исе халкънынъ башына ягъгъан вазиетнинъ эсас себебини рус сиясетининъ макъсатлы ийлекярлыгъында коре.

Русининъ бу ийлекяр сиясети нетиджесинде халкъ топракъсыз къалдырылды ве, бундан сонъ, бутюнлей ыргъатлыкъкъа махкъюм олунды.

Муэллифнинъ фикрине коре, кырымтатар халкъынынъ аджыныкълы вазиети джаилликтен дегиль де, рус акимиедининъ «айыр ве укюм сюр» сиясетинден келип чыкъа.

Бу сиясетке къаршы догърултылгъан муэллифнинъ макъсатлары генчликнинъ анъында миллетперверлик, диндарлыкъ, ватанперверлик дуйгъуларынынъ ашланувынен

багълыдыр. Бу дуйгъуларнынъ менимсенилюви нетидже-синде, миллетнинъ яшайыш тарзында бир чокъ менфий аллар тюзетилип, хайырлы ве керекли ёллар араштырыла билир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Пьесада иштирак эткен къараманларнынъ лакъырдысы ве арекетлеринде сиз озюнъиз ичюн насыл бир муим табиат чизгилерни сечтинъиз. Сейидбекнинъ симасында муэллиф насыл бир вазиятни косътермек истегенини анълатынъыз.

2. Эсерде Сейидбекнинъ фикирлерине кимнинъ фикирлери къаршы къоюла? Сейидбекнинъ лакъырдысындан мисаль кетирип, догъру къулланылмагъан ибарелерни айтынъыз.

3. Сейидбекнинъ лакъырдысы сизге сизинъ лакъырдынъызны анъдырамы? Биз, бунынъ эсасында, тиль меселеси та о девирлерде башлангъаны акъкъында къатиен айта билемизми?

4. Муэллифининъ фикирлери Али эфендининъ нуткъунда насыл косътерильгенини мисаль кетирип, анълатынъыз.

5. Эсерде келеджек несиллерге айтылгъан насиат кимнинъ лакъырдысында тарифлене? Къарт нелер айтып, насиат бергенини мисальни окъуп, анълатынъыз.

НЕДЕН БУ АЛА КЪАЛДЫКЪ*

(учь пердели пьеса)

(къыскъартылгъан)

Эшхас

Сейидбек — задеканлардан, бир адвокат, социалист.

Решид эфенди — лисан-и-миллий муаллими, отуз яшларында бир миллетперест.

Али эфенди — бир газета муаррири.

Абдульветан — ихтияр бир аким.

Абдульислям — ихтияр бир зат-и-мухтерем.

Бекир — аякъчы.

* Шевкет Юнусовнынъ арап уруфатындан транслитерациясы. А.С. Айвазов. Неден бу ала къалдыкъ. — Акъмесджит: Къырым-девокъувпеднешир, 1997. — 80 с.

Селим } ханеджилер.
Осман }

Дигер ихтиярлар — мусафирлер, умидин.

Икинджи меджлис

(Эвелькилер ве Сейидбек, Решид эфенди, Али эфенди, генчлер кемал, тербие иле кзапудан киререк, учю бирден «Эсселям-алеюкум!» — дерлер).

Эвелькилер. Ве алейкум эсселям ве Рахматулла ве берекяту!

Генчлер. Акъшам шерифинъиз хайыр олсун!

Эвелькилер. Сагъ ве месуд олунъыз, эвлятлар!

(Учь дакъикъза къадар бир сюкюнет. Эр кес огюне бакъыюр. Бир аякъчы тарафындан енги келенлере чай ве къаве такъдим идилир).

Абдульветан. Эй, кечен кунълер, эй... О бизим яшлыгъымыз, аджеба, багъласалар, къартлар иле бирликте отура билirmi идик? Нерее къалды о заманлар, нерее китти о дюгюнлер?

Сейидбек *(кенди-кендине)*. Иште, дедимми? Опять свадьбаларда, тойларда идилен безобразиялардан, ичтиклери чапчакъ иле махсусе бузаден сёйлемеге башляяджакълар. Ну, посмотрим, сонъу не оладжакъ!

Решид. Эфендим! Кеченлерде сизинъ меджлисинъизден алдыгъым бир дерс-и-ибретинъ¹ леззети даа агъзымда олдыгъындан, сизи генчлеримизе терджих иттим² де, бурая кельдим. Аркъадашларым Сейидбек ве Али эфендилер де васыфынъызы ишитерек, кельдилер. Умид идериз ки, бу дефа да бизи бош быракъмазсынъыз.

Абдульветан *(кенди-кендине)*. Демедимми, бурада олдугъымызы билир исе келир, демедимми?

Абдульислям *(кенди-кендине)*. Чокъ гузель генчлер, илле Решид эфенди, Алла багъышласун!

¹ дерс-и-ибретинъ — ибретли, нумюнели, файдалы дерсинъ

² терджих иттим — устюн къойдым, нумюне оларакъ косътердим

Ихтиярлар (*кенди-кендилерине*). Джаным, илле шу генчлеринъ къбияфетине бакъынъыз, мусульмана бенъзер бир ерлери вармы? Бунларынъ мусульманлыгы не олур? Ишлери-кучълери китап ве газете иле огърашмакъ, сёзлери — «мектеп, маариф, алие ве фюнюндир!..»

Абдульветан. Огълум, Решид! Сёйледигинъ сёзлер, махаза¹ ихтиярлара олан бир урьметинъиздир. Ёкъса, бизим киби ашны ашамакъ, яшны яшамакъ, сачы-сакъалы агъармыш къартлардан не беклене билир? Бизден сизге ялынъыз бир дуа.

Сейидбек. Анъладыкъ!

Али. Тур, не патладыньмы?

Решид. Эфендим! Урьметим ялынъыз ихтиярлыгынъыз да дегиль, эр шейинъизедир. Къач айдан бери сизи арадым исе де исминъизи, мааль-и-икъаметинъизи² билемедигимден, зияретлерден марум къалдым. Сизе сёзюн догърусы: къаль-бимде бильдигим ветан ве дин мухаббетимиз сизинъ узеринъизе теджессюм иттигини корюндже³ атта таашшукъ иттим⁴. Аллаха хамд олсун, макъсадыма наиль олдым. Янынъызда булуна аркъадашынъыз да буюк бир зат-и-алякъадара⁵ бенъзеюр. Мумкюн исе эм кендинъизинъ, эм аркъадашынъызынъ исимлерини сёйленъиз!..

Абдульветан. Огълум, беним исмим Абдульветан, беним аркъадашым да — Абдульислям.

Али (*кенди-кендине*). Ах, не къадар гузель исимдир! Бири — ветаннынъ, дигери — диннинъ къулу.

Решид. Абдульветан педер. Дилим де къарышылыюр, «ветан» сёзюни агъызыма алдыммы, чар-чапук вуджудым дитриюр. Вакъытынъыз мусааде итсе⁶, бизе эвельки алларынынъыздан, кечмишлеринъизден бахс итсенъиз чокъ мем-

¹ махаза — садедже, ялынъыз

² мааль-и-икъаметинъизи — шимдики яшайышынъызны, омюр тарзынъызны

³ теджессюм иттигини корюндже — козюнъиз огюнде джанлангъаныны

⁴ таашшукъ иттим — ашыкъ олдым

⁵ зат-и-алякъадара — мунасебет, алякъа, багъ къурмагъа бильген уста инсангъа

⁶ вакъытынъыз мусааде итсе — вакътынъыз олса

нюн олур идик!

Абдульветан. Ах, эвлядларым! Кечмишлеримизни ангуб да, беним дертлерими кьозгъамайынгъыз, биз пек чокъ бахтиярлыкълар, месуд кунълер¹ кечирдик ве аля кечирмектейиз. Къырымынъ эвельки алыле шимдики алыны мукъаесе идеджек² олур исем, атешлер ичинде къалыюрум!

Учь сене къадар бир мудед девам иден Севастополь муаребесинде ач ве чыплакъ оларакъ, джеллят киби олан къазакълар сюнгулери, къылычлары алтында дитредик!

Бир тарафтан мешур князь Воронцов Къырымнынъ ялы боюны элимизден тутып алмакъта, дигер тарафтан муаребеи-мудхише акъибетинде Къырым эалиси рум илине, Тюркиее иджрет итмекте иди ки, бу кунълер бизим ичюн бир махшер, бир къиямет куню иди! Бабалары эвлядындан, эвляды анасындан магъраша-магъраша айырылыюр иди... Иджрет иденлер: «Ах, ветанымыз! Азиз ветанымыз! Бизи догъурдынъ, буюттинъ, беслединъ, акъкъынгъы элял эт», — дер иди. Ветан да онлара: «Беним узеримде догъуп, агъуш шефкъатымда боюн ниметлеримле вуджудумы беслеен мусульманлар! Бени терк итменгъиз! Азрет-и-фахыр-и-кяинатынъ «хуб-уль ветан минель-иман»³ сёзлерини билингъиз. Эджадынгъыз бангъа мерхамет итмеди исе, баре сиз бангъа рахим идингъиз! Китменгъиз! Ветан эвляды исенгъиз, эджадынгъызынъ афады исенгъиз, китменгъиз, китменгъиз!» дие, астымдан гирияне ферьяд идиюрды. Факъат ветан эвляды арасында чекилен къара диварлар бу ферьядларынъ ишидильмесине мания олыюр иди...

Али (*кенди-кендине*). Ама да ихтияр, а! Агъызындан чыкъан сёзлер чокъ шейлери тахаттур иттириюр⁴. Илле бир бакъ! Козълерининъ парлакълыгъы, насиесининъ⁵ ачыкълыгъы, вуджудынынъ дитремеси, чересининъ ренктен ренкке кирмеси, сёз ве седа, нефасат ве белягъатымызы⁶

¹ месуд кунълер — бахтлы, частлы, хайырлы кунълер

² мукъаесе идеджек — къыяслайджакъ, тенъештиреджек

³ хуб-уль ветан минель-иман — ватан севгиси имандан келир

⁴ тахаттур иттириюр — хатырлатыр

⁵ насиесининъ — мангълайынынъ

⁶ белягъатымызы — дюльбер ве кямиль сёйлемек санатымызыны, усталыгъымызыны

анъдырыюр!

Сейидбек. Действительно, бу адам башкъа бир адама бенъзиюр...

Абдульветан. Огъуларым! Дикъкъат идиюрмысынъыз, кечмишлеримизи сёйлемеге башладыммы, къальбим адий арекетни денъштириюр, вуджудым дитреее башлаюр. Атта кендимден кечиюрим. Бунынъ ичюн башкъа бир бахс ачсакъ олмазмы?

Решид (*кенди-кендине*). Эвелькинден къытмырлар, къувве-и-афызасынынъ джевхер-и-икмет иле долу олдугъына бир делиль сёзлери эп бир тарих-и-ибрет. (*Абдульветане матуф джихен*). Сиз билирсинъиз, эфендим, бизим ичюн олып, вуджудынъызы урмайынъыз.

Абдульветан. Шимди бираз сиз сёйлесенъиз де, биз динълесек, даа ийи олмазмы. Биз ихтияр олсакъ да, гонълюмиз генчтир. Билирсинъиз ки, фикр-и-бешер ич бир заман бир шейден тоймыюр, къабире, мезаре киринджее къадар эп бильмек, динълемек, анъламакъ истиюр.

Абдульислям. Сёйленъиз, эвлятларым! Ислямларда не киби аллар вардыр, асрий азыр мюнадилери олан ислям газетелери не языюрлар, нелерден бахс идиюрлар, орталыкъта не киби эхвал не вакъиа джерьян идиюр?

Сейидбек. Газетлерде утешительный бир хабер ёкъ. Бутюн губернялар военный положение, усиленный охрана алтындадыр. Правительство последний силясы иле эр кунь высылкалар, смертный казньлер иджра итмектедир.

Бугунь Русиенинъ бутюн крепостьлери, тюрьмелери политический преступниклер иле долмыштыр. Народ партия — партия олып, кими октябрист, кими социалист, кими кадет фыркъаларына айрылмыштыр... Бюрократлар иле демократлар арасында бир вражда догъуп, сильный бир борьба продолжатъ итмектедир...

Ихтиярлар (*кендилерине*). Ама да образованный киши, а!

Абдульислям (*кенди-кендине*). Бизим генч атешлер сачыюр, бир шейлер сёйлиюр, ама эр кес анълаюрмы, бильмем? Бен бир дередже къадар анълаюр исем де, аркъадашларынынъ бир шей анъламадыкъларына эминим... Ах,

заваллы адвокат! Малюматынъ чокъ, ама ифаде идеджек лисанынъ ёкъ...

Решид. Эвет эр миллет амель ве макъсадына наиль олмакъ ичюн мунтазам джемиетлер, тешкиятлар тешкиль идерек, гидже-кунъдюз чалышмакътадырлар. Биз исе «Русие мусульманлары иттифакъы» намында бир фыркъа-и-сиясие тешкиль идеджек олдыкъ исе де, хенуз арамыздан теферрукъа ве нафакъ атешлери рефах олунмады. Тешкиль олунан фыркъамыз да кендисини миллете косътерамады. Бинаэналейх¹ миллет де, ёлуны шашырмыш бир керван киби, шашып къалмыштыр. Бильмем ки, бу алынъ нетиджеси нее мюнджерр оладжакътыр²?

Али. Оны бильмеге не вар? Харап олуп гидериз бербат олуп батарыз.

Сейидбек. Сен де чар-чапук вопросы решить идерсинъ. Социалистлер выиграть идерлерсе, биз, къырымлылара, Автономия вереджеклер. Эм де выиграть идеджеклерине бен уверенныйым. Биз мусульманлара, пока лязим оlanda, социалистлер иле бирликте солидарно арекет итмектир. Коммунистлер де ийи партиядыр!..

Абдульислям (*кенди-кендине*). Милетт арасында пек чокъ тюрю сиясий фыркъалар вар имиш. Факъат менсюп олдукълары фыркъанынъ лязими киби азасы олан, анълашылдыгына коре, надир олмалыдыр.

Ихтиярлар. Сейидбек пек кемал сёйлиюр. Образованный адамнынъ, задекян баласынынъ сёзи башкъадыр!..

(Ихтиярларынъ базысы энеюр, базысы уйкъуя гидиюр. Генчлер учю бирден: «Сёйленгиз, бизи мунтидар итмиш олурсынъыз).

Сейидбек (*кенди-кендине*). Довольно интересный къартчыкъ!

Абдульветан. Ватанмызынъ шеэрлеринде, койлеринде мукеммель, мунтазам мектеплеримиз ёкъ идесе де, бир инсане лязим олан инсанаты, бир мусульмана бильмеси ве япмасы бордж олан шейлери ве ветан эвлядына лязим олан мухаббет-

¹ бинаэналейх — шунунъ ичюн, демек

² нее мюнджерр оладжакътыр — неге кетиреджектир

и-ветаниейи¹ огренеджек къадар мектеп ве медреселеримиз вар иди. О вакъытларда мусульманлар агъызында бугуньки киби къуру гурультиден ибарет яки мода укминде талакъий олунан илим ве маариф, миллетперест, ветанперест сѣзлери чокъ сѣйленмиюр иди исе де, илим ве ирфан, унер ве кемалат къадиринае васыф, ильмий акъылле такъдир иден затлар аз дегиль иди. Эвет, о заманларда мектеп, медресе яки бир джами япмакъ ичюн, диленджи киби къарие-бикъарие, шеэр-бишеэр кезуб иане топламаяракъ, сервет саиби² — зенгинлеримиз ялынъыз кисе джемиетинден бинълер иле рублелер файда идерек, эвлят-и-ветаннынъ менфааты ичюн джамилер, мектеплер япар, идареси ичюн де буюк варидатлы вакъуфлар быракъыр иди...

Етмиш сенеден бери идаре-и-рухание, «духовный правление»нинъ эйети, йигирми беш йылдан бери «вакъуфный комиссия» чиновниклерининъ ашаюп-ашаюп да хенуз битиремедиклери мубарек вакъуфлар, эп о заманларда етишен эрбап-и-джемиетинъ хиратыдыр. Бугунъ Къырымда ийи ве фена гузель корюнеджек бир джами, бир медресе, бир вакъуф, бир хират вар исе, йине бир асыр мукъаддем келен эджададымызынъ эсеридир.

Абдульислям. Ах! Аджеба, о кунълери, о хамиетли мусульманлары бир даа коре билирмиyim?

Абдульветан. Эвет, о заманларда мескенлеримиз, ханелеримиз бугуньки юксек мааллий сарайлар киби олмаюп, шу, ичинде булундыгъымыз топракъ тамлы къуббеден ибарет идисе де, ичинде яшаянлар пек раат ве месуд иди. Ревматизм, къансызлыкъ, синъир зайыфлыгъы, верем киби хасталыкълар къапуларымыздан кирсе, оджакъларымыздан чыкъуп гидер иди.

Аслы бутюн аятымыз, маишетимиз пак ёлунда олуп, омюрлеримиз зевкъ ве сефалар, аятларымыз сюрюр ве умидлер ичинде бахтияране, месудане бир суретте гечиюр иди. Шимди сиз сѣйленгиз, эвлятларым, бугуньки ичтимаюн-амиюн фыркъаларынынъ тертип ве танзим иттиклери шейлер бунлардан ибарет дегильмидир?

¹ мухаббет-и-ветаниейи — ватан севгисини

² сервет саиби — мал-мульк саиби

Се и д б е к . Бунлардыр! Но, биз свобода да требовать идию-
рыз... Свобода слов, свобода собрания, свобода совести ве
неприкосновенность личности киби шейлер де истиюрыз...
Абдульветан. Ах, эвлятларым! Бураларыны сизе насыл
анълатайым? Буны сиз де тарих окъудынъыз исе, бильмез
дегильсинъыз (*кенди-кендине*). «Къырыма аит тарихларымыз
да Европалылар сатылды, табий, бильмезлер». Генчлери-
миз! Бу аллара къалмакълыгъымызынъ биринджи себеби
— ветанымыз наэхиллеринъ тахт-и-тасарруфларына¹
кечмеси, икинджиси — арамызда медениет намына чюрюк
тахмиллер² кельмесидир. О вакъыттаки биринджи асырдан
бери шайлы аятымыз сёнмеге, ветанымыза агъалыкъ
намыле бир чокъ затлар кельмеге, Къырымы баштан-
баша долашмагъа башлады. Эбна-и-ветан³ онларынъ кулер
юзьлерине, татлы сёзлерине къапылдылар. Даа догърусы,
тербие, инсаниет ве мусульманлыкъларынынъ икътизасы
оларакъ онлара эманет иттилер. Кендилеринден пек
урьккен акъкъымызы бир такъымы хийле ве десисе⁴ иле
беш капик къыйметте олан бир шейе беш рубле вермекле
джельп иттилер. Буюклеримиз, реислеримиз миллетининъ
менфаатыны унуттылар. Баронларынъ, графларынъ «хо-
роший татар!» «добрый малый!» сёзлерине инандылар да,
бутюн эхвал ве аркетиимизи, адет ве маишетимизи онлар
анълаттылар!..

Деркен ветанымызда Русие укюмети низам ве къанун
вази итмек ичюн умумий тахрир-и-нуфуз идерек,
Къырымы бир къач уездлере, волостьлара такъсим
идерек, меркез-и-виляет — Акъмесджит шеэрини тайин
иле орада бир губернатор (вали), нахиелерде де бир
начальник насп итти. Ичтимаиет узьре джерьян иден аят
ве маишетимизи вахшиане бир аят, бедаваджы бир омюр
эсап идерек, бизе медений бир маишет, парлакъ бир аят
вирмек ичюн шеэрлеримизде, къасаба ве койлеримизде
бир чокъ къанунлар ваз идерек, эр сене вирмек шартыле

¹ тахт-и-тасарруфларына — тахт саиплерине

² тахмиллер — юклер

³ эбна-и-ветан — ватан огъуллаы

⁴ хийле ве десисе — илле ве къурназлыкъ

бехер адамдан бирер рубле вира кой шахсий алмагъа башладылар. Бу сюретле гит-гиде эр ал ве арекетимиз къанун алтына алынды. Койлеримизде мемулар, забитлер насп идильди, махкюмлер къурулды... Даа бираз сонъра койлерде «земский управалар» теэссис идерек, ханелеримизден, топракъларымыздан, багъ ве багъчелеримизден налог алдылар... Биз земствонынъ япаджакъ мектеплерини, ёл ве копюрлерини беклемекте икен, укюмет тарафындан гёндерилен мухендислер Къырымнынъ дагъларыны, топракъларыны, орман ве яйляларыны ольчедилер, бичтилер, эр ерде худудлар, сынъырлар диктилер. Не ичюн ольчедиклерини сордыгъымызда, «Къырым Гъарп нокъта-и-назарында пек муим бир мемлекет олдыгъындан муаребе заманында оны муафаза ичюн планыны чыкъарыюрыз» дедилер. Къач сене сонъра Петербургтан келен бир «эйет-и-махсус», эллериндеки харитая бакъаракъ, «шурасы бу князларынынъ, бурасы о графларынынъ, орасы да казённый, бакъый, къаланы да приписнойдыр» дие, абаи ве эждаттан къалан топрагъымызы элимизден аларакъ запт иттилер!

Шурасыны да бильмелидир ки, укюмет бу арзуларына къолайлыкъле наиль олмакъ ичюн, иптида Къырым агъаларынынъ, бикелерининъ агъызына бал къаптырды, мырзаларымыза — «дворянлыкъ» унваныны веререк, кендилерине онар-он бешер кой ве къачар бинъ де сотня топракъ иссе косътермиштир. Биназналейх койлерде яшаян койлюлери де мырзалара эсир итмиштир ки, бу эсирет аля Къырымнынъ базы ерлеринде девам итмектедир!

Эвет, задекянлары бойлеликле эле кечирдиклери киби, руханилеримиз яни муфти, къады, хатип, наип, имамларымызынъ да козьлерини багъламакъ, агъызларыны къапатмакъ ичюн эр бирине «духовный» унваныны вермиш, кокюслерине де бирер медаль асмыштыр. Иште, бу ики сынфы яни алемие иле амирайы¹ кендисине бенд иттиктен сонъра, ветанымызы, миллетимизи истедиги киби чевирмек, къырылдыгъыны арзу иттиги тарафа дёндюрмеге мувафкъ олмыштыр.

Али (*кенди-кендине*). Балыкъ баштан сасыр... Башынъ гиттиги ере, табий, къуйрукъ да гидер!

¹ амирайы — эмирликни, реисликни

Абдульветан. Эвет, укюмет ветанымизы ве миллетимизи ишкенджее¹, тузагъа алдыкътан сонъра, ваад иттиги мектеплер ерине койлеримизде су-и-ахлякъынъ ве эр феналыгъынъ мебдейи² олан мейханелер ачылды. Фикирлеримизи, зеинлеримизи джеалет иле вуджудымызда тарз итмеге ве эр тарафтан сыкъыштырмагъа башладылар. Бу фена аллардан урькюннен, даа догърусы, джаны янан мусульманлар, атештен къачар киби, иджрете тутундылар...

Деркен, о татлы сёзлю, кулер юзлю медений графлар, баронлар бутюн арзымызы забт иттилер.

Джами ве медреселеримизи, мектеп ве текиелеримизи ислях идеджегиз, дие, бир идаре-и-рухание теэссис идерек, агъызларына бал, кокюслерине медаль такътыгъы духовныйлерден муреккеп бир эйет тешкили иле, бутюн омюр-идиниемиз, мектеп ве медреселеримизинъ назариетини онлара тевдих итмишлер, муфти интихабыны³ лягъу идерек, биззат укюмети кендиси тайин итмеге башламыштыр. Бу саеде мектеп ве медреселеримиз йыкъылды. Йыкъыланы еринде енъиси япылмады. Эйетимизи, джемаат-и-ислямиетимизи дворян, руханий, поселян, мещан, бек, мырза, челеби сыныфларына айыраракъ, парча-парча идильди.

Арамыза нефагъа атешлери, тафра темеллери атылды — эпимиз бири-биримизе къанлы душман олдыкъ. Ахлякъымыз бозулды, табиатымыз бозуларакъ эльсиз-мульксиз, ач, чыплакъ къалуп, къырыла-къырыла бу къара кунълере, чекише-чекише бу агъланыладжакъ аллара къалдыкъ!

Сейидбек. Браво, къартым! Браво!..

Ихтиярлар. Нелер корьдик, нелер яптыкъ, не кунълерден къуру къалдыкъ...

Абдульислям. Ах, генч мусульманлар! О Европалылар ёкъмы?.. Онларынъ «медениет пердеси» аркъасындаки мюдхиш сахнайы⁴ корьсенъиз! О сахнада не къадар къоркъунч джанаварлыкъ, не дередже вахший арекетлер, нидже игренч аллар вардыр. Медениет онларынъ ялынъыз агъызларында. Къальблери йыланлар, акъреплер иле

¹ ишкенджее — азап-чекишювге

² феналыгъынъ мебдейи — феналыкънынъ башлангъычы

³ муфти интихабыны — муфти сечими, сайлавыны

⁴ мюдхиш сахнайы — дешетли, къоркъунчлы сананы

долудыр.

Абдульветан. Эвлятларым! Бени пек юксеклере чыкъардынъыз, аля иттинъыз, къоркъарым ки, бу алымле ойле юксеклере перваз идеджек¹ олур исем, бир телюкее огърарым, бен адий бир адамым! Аркъадашым исе, акъикъатен, алий бир зат-и-шерефдир... Даа догърусы...

Абдульислям (*Абдульветаннынъ кзулаггына*). Иши ачма!..

Али (*кенди-кендине*). Эвет, догъру сёйлююр. Шекли, къияфети бизим киби, факъат коръмеси, сёйлемеси бам-башкъа... Абдульислям ве Абдульветан. Эвлятлар? Биз ятсы намазыны къылсакъ да, сонъра къонушыр исек олмазмы? Генчлер. Эфендим, эмир сизинъдир, буюрынъыз!

(*Абдульислям, Абдульветан ве дигер ихтиярлар дигер бир отее кириллер... Генчлер отеде ялынъыз кталырлар...*)

Суаллер ве вазифелер:

1. Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ?» пьеса-сында насыл дюньябакъышлар беян олуна? Пьесадан мисаллер кетирип, исбат эте билесинъизми?

2. Абдульветан къартбаба Къырымнынъ кечмиши акъкъында бизге насыл тарихий вакъиаларны икье эте? Къырымтатар халкъынынъ иджретке кеткени акъкъында нелер айта? Не ичюн ойле дей? Сиз бу акъта не тюшюнесинъиз?

Учюнджи перде

(*Йине эвельки отеде мусафирлере емек такъдим идиллир. Перде ачылынджа мусафирлер софра башына топлашырлар*).

Биринджи ве сонъунджи меджлис

(*Эвелькилер ве Бекир, Селим, Осман*).

Бекир. Буюрынъыз, буюрынъыз! Айып итменъыз, емек-

¹ перваз идеджек — учаджакъ

леринъ чешити ёкътыр, билирсинъиз, э, бу факъыр дюгюнидир!

Сейидбек (*аркгадашларына*). Бен ашаймайджагъым! Бу тузлы бакълалы эт benim желудкамы харап идер. Насыл переварить итмели? Баре бир рюмка коньяк олсайды.

Али (*Сейидбекке*). Не япмалы, бирадер, бурасы «Эрмитаж» отели ресторанлары дегиль! Факъат сен чанакъларынъ темизлигине дикъкъат эт! Ресторанлардаки киби тарелкалар, пычакъ ве чаталлар сув иле яйкъалмыштыр...

Абдульветан. Иште, бу да фена бир адет! Не къадар факъыр олса да, дюгюнлерде мытлакъа беш-алты тюрлю емек азыр идеджектир.

Абдульислям. Эвет, таамынъ чешити маддее де мезардыр.

Бекир. Джаным мусафирлер къусура бакъмайынъыз, буюрынъ, буюрынъ!..

Ихтиярларнынъ бириси (*кенди-кендине*). Аслы мырза, бек тойына вармалыдыр ки, йигирми беш тюрлю аш ашайсынъ, benim бунлар иле къулагъым биле иснемеди...

(*Эр кес къашыкъларыны быракъыр ве Абдульветанны софра дуасы окъумасына теклиф идерлер*).

Абдульветан. Фейз-и-къудрет азретлери битмез-тюкенмез берекетлер версун, бу акъшамы тадиль иден зевдж ве зевдженинъ омюрлерини, узун сеадетлерини даим ийлесун!

Джемаат, Амин!

Бекир (*кенди-кендине*). Бу да ама да окъуды. Эм татарджа, эм де пек къыскъа! Эй, бизим имамымыз! Окъудыгъы дуасы арапчадыр. Эм ярым саат сюрююр! Факъат факъыр дюгюни олдугъындан имамымыз кельмеди... (*диерек софраны кгалдырыр. Отенинъ алтыны сипирир, темизлер. Ихтиярларынъ базысы тырнакълары иле дишлерини къарышдырыюр, базысы да кетиререк, «эстафурулла» дерлер. Абдульветан иле Абдульислям ястыгъа ясланаракъ дюшюниюрлар. Деркен Бекирнинъ элинде леген, ибрыкъ, омузында бир юзьбези (ромал) оларакъ келир*).

Сейидбек. Джаным, бурада кирли адам ёкъ, тасынъ не кереги вар?

Бекир. Джемаат! Буюрынъ, эллеринъизи яйкъанъыз!

Абдульветан (*эллерини силерек*). Иште, бакъ, бу гузель

адете! Не дейим?.. Таамдан сонъра эль-агъызынъ яйкъан-масы не къадар гузель ве файдалы бир адеттир. Хафиз-и-сыххат¹ нокъта-и-назарындан бакъылур исе икмети даа буюдикче буюр..

Бе кир. Джемаат! Къавеми, чаймы ичерсинъиз? Таамдан сонъра бир шейлер ичмелидир (*дер ве чар-чапук чай ве къаве кетиререк, гидер*).

Селим ве Осман. Эсселям-алеюкум, джемаат! Тойынъыз, меджлисинъиз, хайырлы олсун! (*Дие къырмызы ягълыкъле ортюли бир бакъыр чанагъы ортая къоярлар*).

Джемаат. Ве алейкум эсселям, хош кельдинъиз! Хани я, чалгъы-чагъананъыз нереди, бойле къона топланылырмы? Селим ве Осман. Эй, джаным, джемаат! О адетлер бабаларымызле берабер мезара кирди. Шимди япылан дюгюнлер дюгюнми? Той саибининъ уйине варсанъ, матем уйи беллерсинъ! Ич бир шенълик ёкъ!..

Али (*кендине*). Джаным, саат алафранга онлара келиюр. Бизим мухтерем къартларымыз да гитмесинлер.

Сейидбек. Шу красный ягълыкъ недир? Революция байрагъымыдыр? Насыл шейдир?

Решид. Джаным! Сен эр нереди бир къырмызы ренк корьсенъ, къанлы инкъиляплар дюшюниюрсынъ! Бу сахне енъи дахиль иденлеринъ менфаатына иане² топламагъа махсус бир къабдыр ки, адеде хана сахнедир.

Абдульветан. Бу адет къач саат эвель сеза идисе де, кит-ките буны да башкъа бир къалыба дёкмиштир. Аля базы дюгюнлерде чеберен пара топлаюрлар.

Селим ве Осман. Джемаат! Бизи эглендирменъиз!.. (*Му-сафирлеринъ эр бири гонгълюнден къоптыгъы мыкъдарда сахнее пара быракъырлар*). Алла берекет версун! Эйилигингизе къайтарсын! (*Бу эснада джемааттан базылары, яни эсли-башлы ихтиярлар «Гидженгиз хайыр» дие гидерлер...*)

Абдульветан (*саатына бакъаракъ*). Биз бир саат даа отураджагъыз, адетимиз алятюрка саат алтыларда ятмакътыр. Бинаэналейх, бу ханенинъ саиби де о вакъытларда яттыгъыны бильдигимизден, кемал истраатле бир саат даа отура

¹ хафиз-и-сыххат — сагълыкъ селяметликни сакълагъан

² иане — ярдым ичюн топлангъан пара

билириз.

Али (*кенди-кендине*). Ах, яраб, шукюр! Аз къалдым патлайджакътым, къоркъуюрдым ки, бизим мукъаддес вуджутлар да гидер.

Абдульветан. Арзусы оланлар къалсунлар. Бен геджелер иле отурмакъта пек буюк леззет булуярым. Мамафих, биз ойле ала кельдик, о дередже бир-биримизден сувудыкъ ки, дюгюнлер олмасса, бир ере топлашамыюрыз. Беним фикиримдже шойле бир къулюбеджикте де отурып субет ве мухабет итмек, зан идерсем, мюзейен буюк салонлы къавеханелерде, клубларда вакъыт кечирмектен бинъ кере ифазадыр.

Сейидбек. Догъру диюрсынъыз, къартбаба. Часто собраниялар япуп, поделиться, посоветоваться пек яхшыдыр. Но, шимди свобода собрания ёкътыр!

Абдульислям. Бизим генчлер, хусусиле Сейидбек эфенди азретлери, атта махзунлашыюр. Мукеддер олма, огъулджыгъым! Бугунь бутюн теварих, адем ве кенди аятымыз, теджрибелеримиз иснат идиюр ки, бизе эдждебилерден инсаниет, мерхамет беклемек оны козюнден яш акъытмакъ кибидир! Бунынъ ичюн биз неджатымызы, сеадетимизи кечен сене тешкилине тешеббюс идилен йигирми миллиондан мютеджавиз Русие мусульманлары иттифакъыны бир «амиюн-ислямиюн» фыркъасы идерек, о фыркъа иле арекет ве муджахиде итмелийиз. Укъукъымызы о фыркъа-ислямие иле талап итмелийиз, иштиракиюн ол, ичтимаиюн ол, не олурса ол, анджакъ мусульманлар иле ол! Факъат сагъ фыркъалардан да алхазыр, къыямете къадар алхазыр! Ялынъыз теэссюф олунаджакъ ери шурасыдыр ки, «Русие мусульманлары иттифакъы» азалары бейининде дава-и-шахсие, сагъ фыркъалар тарафдары оланлар да вар эмиш! Теэссюф!

Иште, эвлядым, керек беним ве керек аркъадашымынъ фикириндже миллет пек мукъаддес олгъанындан сеадетимизи де миллиет иле бирликте арзу идиюрыз. Миллиети ислямиет иле, ислямиети инсаниет иле северим!

Решид. Бен мешур бир эфендиден ишиттигиме коре, ичтимаиет, медениет, инсаниет эписи ислямиетте вар эмиш!..

Абдульветан. Эвет, огълум, пек догърудыр. Дюнъяда сеадет-и-бешерие¹ медениет иле, медениет де илим ве маариф иле къаимедир² деурлар. Бу гузель бир сѣздир. Факъат бугунь коюзмизе пек парлакъ корюлен илимли, маарифли Авропа медениети, пек месуд бильдигимиз гъарп аяты назар-и-тедкъикътен кечирилюр исе, о медениет ичинде, о электрик фенерлери зиясы алтында нидже вахшийликлер коюзмизе чарпар ки, медениет зиясы белледигимиз парлакълыкъларынъ базан бир джеэннем олувы, месуз аят зан иттигимиз кечинишлеринъ чокъ дефа бир азап-джихим олдыгъы анълашылур.

Сейидбек. Шимди биз не ишлеелим, Европалыларынъ культурасы фенадыр дие джаильми къалалым?

Абдульислям. Хайыр, эвлядым! Хоша сим, хоша!.. Азрет-и-фахыр-и-кяинат эфендимиз (С.А.) «бешиктен мезара къадар илим аранъыз» буюрдыкълары киби, илим нереди олса да, гидуп алынъыз буюрмыштыр.

Авропалыларынъ илими ве маарифини, фюнюн ве санайысыны алынъыз! Ихтираат ве кешфиетлерини де огренинъиз, миллий мектеплеримизе сокъунъыз, ана лисанынъыза терджиме идинъиз. Бинаэналейх Авропая гидеджегинъызде бир-биринъизе лисан-и-миллий булунур исе, сизе буюк бир силадыр. Эр ерде сизи селямете чыкъларыр. Элинъызде ислямиет, лисан киби бир къувет олур исе, Авропанынъ атешини сизи якъамаз, мамафих не Франсаенинъ Парижи, не Алманиянынъ Берлини, не Ингильтеренинъ Лондрасы, не де Авропа маишети миллет ве къавмиетинъызини унутырамаз. Иште, бизим фикиримиз будыр, эвлятларым...

Генчлер. Бизим де бундан сонъра такъип идеджегимиз эмель ве макъсад бу оладжакътыр.

Абдульветан (*саатына бакъаракъ*). Гъайры гидиледжек вакъыт, гиделим.

(Эр кес аягъа къалкъларакъ, ек дигерине «Гиджелер хайыр!» сѣзлериле тарафа дагъылырлар).

Абдульислям. Беним де къурун, Селим!

(Эр кес дагъылдыкълан сонъра, узакълан бойле сѣзлер

¹ сеадет-и-бешерие — бахытлы инсанлыкъ

² къаимедир — даимийдир

ишидилиюрды: «Эвлятларым, ичтимаети — миллиетте, миллиети — инсаниетте, адалетте, инсаниети — медениетте, медениет ве сеадети — ветанда, ислямиетте аранъыз!» — сёзлери ишидиле-ишидиле перде къапанур).

Суаллер ве вазифелер:

1. Абдулветан къартнынъ айткъанына коре, эвельки девирлерде эр шей гузель эди, тек джеалет ялынъыз бир къусурымыз эди. Шимдики вазиятте бизим миллетимизнинъ эсас къусуры недир? Миллетимизге шимди унер оладжакъ амеллерни эсерден тапып, айырынъыз, дефтерлеринъызге язынъыз.

2. Абдулветан къартнынъ айткъан сёзлериндеки акъикъат бугунъки кунюмизнинъ вазиятине уйгъунмы? Фикирлеринъизни эсердеки сатырларнен исбат этинъиз.

3. Диний дюньябакъышларны Абдульислям къартнынъ сёзлеринден арап, изаатланъыз, нетиджелеринъизни дефтерлеринъизге язынъыз.

Эдебият назарчеси

Драматик эсернинъ хусусиетлери

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасында миллий, диний, сиясий дюньябакъышлар беян олуна. Биринджи рус инкъилябынынъ инсанлар омюринде япкъан денъишювлери акъкъында икяе этиле. Инкъиляпнынъ тесири бир миллетнинъ яшайыш тарзында, дюньябакъышында акс олунгъан денъишювлерде, уйкен ве генч несильнинъ тасвиратында ачыкъландырыла. Русиеде университетни битирип кельген задекъянлардан, адвокат — Сейидбекнинъ тек дюньябакъышы дегиль де, онынъ лакъырды тили кулюнчли бир вазиятлер пейда этелер. Кинае иле такъдим олунгъан бу симада халкъымызнынъ бугунъки келеджегени коремиз. Онынъ лакъырды тили тамам шимди

лакъырды эткен генчлеримизнинъ алы-вазиетини ифаде этмектедир.

Миллий тиль муаллими, миллетперест — Решид эфенди исе отуз яшларында олгъанына бакъмадан, гуя Сейидбекнинъ фикир, гъае, арекетлерине къаршы къоюлгъандыр. Гуя о, Сейидбекнинъ инкъиляп тесир алтында денгъишкен дюньябакъышы, ис-дуйгъусы, яшайыш тарзыны денгъиштирмек истей.

Онынъ гонгълуне миллетперверлик дуйгъуларыны сингдирген ихтиярлар — Абдульветан ве Абдульислямнынъ англарына ич бир тюрю инкъиляп тесир этмей. Чюнки оларнынъ иманы къавий олгъаны ичюн, дюньябакъышлары яшайыш тарзынынъ кетишатында пишкинлешкендир. Къавий иманны ве пишкин дюньябакъышны исе ич бир сиясет ёлдан ура бильмез.

Бойле этип, драматург, миллетимизнинъ келеджегини къайгъыргъан бир инсан оларакъ, козюмиз огюнде бедий левхаларны жанландырыр экен, халкнынъ ички дюньясыны бутюн азап истирапларынен айдынлатмагъа тырышкъаны корюне.

Бу эсернинъ язылыш шеклине бакъкъанда, о икяеге ошамагъаныны коремиз. Бу эсерде иштирак этджек шахысларнынъ адлары янында оларнынъ айткъан сёзлери язылдыр. Англашылгъанына коре, бу къаршылыкълы сёзлер, яни къаршылыкълы къонушмалар вастасы иле эсернинъ бир шекли тешкиль олуна. Эсернинъ бу шеклине даа диалог деп де айталар.

Диалог шеклининъ эсерде ишлетилюви ненен багълы экен? О не ичюн къулланыла экен? Диалог эсерде эсерни жанландырмакъ, вуджуткъа кетирмек ичюн, ишлетилгенини сизлер де айта билесингиз. Чюнки лакъырды эткен къараман, персонаж озь арекетлери, сесининъ денгъишюви, характер аляметлери ве хасиетлери иле адисе-вакъиаларны вуджуткъа кетире, жанландыра.

Бойле эсерлер сана ичюн языларлар. Санада ойналгъан пьеса озюне дигер бир ренк алып, даа да жанлы, къуветли бир темашагъа чевириле. Шунунъ

ичюн де, бойле эсерлерге театр ичюн язылгъан **пьеса, комедия** ве иляхри дейлер.

Пьесанынъ джанлы тарзда такъдим олунувы актёрларнынъ къонушма ве арекетлерининъ табиий олмасына ярдым эте, сейирджилерни озьлерине якъынлаштыра.

Театр ичюн язылгъан эсернинъ актёрлар тарафындан джанландырылгъан мейдангъа, ерге **сана** дерлер. Эсернинъ айры эсас, буюк болюклерине **перде**, перде ичиндеки кучюк къысымларгъа болюнген болюклерге исе **меджлис** ады берилир.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасы учь пердеден ибареттир. Биринджи перде бир меджлистен, экинджи перде учь меджлистен, учюнджи перде — бир меджлистен ибареттир. Демек, мында меджлис деп ишлетильген сёзнинъ манасы, бир перде ичиндеки болюклерни, къысымларны косьтерир.

Театр ичюн язылгъан эсернинъ энъ муим хусусиетлеринден (къысымы, джысмы) бири **тиль** ве **ифадедир**. Пьеса арекет ве къонушув эсасында тизильген бир тюрдир. Бу тюрнинъ ифаде шекли — къаршылыкълы къонушма, лакъырды **диалогдыр**. Драматург эсердеки иштиракчи шахысларны, оларнынъ дюньябакъышлары, медений севиелерине уйгъунлаштырылгъан бир тарзда къонуштыра.

Эдип айтмагъа истеген фикирлерини иштиракчи шахысларнынъ лакъырды тилине синъдирип, бильдирир. Я да оларны бири-бири иле лаф эттирип, ифаде этер. Базы вакъытлары исе персонажларнынъ бири догърудан-догъру сейирджилерге хитап этерек, айтылмайып къалгъан фикирлерни бильдирир. Базыда исе шу девирде энъ муим меселелернен багълы эсас фикирлер айрыджа айтылыр.

Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ» пьесасынынъ сонъунда айтылгъан сёзлер ким тарафындан айтылгъаны бильдирильмейип, эсернинъ эсас фикери беян олуныр. *(Эр кес дагъылдыкътан сонъра,*

узактан бойле сёзлер ишидилиюрды: «Эвлятларым, ичтимаieti — миллиетте, миллиети — инсаниетте, адалетте, инсаниети — медениетте, медениет ве сеадети — ватанда, ислямиетте аранъыз!» — сёзлери ишидиле-ишидиле перде къапанур).

Бойледже, эсернинъ сонъунда пьесанынъ эсас гъаеси бу сёзлер иле нетиджеленип анълатыла. Биз бу сёзлерге эсасланып, оларны бойле изаатлай билемиз. Эр бир халкънынъ халкъ олгъаныны онынъ миллийлиги ифаде этер. Миллийлик асырлар девамында шекилленип кельген къавий къавым, миллетнинъ адалетлик, инсаниетлигинде айдынлатыла. Миллетни миллет оларакъ, онынъ медениети шекилленир. Халкънынъ медениети ве сеадети — ватанда, тувгъан топракъта, ислямиетте сакълыдыр.

Муэллиф бу бильгилернинъ ярдымы иле тамырына балта урулгъан миллетнинъ бирлештирильмеси, къавийлештирильмеси ичюн, насыл ёллардан кетмек керек олгъаныны анълата.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сана, перде, меджлис акъкъындаки бильгилеринъизнен пайлашынъыз. Эсерден мисаллер кетирип, анълатынъыз.
2. Театр ичюн язылгъан эсерлернинъ хусусиетлери неден ибареттир?
3. Драматик эсернинъ сонъу насыл тамамлана биле. Бу акъта малюмат беринъиз. Дигер пьесалар эсасында анълатмагъа ёл араштырынъыз. Нетидже чыкъарынъыз.
4. Театр ичюн язылгъан эсернинъ энъ муим хусусиети недир? Бир де бир къараманнынъ диалогына мураджаат этип, бу хусусиетни анълатынъыз.
5. Асан Сабри Айвазовнынъ иджадий фаалиети, омюри онынъ эсерлеринде озь тасвирини корьгенмидир? Бенъзеген ерлерини уйгъунлаштырып, анълатынъыз. «Миллий азатлыкъ сиясетине багъышлагъан омюри ве аркетлерини девам эте» киби сатырларны ярдымджи фикир оларакъ ишлете билесинъиз.

УСЕИН ШАМИЛЬ

ТОХТАРГЪАЗЫ ^[4]
(1881—1913)

Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девринде иджады ве фаалиетинен эдебиятымызнынъ илерилевине фааль иссе къошкъан языджы, шаир ве драматург Усейн Шамиль Тохтаргъазы 1881 сенеси Ялта уездининъ Коккозь коюнде, фукъаре къорантада дюньягъа кельди. Пек яш экенде, бабадан оксюз къалгъаны ве пек фукъаре яшагъанлары се-бебинден, о, мектепте девамлы суретте окъуп оламагъан. Амма, бунгъа бакъмадан, озюнинъ зеккийлиги ве авеслиги саесинде, мустакъиль окъумагъа, язмагъа наиль олгъан. Гъает гъайретли инсан олгъанындан себеп, тапкъан ве севген китапларны окъуп, илим алмакъ ичюн арекет эткен ве бильги саиби олгъан.

Нетиджеде, он алты яшында олгъанда, о, Ялта уездининъ Аутка коюнде оджалыкъ эте башлай. Сонгъра Симферопольдеки «Татарская школа»гъа окъумагъа кирип, терен ве эсаслы бильги ала. Шу сенелери де шиирлер яза.

О, 1902—1904 сенелери Керчь уездининъ Сараймен коюнде оджалыкъ япкъан девринде халкъ чаризм ве байлар тарафындан истисмар этильгени акъкъында бир чокъ шиирлер яза. Онынъ маарифперверлик фаалиети ерли байларнынъ ве медресе агъаларынынъ кейфине уймай. Тизильген вазиетнинъ нетиджесинде, онгъа къаршы фитнес-джилик япыла ве нетиджеде, оджа койден чыкъып кетмеге меџбур ола.

Сарайменден Кефе уездининъ Харджибие коюне барып, андаки джемаатнынъ ярдымынен, буюк, ярыкъ бина къур-

дыра. Янғы мектеп ачмагъа мувафакъ ола, бу ерде оджалыкъ эте. Харджибие коюндеки мектепте оджанынъ дерс берюв ве талелелерни тербиелев усулы пек юксек дереджеде олгъаны ичюн, мектепнинъ шурети тез вакъытта бутюн уездге белли ола. Лякин алидженап муаллимни акимийет векиллери динсиз, алласыз киши деп, илян этерек, оны ёкъ этиов пешине тюшелер.

Бундан себеп, 1906 сенеси, къышнынъ ортасында У.Ш. Тохтаргъызынынъ оджалыкъ эткен мектеби къапатыла ве онынъ иши Кефе жандарм идаресине тюше. Бу вакъыт муаллим тувгъан кою Коккозгъе къачмагъа меджбур ола.

Амма, Усеин Шамиль Тохтаргъазы башында асыл олгъан вазиетке ич де эмиет бермей. 1905 сенеси олып кечкен биринджи рус инкъилябынынъ тесиринден ве мемлекетте олып кечкен инкъилябий арекетлерден гъает рухлана.

Омюрде олып кечкен денгъишювлерден рухлангъан шаир, халкъ аятыны терен ве бутюн акъикъатынен тасвирлеген, илери фикирлеринен миллетни джеалет юкъусындан уянткъан реалистик эсерлер язувыны эп девам эте.

Оджалыкъ фаалиети девамында У.Ш. Тохтаргъазы кой оджалары ве мектеп талелелери ичюн «Талим джеддит», «Ребер талим джеддит», «Къырает — 1 къысым», «Къырает — 2 къысым», «Къырает — 3 къысым», «Къырает — 4 къысым», «Педагогия» киби бир сыра дерсликлер азырлагъаны белли. Амма о вакъыт бу дерсликлерни нешир этмеге имкяны олмагъанындан себеп, муаллимнинъ рухтан тюшкени де малюмдир.

1909 сенеси укюметнинъ косътеришинен, къырымтатар мектеплеринде рус тилининъ огренильмеси киритиле. Бу косътеришке бинаэн, Къырымнынъ эр бир кошесинде мектеплернинъ ачылмасы рухсет этиле.

Шу арада Харджибиеде де мектеп ачыла. Кой джемаатынынъ талабынен, мектепте оджалыкъ этмеге, Усеин муаллим давет этиле. О, мектепте, дёрт сене девамында, балаларгъа бильги ве тербие ашлап, оджалыкъ ве иджадий фаалиетини девам эте.

Амма мектеп ишлерине бутюн истегинен берильген ванпервер халкъ оджасына хахислик¹ япмагъа себеп тапы-

¹ хахислик — къастлыкъ

ла. 1913 сенеси Аджи Эрбаин бай Эмирзакъ огълу ве Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ арасында дава чыкъа. Отуз эки яшыны толдургъан шаир Менълибайнынъ эвине мусафирликке чагъырыла. Усеин эфенди Аджи Эрбаин Менълибайнынъ эвинде пычакъланып ольдюрле.

Озюнинъ бутюн анълы оджалыкъ фаалиетининъ девамьнда, Усеин Шамиль Тохтаргъазы эльязма шеклинде, бир сыра дерсликлер тертип этип, тасиль саасына иссе къоша. Бундан гъайры, озюнинъ эдебий фаалиетинен де эдебият тарихымызны зенгинлештире. О, бир сыра шиирий, несир ве драматик эсерлер яза.

1910 сенеси Къарасувбазарда оджанынъ «Нале-и Къырым» серлевалы екяне шиирлер джыйынтыгъы нешир олуна. Бу шиирий джыйынтыккъа кирсетильген шиирлеринден гъайры, шаирнинъ «Саадет адасы» серлевалы романы олгъаны акъкъында малюмат бардыр.

Драматик жанр саасына къошкъан иссеси онынъ 1909 сенеси язгъан «Моллалар проекти» пьесасынен бельгилене. Сана ичюн язылгъан «Моллалар проекти» пьесасы муаллимнинъ къыйметли эсерлеринден биридир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ къаерде ве къачынджы сенеси дюньягъа кельгенини айтынъыз.

2. О, не себептен мектепте девамлы сюретте окъуп оламай? Насыл ёлларнен бильги саиби олгъаныны икяе этинъиз.

3. Къач яшында олгъанда, окъумагъа кире? Къаерде бильги алгъаныны икяе этинъиз.

4. Оджалыкъ фаалиети девамьнда муаллимнинъ кой оджалары ве мектеп талелелери ичюн азырлагъан дерсликлерининъ серлеваларыны айтынъыз. Оларнынъ серлевасыны догъру телляфюз этинъиз.

5. Демократ шаир ве драматург акъкъында даа насыл малюмат билесинъиз. Онынъ аджыныкълы такъдири акъкъында субет кечирип, фикирлеринъизни бильдинъиз.

6. «Нале-и Къырым» екяне шиирлер джыйынтыгъы къаерде ве къачынджы сенеси нешир олуна? Усеин Шамиль Тохтаргъазы даа насыл эсерлер язгъаныны айтынъыз.

Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасында ватанпервелик мевзусынынъ тасвир олуновы

Инкъилябий рухнен ашланып язылгъан ве къырымтатар эдебияты тарихында озюне хас къыйметинен белли олгъан «Моллалар проекти» пьесасынынъ сюжети адийдир. Лякин эсерде тасвир олунгъан меселелер гъает муреккептир. Пьесанынъ мундериджесинде, 1905 сенесининъ инкъилябындан сонъ, халкънынъ аятында олып кечкен адисе-вакъиалар акс олуна. Пьесанынъ мундериджеси ве гъаесини терен ве кениш анъламакъ ичюн, о девирде халкъ яшайышында тизильген тарихий вакъиаларгъа мураджаат этейик.

Инкъиляптан сонъ, халкъ кутълесине бир чокъ имтиязлар ве акъ-укъукълар берильсин деп, падишагъа мектюп языла.

Мектюплер язмакъ ичюн, топлашувлар отъкериле. Биринджи топлашув 1905 сенеси октябрь айынынъ отуз биринде Багъчасарайда И. Гаспринскийнинъ реислигинде олып кече. Халкъ адындан бир арзуал къабул этиле. Бу весикъа он еди маддеден ибарет ола. Бу петициянынъ «топракъсыз къалгъан койлюлерге вакъуф топракъларындан пайлаштырып бермек» маддеси зенгин табакъаларгъа келишмегени ичюн, олар айрыджа мушаверелер топлап, экинджи «Петиция» азырламагъа тутуналар.

Айны тарихий делиллерге эасланып, У.Ш. Тохтаргъазы «Моллалар проекти» пьесасыны яза. Муэллифнинъ сиясий дюньябакъышы марксизм гъаелер алтында шекилленигени ичюн, пьесада къырымтатар халкъы сыныфларгъа болюнип, къарама-къаршы косътериле. Биринджи рус инкылябындан сонъ, рус джемиетинде пейда олгъан сынфий зыддиетлер, къырымтатар джемиетине уйгъунлаштырылып косътериле.

Пьесада юкъары сыныф табакъалары молла ве мырзалар топракъны пайлаштырув маддесине къаршы чыкъып, янъы, оларнынъ шахсиетлерини къорчалагъан, проект тизмеге теклиф этелер. Яни эвель тизильген проекттеки мураджаатларны ред эттирилгенини истейлер.

Янғы мураджаатнаме тизмек ичюн, меджлис топлайлар. Бу мураджаатта койлюлернинъ де имзасы олмакъ кереклигини козь огюне алып, меджлиске койлюлерни де чагъырлар. Меджлисте чешит тюрлю меселелер бакъылып, койлюлерни алдатып, имза чектиреджек олалар.

Амма, муаллим Дулькероф ве адий койлю Абибулла акъай киби койнинъ илери инсанлары, фукъарелернинъ тарафыны тутып, моллалар тарафындан язылгъан проектке къаршы чыкълалар.

Моллалар проекти халкъ тарафындан имзаланмайып, ред этиле. Моллалар озь мерамына наиль оламайлар.

Муэллифнинъ ширий эсерлеринде тасвир олунгъан ватанперверлик гъаелери «Моллалар проекти» драматик эсеринде кениш ве тавсиятлы косьтериле. Иджадынынъ ильк девирлеринде тувгъан топракъ меселесине айрыджа эмиет берип, ватангъа севги дуйгъусыны шерейлендирмеге ынтылгъан шаир, бу драматик эсеринде ватангъа, тувгъан топракъкъа аит садыкълыкъ чизгисини ашкъяр этмеге тутуна.

Эсернинъ сюжетинде тасвирленген вакъиаларнынъ эписи оджанынъ шахсий аятында олып кечкен адиселердир. Сюрюнлик девир къырымтатар эдебиятынынъ классиги Шамиль Алядин озюнинъ макъалесинде бу акъта бойле малюмат бильдире: «Усеин оджа эмекдар эалининъ менфаатыны къорчаламакъ, оларгъа топракътан файдаланмагъа имкъан догъурмакъ ичюн, дефаларджа юкъары земство идарелерине барып кельген, Русиенинъ илери гъаели адамларынен таныш олгъан...»

Бу малюмат ве бутюн язгъан эсерлерининъ гъаеси, муаллимнинъ, озь деврининъ илери инсаны оларакъ, халкъыны, Ватаныны, тувгъан топрагъыны, чаризмнинъ истисмарджылыкъ сиясетинден къуртармагъа ёл кыдыргъан демократ иджатчы олгъаныны тасдыкълай.

Муаллим Дулькероф симасынынъ айдынлатылувы

Муэллиф, пьесанынъ девамында джемаат арасындаки зыддиетни ачыкъ-айдын косьтермек ичюн, мыскъыл ве

истихзаны¹ гъаеґ меаретли суретте къуллана.

Адалет ве инсаф темсильджисининъ табиат чизгилери, ички дуйгъу-фикирлери муаллим² Абдулла Дюлькерофнынъ симасында айдынлатыла.

Муаллим топлашувнынъ сонъунда сѣзге чыкъа. Чюнки о, бутюн вазиятни темелли огренген сонъ, нетидже чыкъара ве музакерелерге кыймет кесе. Бу топлашувнынъ менфий тарафына джемаатнынъ дикъкъатыны джелъп ете.

У.Ш. Тохтаргъазынынъ меркезий къараманы халкъ арасында акъыл-идракли, саватлы, халкънынъ менфаатыны къорчалагъан сагълам фикирли инсандыр. О, «Хадис-и-шериф»лерден мисаллер кетирип, вазиятни анълата. Нетиджеде, «петиция»гъа джемаатнынъ чокъусы къол къоймайып, топлашувдан чыкып кетелер.

Муаллим Дюлькерофнынъ симасында халкъны чаризм ве ерли зенгинлернинъ эсаретинден къуртулышкъа чагъыргъан, тувгъан халкънынъ келеджеги ичюн, джан-юректен курешкен Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ дюнья-бакъышлары акс олунгандыр.

Пьесада иштирак эткен къараманларнынъ сыфаты тасвир этильгенде, о девирде тизильген кыйрымтатар джемиетинде бир чокъ муим меселелер ве денъишювлер ола башлагъаныны коремиз. Табакъаларгъа болюнген инсанлар арасында буюк фаркъ олгъаныны сеземиз. Эсерде руханий ве мырза табакъаларгъа менсюп олгъан молла Асан мырза, Амет бей, Бекир эфенди, Абдулькалям эфенди, Къырымгъазы мырза, Исмаил челеби киби шахысларнынъ якъан джинает ишлерине муаллим Дюлькероф ве Абибулла акъай къаршы къоюлалар.

«Татар проекти» — халкъ тарафындан, *моллалар проекти* — моллалар тарафындан языла. Эсернинъ башында меджлиске реис ве кятит этип Бекир эфенди ве Асан мырзаны сайлайлар. Алафрангъа кийинген адам: *«Мында оджалар да бар. Мангъа коре, олардан бирисини сайламакъ даа яхшы олмазмы?»* — деп теклиф эткенде, джемаат арасындан базылары: *«Ёкъ, ёкъ, бизге оджа-моджа керекмез. Сен оладжакъсынъ, сен ол!»* — дейлер. Мында эр бир меселе

¹ истихзаны — ирония

² муаллим — оджа

эвельден чезилип тизильгени анълашыла.

Бекир эфенди халкънынъ огюне чыкъып, меджлиске топлашкъанларынынъ макъсадыны анълата. Керчь джива-рындан меджлиске кельген Абдулкелям эфенди эвель халкъ тарафындан тизильген ве падишагъа ёлланылгъан проект не акъкъында олгъаныны беян эте. Ве эвель язылгъан проектнинъ «атказ итильгенини» истей. Ислям чељеби исе «усул джедит иле джемиет хайриелери ясакъ итильгени»ни истей.

Бойле этип, кечирилген меджлисининъ кетишатындан биз Къырымда о девирлерде насыл бир тарихий ве сиясий вазиет юзь бергенини коремиз. Топракънен багълы бир чокъ тарихий меселелерни анълаймыз.

Инкъилябий арекетлернинъ нетиджесинде миллетимизни сыныфларгъа болип, бири-бирине къаршы къойып бир миллет олгъаныны унуттыргъанларыны коремиз.

Сиясий вазиетлернинъ халкъ такъдирлерине япкъан къар-самбалы хаинликлери аля бугунъ биз яшагъан джемиетте де укюм сюрмектедир. Топракъ меселеси аля даа эбедий меселе олып къалмакътадыр.

У.Ш. Тохтаргъазынынъ бу пьесасынынъ гъаеси бугунъ де бугунъ халкъкъа къаршы тизильген маниаларны бир-демликнен, бир якъадан баш чыкъарып йыкъмакъ керек-лигини анълата. Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ бу эсери муаллимнинъ ватанперлигини, тувгъан халкъына садыкъ-лыгъыны исбат эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Усеин Шамиль Тохтаргъазы, халкънынъ агъыр вазиетини къайгъырып, оны джаиллик эсаретинден къуртармакъ ичюн, бутюн омрюни насыл бир фаалиетнен багълады? Халкъны дже-лет юкъусындан уянтмакъ ичюн, насыл арекетлер япкъаныны айтынъыз.

2. «Моллалар проекти» пьесасынынъ сюжети не акъкъында-дыр? Икяе этинъыз.

3. Моллалар тарафындан тизиледжек проектке кимлер къар-шы чыкъалар? Адларыны айтынъыз.

4. Эсерни окъугъанда, насыл бир тарихий вакъиалар акъкъында малюмат аламыз? Топракъ ве акъ-укъукъ меселеси акъкъында пьесада нелер айтылгъаныны беян этинъиз.

5. Пьесанынъ эсас гъаесини тарифленъиз.

МОЛЛАЛАР ПРОЕКТИ*

(пьеса)

(къыскъартылгъан)

Кениш бир дауре, сол тарафта кошеде бир къану, къаршы дивар боюнджа тахтадан япылгъан отургъыч. Сол тарафта бир маса, артында бир скемле, узеринде козьлюкли къарт бир молла отура. Башында акъ сарыгъы бар, сакъалы чаларгъан. Сагъ тарафында кене бир скемле бар; узеринде орта яшлы, якъалы тон кийген бир мырза бар. Онъа Асан-Мырза дерлер (рус мектебини битирген. Сол тарафта онынъ киби бир мырза даа бар. Аз окъугъан. Исми Амет бей. Масанынъ этрафында кене эки скемле ве бир къач табуретка бар. Буларгъа къаршы тургъан узун отургъычта сарыкълы, сарыкъсыз агъалар, мырзалар, моллалар отургъанлар. Бир тарафта да фукъаре табакъасындан бир нидже адамлар, ер булунмагъанындан, аякъ узеринде тургъанлары корюле. Къыш вакъты олгъанындан урбалары къалын. Маса артындаки молла сол тарафындаки мырзагъа хитап эте:

Молла. Амет бей! (Башы, эм козьлеринен ишарет эте. Амет бей аякъкъа къалкъып, джемааткъа бакъа...)

Амет бей. Джемаат, меджлисимизге бир реис, бир де къа-тип сайламакъ керек. Реис, Бекир эфенди оладжакъ.

Маса артындаки молла. Къятипликке Асан мырзаны сайлайыкъмы?

Джемааттан базылары. Сайлайыкъ, сайлайыкъ. Оны сайламай, кимни сайлайджакъмыз? Риджа этемиз, олсун! (Чувулты чыкъа).

Алафранга кийинген адам. Асан мырза, мында оджалар да бар. Манъа коре, олардан бирисини сайламакъ даа яхшы олмазмы?

Джемааттан базылары. Ёкъ, ёкъ, бизге оджа-моджа керекмес. Сен оладжакъсынъ, сен ол! ..

* Эдебият хрестоматиясы. Ташкент: Ўқитувчи, 1971. — С. 49—63.

Реис. Бекир эфенди. Кягъыт, къалем кетиринъиз, Асан мырза яхшы адамдыр. Джемаатнынъ риджасыны ред этмез.

(Джемаатнынъ ичинден солдат чекменли бир яш къапудан кечип кетер. Бу яш, Бекир эфендининъ арабаджысы Алидир).

Асан мырза. Джемаата — рахмет, олсам — олайым.

(Аягъында чарыгъы ве аркъасында кок чекмени олгъан Абибулла деген бир къарт илери келир).

Абибулла акъай. Эфенди акъам, бизим койлюлерден келеджеклер чокъ эди, даа келип етишамадылар. Сабыр этсенъиз, олар да кельселер яхшы олмазмы?

(Эфенди козьлюги тюбюнден дикъкъатлы-дикъкъатлы бакъар).

Асан мырза. Зарар ёкъ, олар сонъ кельселер де олур.

Амет бей. Олар кельмесе де олур. Мында кельгенде, не япаджакълар? Биз оларсыз да, ишни керегиндже япармыз

(Бу сырада Али бир сумка кетирип, Бекир эфендиге берип, эфенди, сумканы алып, ичинден мерекеп, къалем, кягъыт чыкъарыр. Бир де кучюк чанъ чыкъарып, маса узерине къояр. Бир тарафтакилернинъ серник якъкъанлары корюнир. Амет бей де, бир папирос чыкъарып якъар. Сузукътан ушип, эллерини уфюргенлер де бар. Эфенди топнен кягъытны Асан мырзанынъ огюне къояр. Элине чангыны алып къакъар ве кендисе аяккъа къалкъар. Отургъанлар да къалкъарлар).

Бекир эфенди *(элиле ишарет этип)*. Отурынъыз! *(Халкъ отурыр. Ерсизлер кене аякъ узеринде булунырлар)*. Джемаат! Иште, меджлис ачылды. Шимди мен сизлере бу меджлистен макъсадымыз не олгъаныны анълатаджагъым. *(Эки элинен масаны тутар ве башыны эгип бир аз тюшюнир, сонъ башыны котерип)*. Эпинъиз билесинъиз ки, шимди заман башкъалашты, уриет¹ олды. Лякин яхшы олмады. Яхшы олмады дегиль, бизлерге пек уйгъунсыз олды. Халкъымызнынъ ичинде фитнеджилер чоғалды².

¹ уриет — сербестлик

² фитнеджилер чоғалды — ара бозуджылыкъ, фесатчылыкъ чокълашты

Бир такъым илледжилер¹ халкъны алдап, динлерини унуттырдылар. Шериатны хатырларындан чыкъардылар. (*Тюшюнир*). О сой илледжилер тюрлю ерде, тюрлю меджлислер тертип этип, динге, шериаткъа уймагъан аризалар яздылар. Бир къач ай эвельси Петербургъа махсус адамлар ёллап, алланынъ эмри олмагъан шейлери падишадан истедилер. Эгер оларнынъ истеген шейини падиша верирсе, языкъ оладжакъ, эпимиз гунахкяр оладжакъмыз (*дюшюнир, огюне бакъар, сонъ башыны котерип*). Шимди биз, мусульманлар, ондан сонъ, моллалар, шериат билен алимлер гузель бир мушавере идип, бир де арзы-ал язмакъ керекмиз. Къана, сиз, не сёйлейсиз, джемаат?! (*Джемааткъа бакъар, сонъ ерине отурыр. Шу арада акъ сакъаллы, козьлюкли, къаба къаллакълы, узун чекменли бир адам аякзкъа къалкгар. Ады Абдулкелям эфендидир*).

Абдулкелям эфенди. Мумкюнми?

Бекир эфенди. Сёйленъиз!

Абдулкелям. Бен Керчь дживары тарафындан векиль олып кельдим. О себептен беним сёйледигим — бутюн Керчь халкъынынъ мурады оладжакъ. Кечен майыс айында Петербургъа гиден проект шериата уюмадыгъындан, бизим халкъымызнынъ даа янъы хабери олды. Онынъ ичюн бени векиль идип ёлладылар. Эгер разы олсанъыз, падиша бабае бир арзы-ал язып риджа этейик ки, о баарьде бутюн Къырым татарлары адындан кеткен проектни атказ итсин! (*Халкзкъа чевирилип*). Джаным, ойле шериат олурмы? О проектте — бизде духовный сынфы олмасын, деп язгъанлар. Эгер биз олмасакъ, къара татаргъа намазны ким къылдыраджакъ? (*Бекир эфендиге бакъыл*). Ондан сонъра, кене о проектте бизде докъсан алты бинъ десятине вакъыф топрагъы вар, о топракълар фукъаре халкъа вирильсин, деп язгъанлар. Эгер ойле олса, биз не ашайджакъмыз? Биз бедава хызмет этейикми? Бизим духовный олгъанымызнынъ халкъкъа не зарары вар? Эм де биз озюмиз духовный олгъанымыз ёкъ. Бизни Екатерина бегенип, духовный язгъан. Халкъ бильмегени ичюн, биз оны яхшы билемиз. (*Асан мырзагъа бакъыл*). Асан мырза! Шимди сиз беним сёйледигим киби, падиша бабае гузель идип, бир арзы-ал язынъыз, о проектни

¹ илледжилер — айын-оюнджылар, айнеджилер

атказ итсин! — *(Джемааткџа бакъыл)*. Ойле дегильми, джемаат? *(Ерине отурыр)*.

Джемааттан базылары. Ойле, ойле.

Къырымгъазы мырза. Арзы-ал татарджа языладжакъмы, ёкъса русчамы?

Асан мырза *(тургъан еринден)*. Башта татарджа язылып, сонъ перевод япылыр.

Амет бей. Арзы-ал падишанынъ кендисинеми, ёкъса министрствогъамы языладжакъ?

Абдулкелям. Падишанынъ кендисине язмакъ керек. Эм махсус векиллер гидип, кенди элине вирмек керек!

(Халкъ арасында гизлидже сёз башланыр. Асан мырза язмагъа, башлар).

Реис. Асан мырза! Сен падиша бабайнынъ кендисине яз! Эм ойле яз! Башла. *(Асан элине кџалемни алыр)*. Шевкетли падишамыз, эфендимиз азретлерине! Бутюн Къырым мусульман джемаатынынъ арзы-алыдыр. *(Язар, токътап реиске бакъар)*.

Асан мырза *(язар ве сёйлер)*. Биринджи мадде.

Реис *(джемааткџа бакъаракъ)*. Биринджи мадде не, олсун, джемаат?

Абдулкелям. Татар проекти атказ олунсын!

Реис *(кяттипке бакъаракъ)*. Кечкен маниалар акъкъында, Къырымнынъ *(кесер)* къара халкъы *(кесер)* ёллагъан проект, мусульман шериатына уюмадыгъы ичюн, атказ олунсын!

Кяттип. Отказ олунсын!

Реис. Экинджи мадде.

Кяттип. Экинджи мадде.

(Шу заман тон кийген бириси аякџа кџалкъзып, сёзге рухсет истер. Исми Исмаил Челебидир).

Исмаил челеби. Манџа сёз веринџиз.

Реис. Мумкюн.

Исмаил челеби. Мен Кезлев халкълары векилим. Билесизми? Бу къарышыкълыкълар эп уриет себебинден олды. Биз бу меджлисте не язсакъ, файдеси олмаз. Чюнки онлар да бир даа меджлис япарлар да, падишагъа «Моллалар проекти бизим шериатымыза уюмай, атказ олунсын» дерлер. О вакъыт, итимал вар, бизим проектимизни де атказ идерлер. Манџа коре, экинджи маддеде уриетнинъ

кери алынмасыны риджа идейик. Ич олмаса, халкънынъ бир ере топланып, мушавере итмеси ве проект, яки арзы-ал язмакълары ясакъ идильсин!

Бекир эфенди (*онынъ сёзюни кесерек*). Ёкъ, о бираз келишмей. Чюнки уриети падиша бабай кендиси вирди. Эгер «уриет кери алынсын!» дирсек, падиша бабае «кенди сёзюнди кери ал!» димек оладжагъындан, ихтимал бу сёз кендимизе ярамаз!

Исмаил челеби. Ойле олса, ич олмаса, бизим татар халкъына уриет керекмедигини язмакъ керек. Падишанынъ вирдиги уриет варсын башкъа халкъларгъа олсун!

Абдулкелям (*турдыгъы ерден*). Иште, бу гузель, ойле олсун!

Бекир эфенди. (*Кятинке*). Вирдигинъиз уриет, яз, татар халкъындан алынсын, башкъа миллетлерге олсун! Татар халкъына бир ерге топланып, меджлис ве мушавере япмакъ, атта учь данеси бир ере келип, къонушмакъ ясакъ олсун! (*Кятин девам этер*).

Амет бей. Орасы келишмеди, чюнки эгер арзы-ал къабул олунса, бизим де учюмизи бир ере кетирмезлер.

Абдулкелям. Я сиз дворян дегильмисингъыз? О сёз татар акъкъында, духовный иле дворянгъа дегиль.

Амет бей. Э ... Ойле олса, зарары ёкъ.

Реис. Учюнджи мадде не олсун?

Абдулкелям (*аякъкъа къалкъар ве сёзге башлар*). Бизлерге энъ биринджи керек шей, Екатеринанынъ вирген праваларыны гъайып этмемектир. Амма ондан даа артыгъыны истерсек, о да сыныф имтиязларыны, яни духовныйлер иле дворянларынъ праваларыны арттырмакътыр. Бунынъ ичюн де, мына, насыл япмакъ керек: вакъыфны комиссия идаресини тюрлендирип, яки бус-бутюн ёкъ идип, онынъ идаресинде Къырымда не къадар вакъыф варсе, духовныйлернинъ малы олдугъы ичюн, о ишлернинъ эписини духовный правление идаресине кечирмек керек. Сен шойле яз: вакъыфный комиссия ёкъ олсун. Къырымда булунан докъсан алты бинъ десятине вакъыф топрагъы духовный правление элине вирильсин! Посиляндан имама олан джамининъ вакъыфындан асыл олан доходтан ондан секизи духовный правлениеге алынсын! Яздынъмы? Окъу! (*Кятин окъур*).

Реис. Бу битти. Шимди дёртюджи мадде не олсун?
Кяттип (*аягъа кӟалкӟар, халкӟкӟа бакъып*). Джемаат, сиз билесинъиз ки, Екатерина бизлери не ичюн дворян япты? Бизлер ... то есть, бизим бабайлар, хан кунюнде энъ буюк ишлерин башында олмушлар. О себептен хан оларнен танышмайынджа, бир иш биле япмагъан. Япмагъан дегиль, япамагъан. Амма о заманларда халкӟлар не кӟадар раат олгъан, не кӟадар зенгин олгъанлар. Онынъчюн халкӟ мырзаларгъа пек итаат эткен. Биз духовныйлер окъуп, энъ буюк мектеплерден шеадетнаме алмайынджа, бир тюрю мемуриете кӟоймаюрлар. Духовныйлер ичюн де ал бойледир. Онларынъ улема олмагъанларыны джемаат имам я хатип джеэтине сайламаюрлар да, на время должность посиляндан бирисини сайлаюрлар. Азыр бу фурсаты кӟачырмайып, проектимизе бу хусуста да бир мадде кӟойсакъ, пек яхшы олур эди ... (*Отурыр*).

Абдулкелям (*аягъа кӟалкӟар*). Асан мырза бу сӟзлеринен эп духовныйлери ве дворянлары кендисине миннетдар буюрдылар, кенди тарафымдан чокъ алла разы олсун дерим. Эльбет, иттифакъ¹ эр заман да яхшы иштир. Лякин, бизим бу, кӟарышыкъ заманда сув, отъмек кӟадар керекли бир иштир. Анджакъ, дюньяда парасыз бир иш олмаюр. Бизим бойле иттифакъ иле иш кочюрмемиз ичюн де, пара керектир. Пара олса, ич шубе ёкътыр. Асан мырзанынъ дидиклерини япмагъа мувафакъ олурыз². Факъат парайы насыл теदारик итмели? Бизим вакъыфный комиссияда эки миллион кӟадар вакъыф акъчалары вар. Эгер де, чаресини булып да, ондан ала бильсек, ракъиплеримиз олан татарлара кӟаршы, яни татарлар дидигимиз халкӟы кӟутуртан илледжи йигитлере кӟаршы эр дидигимизи япа билир идик. Шимди келелим, вакъыфный комиссиядан акъчаны насыл алмакъ мумкюн оладжагъы меселесине, орадаки членлер, мемурулер, мударлер эп бизим адемлердир, духовный ве дворянлардыр. Эгер Асан мырзанынъ фикрини онлар анъласалар, бизе башкӟа ерден пара аратмазлар. Бизим иш де ёлунджа гидер. (*Отурыр*).

Реис (*отургъан еринден*). Бурада умютсизден пек гузель

¹ иттифакъ — бирлик, бирдемлик

² мувафакъ олурыз — иришкен олурмыз

бир меселе мейдане чыкъты. Асан мырза керчектен, эпими-зи миннетдар быракъты. Алла разы олсун! Бунъа даир Абдул-келям эфендининъ косътердиги чарелер де пек гузельдир. Лякин кендимизе махсус олан бир иш ичюн, вакъыф парала-рыны сарф иттигимиз дююлырсе, эали даа зияде алеймизе къыям идер¹. Эм буны дуйдурмамая да чаре ёкътыр. Банъа къалырса, бунъа башкъа бир усул дюшюнмелимиз. Беним акълыма шойле келиюр ки, эгер духовныйлер, яни имам-лар, хатишлер мурат идерселер, бу ишни эалининъ кен-дисине коръдире билирлер. Чюнки онларынъ элинде джами, куръсю, шериат киби буюк алет васталары вардыр. Эгер бир имам эйи тедбир ве къусурсыз гъайрет иле кенди дже-маатындан дин ёлуна, миллети огъруна ярдым сорарса, эки капиги булунгъан бир адамнынъ бир капигини ала биледжегине шубе ёкътыр.

Исмаил челеби (*отургъан еринден*). Бен бинъ рублее къадар топлая биледжегиме эминим.

Абдулкелям эфенди (*отургъан еринден*). Бу ише гъай-рет итмеенлере байкот идеджегимизи анълатырсакъ, эр духовный адам элинден кельдиги къадар гъайрет идедже-гине шек ёкътыр. Бен кендим де Исмаил челеби къадар топларым, занындайым...

Амет бей. Духовныйлерин топладыкълары къадар па-райы нереден олса да, бизим дворянлар да, бойле вире би-леджеклерине бен кефиль олурым.

Реис. Ойле исе, иш олды. Даа олмады исе, иншалла олур. Лякин беним акълыма даа бир шей кельди. Дворянлар судья олсунлар, аскерий мемура — офицер олсунлар. Гузель, амма бизим духовныйлер ялынъыз джами хызметиле иктифа итсунлерми²? Онлара да башкъа бир хызмет булмакъ керек дегильми? Иште, о хызмети бен булдым. Не къадар мектеп варсе, эп духовныйлер идаресинде олсун! Ойле олурса да, яхшы олур. Чюнки татар баласы о вакъыт чокъ шейден ха-бердар оламаз ... Моллае урьмет, мырзае итибар идер.

Муаллим Дулькероф (*кериден, отургъан еринден*). Эбет, татар баласы о вакъыт молла иле мырзайы падиша

¹ къыям идер — исъян котерирлер

² иктифа итсунлерми — кифаетленсинлерми, сынъырлансын-лармы, разы олсынлармы

беллер, эйи олур! ... (Бу сёзе эр кес дёнип бакъар, кимсе бир шей сёйлемез).

Реис (Асан мырзагга бакъып). Яз, Къырым духовный-леринден аскер алынмасын! Къырымда эр анги македе олурсе олсун, судьялар эп мусульман дворянлардан олсун. Мусульман мектеплеринде муаллим олмакъ вазифеси де духовный сыныфына тахсис олунсын!¹ Ве бойле мусульман духовный, дворянларына форма, эльбисе киймек ве бир алямет фаркъы, яни нишан такъмакъ низам идильсин! Ве бу сыныфе къалан сыныф — эали нереди расткельсе, теменна, честь вирсин ве эль къавушып диван турсун!

Реис. Языладжакъ шей даа вармы?

Исмаил челеби (еринден турып). Даа бир шей вар ки, бизим эр тюрлю мерамларымызы хасыр алтында къалдыра билир. О да джемиет хайриелердир. Эгер джемиет хайриелер олмая иди, бизим башымыза бу фелякетлерин ич бири кельмез иди. Эльбет, биз бунунъ сонъу бойле оладжакъыны ве даа сарпа чатаджакъыны² эвельден билир идик. О себептен, усул джедид Къырыма кельген куньден бери джамилерде вааз заманларында олсун, меджлислерде субет эснасында олсун, ве саир джемиетлерде олсун, атта медреселерде сохталарда дерс арасында олсун, эп усул джедиди ве джемаат хайриелери зем иттик³. Эр заман «усул джедид шейтан окъувыдыр. Джемиет хайриемизин иджадыдыр» дидик. Дидик амма, бу сёзлере халкъы инандырамадыкъ. Инанмадылар, эм де инанмаяджакълар. Къыскъасы, бу ёл иле халкъын огюне чыкъманынъ чареси ёкътыр. Джемиет хайриелер куньден-куне артыюр. Иште, бизим бойнумызы уран бу джемиет хайриелер иле усул джедиди алт итмек ичюн, бир чаре даа арамакъ борджумыздыр. О чаре де бизе олса-олса, укюметтен олур. О себептен, шимди бизе лязимдир ки, падиша бабае риджа идеяк, усул джедид иле джемиет хайриелерни ясакъ итсин!

Абдулкелям (онынъ сёзюни, кесип). Гузель сёйлеюр-синъиз амма, кенди чоджукъларымызы насыл окъутып

¹ тахсис олунсын — айырылып берильсин

² сарпа чатаджакъыны — учурымгга кетиреджегини

³ зем иттик — айыпладыкъ, къараладыкъ

яздырыр ве нереди адам итеджекмиз?

Р е и с . Гузель, анълашылды. А-а, шимди. (*Асан мырзагъа*).

Яз! Бешинджи мадде. Джемиет хайриелер мусульман шериатына келишмеген бир даирелер олдугъындан, эписи ясакъ идильсин! Усул джедид къара халкъын ёлдан чыкъмасына себеп олуор. Бинаэналейх, духовныйлер иле дворян балаларындан башкъасына усул джедид иле окъу-макъ запрещать олсун! Насыл, бегендингъизми?

Къалгъанлары. Пек гузель, алла разы олсун.

Кърымгъазы мырза (*къакъгып¹ стол янына келир*). Эфендилер! Иш пек гузель, ёлунджа гидиор, артыкъ тек бир нукъсанымыз къалды. Эм де ичимизде бу меселее терс, къоркъуладжакъ киби кимсе ёкъ. Мумкюн олса, бен оны сёйлейим, О да будыр: мадамки биз кенди фаидемиз ичюн уммет-муаммединъ фаидесини аякъ алтына алмакъ истеюрмыз, о алда газеталар да бизим макъсадымызы чюрютмек ичюн джемиет хайриелерден эксик хызмет корьмеюрлер (*Абдулкелям ве челеби, эм бейлер эль урарлар*). Бельки, артыкъ биледирлер. Атта бен дие билирим ки, газеталар къадар бизим ишимизи, кейфимизи бузан бир шей ёкътыр. Ойле олдыкъта, бизе энъ биринджи керек шей газеталарын башына джуген такъмакъ ве агъызларына муштук урмакътыр. Беним фикримдже, эгер падиша бабай буны япарса, о вакъыт биз де эр истегимизи япа билириз.

Р е и с . Бу сёзлер пек догъру. Буны бизим хатиримизе кетирдигинъ ичюн, Алла разы олсун! Биз буны да бир мадде иле истериз. Не вирмеен Алла, бельки падиша бабай къабул идер. О вакъыт сизинъ дидигингъиз киби, биз де мурадымыза наиль олурыз. Лякин сиз бизни буюк бир къоркъуя салдынгъыз. Зира биз бу иши чюрютмек ичюн, халкътан имза топлаяджакъгъыз. Ойле буюк иш бурадаки беш, алты адам иле олмаз. Ондан башкъа, биз бу хусуста керек масраф паралары да эалиден къопармакъ фикриндейиз ки, эгер сизинъ дидигингъиз киби, газеталар бу иши дуйып, эалие анълатсалар, сонъ биз не кереги къадар пара топлая билириз, не де имза.

Кърымгъазы мырза. Онъа шубе ёкъ. (*Айткъан, сонъ ерине къайтып отурыр*).

Р е и с . Э... не япмалы? Не олур-олур. (*Асан мырзагъа*).

Сен яз! Алтынджи мадде. Татар газеталары ве татар мат-

¹къакъгып — къалкъып, турып

баалары нешир иттиклери макъалелер ве китаплар иле татар халкъыны, къара эалии къутуртыюрлар, башкъа бир фаиделери ёкътыр. О себептен, я бу идарелер къапатылсын, яки эписининъ башында бирер цензура тайин олсун!

Дулькероф. (*Дулькероф сёз айткъанда Абибулла акъайнынъ — келеджеклер етишалмадылар, деген койлюлери кирерлер*). Бурада башта сёйленен сёзлере бакъылса, кечмиш апрельде бинълердже мусульманларынъ яптыкълары мушаверелер, вирдиклери къарарлар, яздыкълары маделер шериата терс имиш. Эгер падиша о заман язылмыш арзы-алы къабул итсе, эм онда олан истеклери вирсе, бизлере языкъ оладжакъ, бойнумыз уруладжакъ имиш, олса олур. Лякин сонъ сёзлер бус-бутюн башкъа ренкте олып чыкътылар. Иште, бен бу ерине ич де акъыл ирдируемейим¹. Эр кес иле берабер бен де эминим ки, къиямете къадар бакъий олан ислям шериаты бирдир, бир тюрдюр. Бен бунъа бутюн гонълюм иле инаниюрим ки, дюн бир тюрлю шериат, бугунъ башкъа тюрлю шериат олмады, ве олмаз. Бунынъ иле берабер о заманки къарар иле шимди вирилен къарар бир-бирининъ айны акси олдыгъындан, эльбет де бунларын бириси керчектен шериате уймаз ве Алланынъ эмрине актир. Лякин ангиси? Иште bize бурасыны анъламакъ ве онъа коре арекет итмек лязимдир. Банъа къалырсе, дин ве шериата акс олан къарар бугунъки къарардыр.

Абдулкелям эфенди (*онынъ сёзюни кесерек, отургъан еринден*). Ёкъ-ёкъ, ойле дегиль, орасыны сен...

Реис (*онынъ сёзюни чанъ иле кесерек*). Меджлисимизде низамсызлыкъ олмасын... Эр имамъ билдигини окъур.

Дулькероф (*сёзюни девам этип*). Банъа коре, бу кунъги къарар о къадар эгри², о къадар чиркин бир шейдир ки, оны шериата уярмы, уймазмы дие дюшюнмек биле хатадыр, айыптыр. Бугунъ бу ерде язылан маделер темиз-пак ве мубарек олан ислям шериатына дегиль, дюнья юзюнде энъ меджус³ халкъын законына биле уюмаз...

Исмаил челеби. Токъта, сёйлем! (*Аякъта къалкъар*). Вазгеч! (*Илери юрер. Дулькероф у яна бу яна бакъар*).

Реис (*чанъны пек ураракъ, озю де аякъта къалкъын*).

¹ акъыл ирдируемейим — акъыл етиштирамайым

² эгри — къыйыш, догъру дегиль

³ меджус — гъайры динге менсюп, атешке табынгъан

Исмаил челеби, бизим ишимиз к'вавг'а иле оладжакъ иш дегиль. Ким не дирсе, муляйиметле к'варшылап алмалыйыз. Сен еринъде отур!

Абибулла акъай (*отургъан еринден*). Эй, акъайлар! (*Элиндеки к'галын таягъыны косътеререк*). А бу сопайы коресизми? Бириси сёзюни битирмезден эвель, ким де бир шей сёйлерсе, башыны ярарым. (*Реис турмайып чангъыны урар*). Абдулла эфенди, сен к'боркъма! Бильдигинъни сёйле! Истедигинъ к'ададар сёйле!

Р е и с. Абдулла эфенди не де, сёйлесенъиз зарар ёкъ, лякин бираз юмшакъджа сёйлесенъиз эйи олур.

Дулькероф (*сёзюни девам этип*). Догъру. Бу меджлисте де эр сыныф халк'тан бирер-экишер адам вар. Лякин эвельки джемиетлерде бир-эки дегиль, эр сыныфтан юзлердже адам мевджют иди¹. Бурада онлар ёкъ. Лякин орада сизлер вар идинъиз! Эгер япылан ишлер шериата уюмаса, сёйлер идинъиз, Урьметли Абдулкелям эфенди дженаплары, Екатерина вирмиш духовныйлик ортадан к'валк'са, мусульман джемаатынынъ имансыз к'аладжагъындан к'боркъкъан адам олып корюнир. Миллет бир вуджут фарз олунса, о вуджуде бугунъ башлыкъ иден духовныйдир. Эгер о вуджудын эли, аягъы ве саир азасы зайыф, к'ырыкъ, чык'ыкъ олурса, о башын дюньядан не азы олур. О аятдан не зевкъ ала билир? Албуки, бизим башларымыз олан духовныйлер миллетин зайыфындан, хорланмасындан фаиде беклеюрлар. Бен бунъа тааджиш идиюрим. Зира бир чоджукъ биле фаркъ иде билиюр ки, бир миллетин азасы сагъ ве селим олмазса, онъа башлыкъ иден де берхудар олмаз ве оламаз. Банъа коре, бурада кенди фаиделери ичюн джан атан, кенди фаиделери ичюн шериат сатан, ялынъыз кенди кейфи ичюн бутюн миллети ят бир тарафа атан адамлар кенди миллетнинъ, кенди джемаатларынынъ фаидесини дюшюнселер, даа зияде кярлы олурдылар. Бир багъчаджы кенди багъчасындан кереги к'ададар махсул алып файдаланмакъ истерсе, ондаки агъачларын тамырларыны кесмели дегиль, эр бир агъачы бакъып, тымар идип, керексиз будакъларыны кесмелидир. Бизим джемаат бугунъде духовныйлерин яки моллаларын багъчасы кибидир. Айры-айры эр бир татар да о багъчанынъ агъачлары кибидир. Духовныйлер, я ки моллалар бугунъ

¹ мевджют иди — бар эди

татар халкынынъ джайль къалмасына, эсир олмасына, хорланмасына чалышырлар. Бу да мейва вирен агъачларын тамырларын кесмек киби бир шейдир. Сиз татар халкынынъ окъумасына, бахытлы олмасына чалышсанъыз, сизлере даа фаидели олурды. Бу инсафсызлыкъ, бу видждансызлыкъ ве бу зулумлары себебинден бизлере къаздыкълары чукъурлара кендилери тюшмедилерми? Онларын шимди сизлернен къошулып, къазмакъ истедиклери къуюлар — сонъ чукъурларыдыр ки, бу чукъурлар онлар ичюн джеэннем чукъурларыдыр. Шубе ёкъ ки, бунъа да кендилери тюшип джеэннеме догъру гидеджеклер.

Асан мырза (*отургъан еринден онынъ сёзюни кесерек*). Абдулла эфенди, не къадар узун ве не къадар къызгъын сёйлеюрсинъиз. (*Реис чангы къуветсиздже урып, кенди мырзаны динглер*). Сиз не диюрсинъиз, не япсанъыз да иш вараджагъы ерине вараджакъ. Сизинъ киби айнеджилер, сизинъ киби фитнеджилер... (*Къызар*).

Реис (*чангы къуветлидже урар ве Асан мырзагъа*). Асан мырза, сиз вазгечинъиз! Сёйлесин! Бизе не зарары вар?

Асан мырза. Джаным бу меджлисе мунасебети олмаян бир такъым сёзлери узун-узадие¹ сёйлемее не аджет?..

Абибулла акъай (*аякъгъа къалкъып*). Э, Асан мырза! Акъаджакъ къан башта турмаз дегенлери керчекмидир недир? О адамы не сёйлетмейсинъиз? (*Бу вакъыт сол тарафтаки къапы ачылып, бир нидже койлюлер ичерие кирер ве селям вирип, ичерие догъру кечерлер...*) Биз бундан сонъра сизинъ леворверлеринъизи билирмисинъ не япармыз? (*Кендисин илери юрер. Али оны тутар «везгеч», «вазгеч» дер*).

Реис (*бар къуветинен чангны урып*). Вазгечинъиз! Сёйлесин!! Сёйленъиз Абдулла эфенди.

Дулькероф Эфендилер! Япдыгъынъыз иш акъ олып, беним сёйледиклериме раатсыз олмангызда себеп не? Бу къадар гурюльти итмее неден меджбур олыпурсынъыз? Яки эгер беним сёйледиклерим догъру олурса, ялынъыз динглемектен не къоркъуюрсынъыз? Халкъын башыны айландырып, ахры шу арзы-алынъыз эль къоймаларыны иде билирсиз. Лякин о вакъытта да сизе эль вирен булунмаз. Эгер, бир къач джайль софулар булып, эль къойдырсанъыз да, онынънен сизинъ бу пис макъсадынъыз мейдана келемез.

¹ узун-узадие — узатып, девамлы, токътамайып

Айды, шимди бу кягъыды имзалайынъыз, о вакъыт иши анъларыз. (*Кери чекилир*).

Реис. Къардашым, Абдулла эфенди! Эр шей Алладандыр. Эгер Алла эмир идерсе, бу кягъыде сиз кендинъыз де эль къоярсыз. Эм де, затен, биз бу иши сиз кибилере ышанып башладыкъ. Эр бир ишимizde Аллагъа ышананларданмыз. Джемаат! Иш битти. Шимди артыкъ бир подпись къалды. (*Асан мырзагъа бакъып*). Веринъ, башта мен подпись идеяимми? (*Къалем, мерекеп де берилир. Къалемни мерекепке батырыр, агъызына къапар. Элини кягъыт узерине къояр. Асан мырзагъа*). Джемиетин реиси Бекир эфенди Абдулалим эфенди огълу дие язаджакъ дегилимми?

Асан мырза. Эбет, эбет ойле. (*Къалемни бир даа мерекепке батырыр. Кене агъызына къапар. Элини кягъыт узерине къойып, къалемни бир-эки мертебе ашагъы-юкгары саллар. Насыл исе «Бекир» язып, къалемни кене мерекепке узатаракъ, «Бекир» дие кычырып. Бойледже, болип-кесип къалемни де мерекепке батырып, даа агъызына къапаракъ, дудакъларынен тюзельтип, эр сёзю яздыкъча, бир сёйлеп битирир*). Ани¹, Исмаил челеби, Абдулкелям эфенди буюрынъыз!

Абдулкелям эфенди. Бисмилля! (*Халкъкъа келир. О да ойледже — Абдулкелям эфенди Абдураман эфенди огълу деп язар. Арды сыра Исмаил челеби келир. О дахи ойледже бинъ беля иле имзасыны ваз этер²*).

Исмаил челеби. Я бунда духовный звание деп язылмамыш да.

Реис. Ай, анасын, тюф, шимди не япмалы? Эм оны язмая ер де къалмамыш! (*Асан мырзагъа бакъып*). Асан мырза! Сиз, а бу аралыгъа шуны язсанъыз олмазмы?

Асан мырза. Къана, корейим? А, зарар ёкъ. Оладжакъ, оладжакъ манъа! (*Алыр, тез-тез духовный звание дейджек ерини язар. Къайтарып къалемни ерине къояр*).

Реис. Духовный даа вармы? Кельсюнлер! (*Бир къач духовный даа келип имзаларлар*).

Мудерис. Беним козьлерим корьмей, эллерим де къалтырай. Беним ичюн биринъыз имза идсенъыз олмазмы?

Асан мырза. Ёкъ, эфендим! О кенди имза бильмеен адем-

¹ ани — айды, къана

² имзасыны ваз этер — имзасыны къояр

лере олур. Сиз киби бир мудерисе олмаз.

Мудерис. Сиз, кенди эль язы бильмедигинден, бен яздым дие язарсыз.

Асан мырза. Кенди мудерис олып да, насыл имза бильмей демезлерми?

Мудерис. Ойле шей оламы? Бизим кунюмизде язы ёкъ иди. О язылар шимди чыкъты.

Реис. Кель, эль виринъиз, Асан мырза сизинъ ичюн имза идер (*келир*).

Асан мырза. Кенди эль язы бильмедигинден, банъа риджа итмесиле бен, Асан мырза Ханнесилоф мудерис Лютфулла эфенди Чора огълу ичюн эль къойдым. (*Ве сёйлей-сёйлей язар. Дворянлар да эль къоялар. Сыра посилянларгъа*).

Реис. Ани, сизлерден эль язы биленлеринъиз кельсин! (*Кенди арабаджысына*). Я, кель, язынъыз, яни эль виринъиз я Асан мырза язсын!

Абибулла акъай. Эфенди акъам! Бизим киби факъырларнынъ фаидеси ичюн, онда бир шей ёкъ да, биз насыл, не ичюн онда эль къояйыкъ.

Реис. Насыл ёкъ. Чингененинъ дидиги киби, Алла бизе вирсе, биз де сизе вирсек, олмазмы?

Дулькероф. Ничюн олмасын. Олур амма, фаиде дегиль, зарар олур.

Абибулла акъай. Алла береджек олса, бизим озюмизге берсин! Сизге къалса, иш белли (*о койлюлерге бакъып*).

Айдынъыз джемаат, бурадан кетейик. Бизим бунда ишимиз ёкъ. (*Муаллим Дулькерофкъа бакъып*) Абдулла эфенди сиз де эль къояджакъсызмы? Ёкъса, къоймайджакъсызмы?

Дулькероф. Алла сакълая!.

Абибулла акъай. Ойле исе, айды кетейик.

Дулькероф. Айды.

Асан бейнинъ: «Эй, джемаат, токътанъыз, токъта», — дедиги сырада перде энер.

1909 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. У.Ш. Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасы насыл башлангъаныны икяе этинъиз. Эсерде насыл меселелер акъкъында

XX АСЫРНЫҢ ИНКЪИЛЯПТАН ЭВЕЛЬ ВЕ ЙИГИРМИНДЖИ СЕНЕЛЕРДЕ ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

**XX АСЫРНЫНЪ ИНКЪИЛЯПТАН ЭВЕЛЬ ВЕ
ЙИГИРМИНДЖИ СЕНЕЛЕРДЕ ИНКИШАФ ЭТКЕН
КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ**

XX асырнынъ инкъиляптан эвель ве йигирминджи сенелер къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери

Бу девир эдебияты Октябрь инкъилябындан сонъ (1921) ве халкъымызнынъ тувгъан юртундан сюрдюню олунгъан (1944) сенелерине къадар мейдангъа кельген ве шекилленген эдебиятнынъ деврини къаплап ала.

Эдебиятымызнынъ асыр башындаки прогрессив, инкъилябий инкишафы янъы девир эдебиятынынъ догъувына къавий земин азырлады. Бу девирде эдебиятнынъ несир жанры сильтемли далгъанен илериледи. Романлар, повестьлер язылды. Публицистика ве журналистика саасында публицистик жанрлар къуветли кучь алдылар. Бала эдебияты инкишаф эте башлады. Терджиманлыкъ санатында буюк юкселиш олды. Рус классик эсерлери къырымтатар тилине терджиме олунды.

Инкъиляптан эвель инкишаф эткен илери прогрессив эдебиятчылар сюлялесининъ яратыджылыкъ фаалиети юксельди. Олар озь эсерлеринде илери гъаелерни такъдим этювни девам эттилер. Бу илери гъаелер алтынды халкънынъ анълылыкъ дереджеси юксельтиледжек эди. Халкънынъ анълылыкъ дереджесини артырмакъ макъсадынен, муэллифлер тарафындан бир сыра эсерлер язылды.

Эсерлерде асырлар теренлигинден келип чыкъкъан анъанелер тасвир олунуп, тилимизнинъ зенгинлиги, кучю, аэнки ачыкъ-айдын косьтерильди. Бу девирлерде язылгъан эсерлернинъ мундериджесинде толусынен халкънынъ башына кельген сиясий вазиятлер тасвирленди. Язылгъан эсерлерде миллий характернинъ инкишафы кениш суретте косьтерильди. Мемет Нузетнинъ «Ички къурбаны» (1907), Шевкъий Бекторенинъ «Къырым акъкъында» (1912), Абдулла Лятиф-заденинъ «Хаял-омюр» (1910), Бекир Чобан-заденинъ «Тынч татар чёлюнде» (1916) киби эсерлери бунъа мисаль ола билер.

Гъае ве мундеридже джеэтинден реалистик эсерлернинъ илерилевини теминлеп кельген Исмаил бей Гаспринский, Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин

Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий киби бир сыра зиялыларнынъ югенини эльге алгъан Шевкъий Бекторе, Мемет Нузет, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Амди Гирайбай, Мемет Ниязий ве Исмаил Зиядин киби муэллифлер девам этип, эдебият тарихына гъайретли иссе къоштылар.

XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен биринджи девриндеки (1923—1928) эдебиятта миллий аятнынъ тасвири юксек бедиеглике косьтерильди. Инкъиляптан эвель иджат этип башлагъан Мемет Ниязий, Абляким Ильмий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде ве инкъиляптан сонъ оларнынъ сырасына къошулып иджат эткен Амди Гирайбай ве Исмаил Зиядин киби яызджыларымызнынъ эсерлеринде миллий аят, халкъ омюрининъ кениш ве тавсиятлы айдынлатылувы девам эттирильди.

Эсерлернинъ бедиеглик дереджеси миллий анъанелернен ашланып, такъдим олунды. Миллий анъ, миллий сима, миллий психологияны ифаделев усталыгъы эсерлерде къуветли тюс алувы бу девир эдебиятынынъ эсас чизгисине чевирильди.

Эвельки девирден рухий тербие алгъан бу яызджылар эдебиятымызнынъ шириет, несирджилик ве драматургия сааларында халкънынъ дюньябакъышы ве анъ дереджесини бедиеглик ве нефислик иле тасвирлеп кельдилер. Къырымтатар эдебиятынынъ биринджи деври (1923—1928) — **йигирминджи сенелер эдебияты** деп адландырыла.

XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен экинджи девриндеки (1928—1941) эдебият сиясет ве девир талабы алтында инкишаф этип, баягъы зайыфлаша. Эсерлернинъ мевзу ве гъаеси девирнинъ талабына коре уйдурыла. Амма, оларнынъ арасында, миллий анъанелер девам этилип, тиль ифадеси, нефислик ве бедий сималарны яратув хусусиети сакъланып, язылгъан эсерлер де пейда ола. Халкъымызнынъ белли бир тарихий девирде башындан кечирген фаджиасы, омюрини акс эткен эсерлер къыйметли эсерлер сырасыны тешкиль этелер. Къырымтатар эдебиятынынъ бу деври **отузунджи сенелер эдебияты** адыны ала.

Инкъиляптан сонъ, иджат эткен эдебиятымызнынъ иф-

тихары — Осман Акчокъракълы, Асан Сабри Айвазов, Абдулла Лятиф-заде, Джафер Гъафар, Ильяс Тархан киби миллий зиялыларымызнынъ бефтан къабаатланып, олюм джезасына укъом этилюви къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына пек буюк зарар кетире. (Акъмесджит апсханесининъ азбарында он еди инсан 1938 сенеси апрель айынынъ он едисинде къуршунгъа огъратылып, сиясет къурбаны олалар).

Бойледже, совет деври къырымтатар эдебиятынынъ йигирми йылдан артыкъ сиясий тазыйыкълар тесирине къалгъанына бакъмадан, илеридеки миллий эдебияткъа темель оладжакъ бедий эсерлер яратыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эдебиятымызнынъ асыр башындаки прогрессив, инкъилябий инкишафы янғы девир эдебиятынынъ догъувына насыл земин азырлады? Бу девирде эдебиятынъ несир жанрында насыл янғылыкълар олып кечкенини икяе этинъиз.

2. Халкънынъ анғылыкъ дереджесини котермек макъсадынен, муэллифлер тарафындан насыл эсерлер язылды? Къырымтатар эдебиятынынъ алтын фондунда мунасиб ер алгъан муэллифлернинъ адлары ве эсерлерининъ серлеваларыны айтынъыз.

3. Къырымтатар эдебиятынынъ XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен биринджи деври насыл сенелернен сынъырлана? Бу девирде анги муэллифлер иджат этелер? Оларнынъ язгъан эсерлеринде насыл мевзу ве гъаелер айдынлатылгъаныны икяе этинъиз.

4. Къырымтатар эдебиятынынъ XX асырда инкъиляптан сонъ инкишаф эткен экинджи деври насыл сенелернен сынъырлана? Бу девирде анги муэллифлер иджат этелер? Оларнынъ язгъан эсерлеринде насыл мевзу ве гъаелер айдынлатылгъаныны тариф этинъиз.

5. Сиясет къурбаны олгъан муэллифлернинъ сойадларыны айтынъыз. Миллий зиялыларымызнынъ бефтан къабаатланып, олюм джезасына укъом этилюви къырымтатар эдебиятынынъ инкишафына насыл зарар кетирди?

Йигирминджи сенелер шириетининъ илерилеви

Къырымтатар эдебиятынынъ йигирминджи сенелердеки илерилеви ондан эвельки девирде олып кечкен денъишовлернен багълыдыр. Инкъилияптан эвельки девир эдебиятында халкънынъ анъыны уянтув, оны сербестликке чагъырув, озъ акъ-укъукъы ичюн курешке къозгъалтув киби меселелер шириетнинъ эсас ёнелишини тешкиль эткени беллидир. Айны муим меселелер йигирминджи сенелерде пейда олгъан эдебиятнынъ шекилленюв джерьянына хызмет эттилер. Нетиджеде, илери дюньябакъышлы янъы девир эдебиятынынъ догъмасына темель азырланды.

Совет акимиети Къырымда октябрь инкъилиябындан сонъ, 1919 сенеси апрель айынынъ башында тикленди. Къырым укюмети етмиш кунъ яшады. 1920 сенесининъ ноябрь айында Врангель аскерлери енъильди, Къырымда темелли скоретте Совет акимиети тикленди. 1921 сененинъ октябрь айында Къырым Мухтар Совет Социалист Джумхуриети (Къырым АССР) деп илян этильди.

Бу девирде иджат эткен муэллифлернинъ чокъусы янъы аят къуруджылыгъына, халкънынъ аятындаки янъы денъишовлерге къолтутмагъа меджбур эдилер. Бойле ынтылыш эсерлернинъ бедий севиеине, умумен бедийлик чизгилернинъ зайыфлашмасына ёл къойды. Чюнки девирнинъ кучлю сиясий акъынтысы мемлекетни озъ даиресине къаплап алды.

Амма эски девир тербиесинен шекилленген муэллифлернинъ базысы, олып кечкен денъишовлерге къолтутмасалар да, бу ёнелиште аракет этмеге меджбур эдилер.

Халкъ арасында айрыджа итибаргъа малик олгъан Мемет Ниязий, Мемет Нузет, Шевкъий Бекторе, Абдулла Лятифзаде, Бекир Чобанзаде, Амди Гирайбай, Исмаил Зиядин киби шаирлернинъ эсерлери къырымтатар эдебиятынынъ алтын вариетинде мунасиб ер алдылар.

Тувгъан юртны, ана тильни, халкъны къорчалав, янъы омюр къуруджылыгъы ве койде олып кечкен денъишовлерни косътерюв киби мевзулар оларнынъ иджадында эсас мевзуларгъа чевирильди.

Самимиетлик ислеринен ашлангъан Мемет Ниязийнинъ

шириети миллий услубиет ве анъанелернинъ кямиллик иле ишлетилювинен эдебият вариетинде айрыджа ер къазанды. Хырпалангъан халкънынъ рухий къудрети кениш ве тавсиятлы косътерилип, халкъ симасы онынъ иджадында юксек бедийликнен айдынлатылды.

Халкънынъ яшайыш тарзында олгъан иллетлер, нукъсанлыкълар миллий тильнинъ бедий тасвирий васталарынен джуляланып, Мемет Нузетнинъ иджадында халкънынъ фаджиасы мергинлик иле тасвир олунды.

Шевкъий Бекторенинъ аджайип эдебий асабалыгъы миллий эдебиятымызнынъ алтын фондуна чевириле. Онынъ эсерлери Ватан, халкъ къайгъысы, гъуруры, халкънынъ ве ватаннынъ парлак келеджегине багъышлана.

Шевкъий Бекторенинъ шириетинде миллий эдебиятымызнынъ хазинесини тешкиль эткен миллий анъанелер буюк усталыкъ иле къулланыла. Табиат ве омюр левхаларында халкъымызнынъ ве юртумызнынъ симасы джанландырыла.

Табиат ве омюр левхалары яратылып, миллетимизнинъ кечмиши, бугуни ве келеджеги акъкъында нетиджелер чыкъарыла. Халкъымызнынъ белли бир тарихий девриндеки яшайышында тизильген психологик вазиетлер айдынлатыла. Шаирнинъ шириетинде сималар системасы бойле этип, къуветлендириле.

Миллий шириетимизнинъ анъанелеринен усталыкънен файдаланмагъа бильген шаир къырымтатар шириетине миллий анълылык меселесини кирсете.

Абдулла Лятиф-заденинъ иджадынен шириетни янгы шекиллернен ве янгы мундеридженен зенгинлештирди.

Адалетнинъ акъсызлыкъ узеринден гъалип чыкъаджагъы Бекир Чобан-заденинъ шириетинде тасвирленди. Онынъ эсерлеринде халкъымызнынъ миллий психологиясы, яшайыш тарзы буюк усталыкъ иле косътерильди.

Халкъымызнынъ миллий психологиясы ве яшайыш тарзы чокъусы алларда аятый левхаларнынъ тасвиринде косътерильди. Халкъымызнынъ яшайыш тарзы, урф-адетлери, аиледеки мунасебетлернинъ этикети диалог ве монологларда тасвирленюви Чобан-заде шириетининъ эсас хусусиетлерини тешкиль эти.

Амди Гирайбайнынъ эсерлери исе тиль зенгинлиги, фикир теренлиги, бедийлигинен онынъ адынынъ эбедийлешмесини теминледилер. Бу чизги онынъ эсерлерининъ эсас хусусиети олып къала.

Бойледже, йигирминджи сенелер шириетининъ эсас чизгиси миллий анъ, миллий сима, миллий къараманнынъ психологиясыны ифаделев меселесинен айырыла. Бу девирдеки шириетнинъ эбедийлиги, анъаневийлиги миллий меселенинъ тасвир олунувы эсасында къурула. Эсерлерде тасвирленген миллий анълылыкъ бу девирнинъ диреги сайыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымтатар эдебиятынынъ йигирминджи сенелердеки илери леви насыл адисе-вакъиаларнен багълыдыр? Йигирминджи сенелер шириетине иссе къошкъан муэллифлернинъ адларыны тертипнен айтынъыз.

2. Йигирминджи сенелерде халкънынъ аятындаки янъы денъишювлер Мемет Ниязийнинъ шириетинде насыл тасвирленди?

3. Мемет Нузетнинъ иджадында насыл меселелер тасвирленди?

4. Шевкъий Бекторенинъ эдебий асабалыгъында насыл муим меселелер тасвир олуна? Халкъ ве тувгъан юрт симасынынъ акс олунувы акъкъында насыл фикир бильдире билесинъыз.

5. Абдулла Лятиф-заде иджадынен къырымтатар шириетине насыл янъылыкъ кирсетти?

6. Бекир Чобан-заденинъ шириетинде насыл бир тарихий вакъиалар тасвирленди? Шириетининъ эсас хусусиетлери ве чизгилерини къайд этинъыз.

7. Амди Гирайбайнынъ эсерлери дигер шаирлернинъ эсерлеринден насыл бир чизгилер иле айрылгъаныны айтынъыз. Бу девирдеки шириетимизнинъ бедийлиги шаирнинъ эсерлеринде насыл ёлларнен косътерильгенини тарифленъыз.

МЕМЕТ НУЗЕТ ^[5]

(1888—1934)

Инкъиляптан эвельки девирде иджат этип башлагъан корюмли ве истидатлы сѣз устасы, классик шаир Мемет Нузет 1888 сенеси март айынынъ он учюнде Кезлев уездининъ Айдаргъазы коюнде Шейхислям Челебининъ къорантасында дюньягъа кельди.

Йигирминджи сенелер шириетининъ темель ташыны къойгъан Асан Чергеев ве Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ замандашы олгъан бу догъма истидат, балалыкъ чагъындан чынъ, бейит айтып юрьген кедай ве чынъджыларнынъ сѣз мергинлиги ве эзилерини динълеп, оськендир. Илък бильгисини, арапча элифбе ве абдийикни эджалап окъумагъны, Мемет Нузет кой эльтисинден (кой оджапчесинден) огренген. Бабасы — Шейхислям Челеби, огълунынъ кой эльтисинден алгъан бильгисини девам эттирмек макъсатынен, оны 1897 сенеси Кезлевдеки медреселернинъ бирине окъумагъа ерлештире.

1900 сенеси Мемет Нузет, о заманда Къырымда белли дереджеде земаневий сайылгъан Багъчасарай Зынджырлы медресесине авушмагъа муваффакъ ола.

О вакъытта Багъчасарай Зынджырлы медресесиндеки тасиль янъы усуллар къулланылып, алынып барылгъан. Дерс программаларына математика, джогърафия, астрономия, дюнья тарихы, рус тили киби фенлер де кирсетильген экен.

Мемет Нузетнинъ бир чокъ миллий дестан ве эртегелерни

эзберден бильгенини, озю де, арада-сырада шиир язып, дефтер къаралагъыны эшиткен Зынджырлы медресесинде рус тили оджасы вазифесинде чалышкъан Исмаил Леманов, оны озь имаесине ала. А. Жуковский, А.С. Пушкин, И.С. Никитин киби мешур рус шаирлерининъ шиирлерини, И.А. Крыловнынъ басняларыны (къысса) онъа озю окъуп, анълатып башлай. Пушкиннинъ иджады бедий къувети ве джазибедарлыгъынен, яш иджаткярны бутюнлей озюне джелъп эте.

1907—1910 сенелери Мемет Нузетнинъ иджадий ве эдебий фаалиети эп кенишлей. Инълеген халкъ кутълелерини арекетке кетирген 1905 сенесиндеки инкъилиябнынъ сеслерини о, Зынджырлы медреседе окъугъан маальде эшите. Бу инкъилияпны Решид Медиев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Асан Чергеев киби демократик бакъышлы зиялылар севинчен къаршылап алгъаныны да биле. Ве, о девирде, девлетте олып кечкен менфий сиясий меселелерге къаршы догърултылгъан сатирик ве юмористик эпиграммалар язып башлай. Язгъан эсерлери газета саифелеринде басылмайджагъыны бильген шаир, эльязма нусхаларыны достларындан топлап алып, ёкъ эте.

Чар манифести догъургъан анаясасынынъ (конституциянынъ) хаяллары чиль-парча олып кеткенини гонъюльден агъыр кечирген ве полициянынъ назарети алтында булунгъан яш шаир, инкъилияпнынъ джеллятлары акъкъында эпиграмма язувда къабаатлана. 1909 сенеси къапатыла ве дёрт ай Акъмесджит апсханесинде соргъу япыла.

Апсханеден чыккъан шаир, Русие бойлап, сеяткъа чыкъув маначыгъынен, Къырымдан кете. Москва, Петербург, Нижний Новгород, Къазан, Уфа, Уральск, Оренбург, Троицк шеэрлеринде булуна.

1910 сенесининъ башында, Къазан шеэринде Абдулла Токъайнен корюшип, онынъ бир чокъ лекцияларыны динълемеге найль ола.

Йигирминджи сенелерде учь кере даа апске алына. (Апске алынгъанынынъ себеби челебилерден олгъаны, я да укюметке къаршы язгъан эсерлери ола билер?..) Бундан сонъ оны бош быракъалар. Кезлевден кетип, башта Байдар Ова койлеринде, сонъра исе Янджу коюнде оджалыкъ эте.

Шаирнинъ вазieti 1928 сенеси баягъы агъырлаша. Бу йылнынъ язында Айдаргъазы коюннинъ секиз инсандан ибарет койлюлер группасы, кой оджасы ве комсомол кятиби ГПУгъа Мемет Нузетни Байдар кой мектебининъ оджа вазифесинден чыкъармакъ ве сайлавларда рей берюв акъкъындан марум этмек риджасынен ариза язалар.

Бойле этип, Мемет Нузетнинъ аятында юзь берген вакъиалар онъа, я укюметнен эмекдашлыкъ япмакъ, я да апсхане, лагерьлерде булунмакъ ёлуны кыдырмакъны ортагъа кюя. Лякин о, челебилерден, яни диний оджакъларны тешкиль эткен сюлялеге менсюп олгъаны ичюн, укюметнен эмекдашлыкъ япмай.

Мемет Нузет Кюклуз коюнде оджалыкъ эткен вакътында агъыр хасталана. Район газетасында онъа нисбетен айтылгъан ифтираны окъуп, алы феналаша. 1934 сенеси майыс айынынъ бешинде, къыркъ алты яшында вефат эте. Янджу коюнде дефн олуна.

Суаллер ве вазифелер:

1. Къырымнынъ анги бир кошесинде дюньягъа кельген Мемет Нузетнинъ тасиль алгъан окъув оджакъларыны бир тертиптен тарифленъиз.

2. Мемет Нузетнинъ кениш малюматлы истидат саиби олмасына ярдым эткен устазларнынъ хызмети акъкъында икяе этинъиз.

3. Рус тилини огренир экен, о анги рус аызджыларынынъ эсерлерини окъуй? Бу эсерлер онъа насыл джеэттен тесир эткенини айтынъыз.

4. Мемет Нузетнинъ иджадий ве эдебий фаалиети къачынджы сенелерде кенишлегенини, онынъ башына насыл бир къарсамбалы аллар келип кечкенини икяе этинъиз.

5. Йигирминджи сенелерде шаирнинъ апске алынув себеплерини икяе этинъиз. О, озюни акъыкъый къырымтатар миллетпервер инсан олгъаныны насыл аркетинен тасдыкълагъан эди?

Мемет Нузетнинъ шириетине даир

Къырымтатар демократик медениетининъ танъ аткъан девринде догъып, сафдашлары Асан Чергеев, Усеин Шамиль Тохтаргъазы киби, элине къалем алып, мергинликнен иджат эткен сёз устасы Мемет Нузетнинъ иджадий фаалиети 1905—1907 сенелеринден сонъ шекиллене башлай.

Онынъ иджады бу вакъыт маарифперверлеримиз нешир эткен газеталар ве бу газеталарда дердж олунгъан И. Гаспринскийнинъ «Дар-ур-Рахат мусульманлары, «Кунъ догъды», О. Акъчокъракълынынъ «Хикъяет-и Ненкеджан ханым тюрбеси» эсерлерининъ тесири алтында эсасен йигирминджи сенелерде инкишаф эте.

Йигирминджи асырнынъ ильк он йылларында, янъы Къырым акимиятининъ тазыйыгъы алтында, чокъ инсанлар эляк олды. Бу вазиет къырымтатар эдебиятында оксюз ве бакъымсыз къалгъан къартлар, гъарип къыз, талийсиз къоранталар симасынынъ айдынлатылмасына мейдан яратты. Эсерлерде миллий муит меселеси терен ве кениш тасвир олунды. Миллетимизге хас симанынъ айдынлатылмасы ичюн эсерде, къараманнынъ рухий вазиети ве тышкъы корюниши, тиль муити, халкъ арасында юрьген шивелер, койлюлерге менсюп олгъан сёзлер, адетлер ве дигер меселелер Мемет Нузетнинъ шириетинде акс олунды.

Мемет Нузет тувгъан халкъыны джан юректен севгенине бакъмадан, сатирик ве терен фельсефий эсерлеринде халкъ симасыны шерейлендирмейип, идеаллаштырмайып тасвирлей. Халкънынъ яшайыш тарзында олгъан иллелерни ольдюрджи сарказмгъа огъратып, озю де онынънен берабер къошулып агълай, онынънен берабер яна ве кие. Козьяшларынынъ аджджысынен, яныгъынынъ ферьядынен халкънынъ фаджиясыны ве бу фаджиянынъ эсас себепчисини косьтермеге тырыша. Бу меселелер «Ички къурбаны» (1907), «Тиленджи къарт» (1925) шиирлери буюк эеджан ве къайгъынен айдынлатыла.

Шаирнинъ инкъиляптан эвель язгъан «Ички къурбаны» ве йигирминджи сенелерде язгъан «Тиленджи къарт» серлевалы шиирлеринде къырымтатар халкъы арасында джайрагъан фена адетлернинъ, ичкиджиликнинъ акъибетлери косьтериле. Халкъкъа ят олгъан фена адетлернинъ теси-

ринден сенелер кечтикче, миллетнинъ миллий юзю джоюла башлагъаны тарифлене.

Ят олгъан акс адет ве табиат чизгилери халкъымызнынъ яшайышында уйгъунсыз аллар пейда эткени, халкъ тилининъ зенгин бедий тасвирий васталары къулланылып, къамилликнен косътериле. Озь вакътында эв-баркъ къурмагъан тиленджи къарт, ичкиджиликке огърагъан Къурталакъай, Къуртвели — эписи озьлерининъ услюпсизлигинден девирнинъ къурбаны олгъан сималардыр. Яшайышта арамлыккъа юзь ачмакъ, ёл бермек — бу миллетнинъ несиль дирегини кемирген къуртларны беслемек демектир.

Эдебиятта насыл бир эдип акъкъында сёз юрютильмесин, эр даим онынъ халкъчанлыгъы, ватандашлыкъ меселесине янашув мевамы (позициясы) ог плангъа чыкъарыла. Мемет Нузетнинъ ватандашлыкъ меселесине янашув мевамы ве халкъчанлыгъы, башта бир онынъ этине-тенине синъип кеткен ватанперверлик дуйгъусынен теренном олуна. Эсерлеринде ватанперверлик дуйгъусынынъ ачыкъ-айдын тасвирленюви онынъ дюньябакъышыны теминлей. Шаир ичюн Ватан анълайышы адий бир анълайыш дегильдир.

«Шаирнинъ уйгъусы» (1927) эсери йигирминджи сенелер къырымтатар назмиетинде анъане олып къалгъан услюпнен язылгъандыр. Бедий джеэттен бу эсернинъ къыймети гъает юксектир. Эсерде пек чокъ къыяслар, ошатувлар, метафоралар ве даа бир чокъ бедий тасвирий васталар къулланылып, халкъ тилининъ шырныкълыгъы нумайыш олуна. Денъизни шаир дюльбер бир ёсмагъа бенъзете:

Денъиз дюльбер бир къызчыкъдай, ята бундан азланып,
Къара ернинъ тизлерине башын къойып, назланып.

Мемет Нузет табиатны яраштыргъан айнынъ шавлесини шаирани, откъюр сёзлеринен джанландырып, козюмиз огюнде асылзаде левхалар ярата:

Сувгъа тюшкен шавлеси де, тап кумюшдай ялтырай,
Дерсинъ ки, сув бек салкъын да, санки ушип къалтырай.

Бу шиирде табиат манзарасы, денъиз, яз акъшамынынъ дюльберлиги, ве бу дюльберликнинъ узеринде, эки яшнынъ

бири-бирине олгъан севгиси, оларнынъ этрафтаки барлыкъ-къа мунасебети — эписи, яш шаирнинъ омюрде олып кечкен вакъиаларгъа дигер бир козьнен бакъкъаны, къаршы къююлып, косьтерильгендир. Яш шаир, бу денъишювлернен разы олмагъаны ичюн, дефтерине бойле сёзлер яза:

Кунъ кирдими бешигине,
Башкъалаша табиат.
Укюм сюре ер юзюнде
Башкъа тюрлю бир аят.

Яни шаирнинъ шахсий дуйгъусы, тюшюнджелери ве козетювлери акс олунгъан сатырларда, инкъиляптан сонъ тизильген халкъ аятына аит янашув мевамы айдынлатыла. Шаир талгъын ельнинъ эскенини истей, тынч яшайыш арз эте.

Мемет Нузетнинъ къырымтатар эдебияты тарихына къошкъан иссесини тоталитар режимнинъ еллери ве хышымлары силип атып оламадылар. Чюнки онынъ иджады эдебият багъчасында янъыдан чечекленип, онъа хошлукъ багъышлагъан бир иджат чокърагъына чевирильди. О, муреккеп иджадий ёлунда, акъикъий аятны тасвирлеген бедийй усулларны къулланып язгъан эсерлеринен, къырымтатар медениети, маарифи ве эдебиятынынъ инкишафына буюк иссе къошкъан шаир ве эдип оларакъ анъымызда яшайджагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Мемет Нузетнинъ иджадий фаалиети къачынджы сенелерден сонъ шекиллене башлай? Онынъ иджадий фаалиетине тесир эткен амеллерни айтынъыз.
2. «Тиленджи къарт», «Ички къурбаны», шиирлерини бирлештирген гъаени тасдыкъланъыз. Бу эсерлерде насыл сималар яратыла.
3. Йигирминджи сенелер назмиетинде «Шаирнинъ уйкъусы» насыл ер алгъаныны тарифленъыз. Бу шиирнинъ инджеликлеринен пайлашынъыз.

ИЧКИ КЪУРБАНЫ

Ачлыкъ джылы, баш-козь шишип, бираз вакъыт авургъан,
Алтын, кумюш, джавлукъ, юзьбез — эписин сатып
савургъан,
Халкъ ич отьмек тапмагъанда, темиз къаве къавургъан,
Къурталякъай салды бутюн селикъасын¹ ичкиге,
Сатып берип сылапчысын, бакъыр тасын ичкиге.

Яман ачлыкъ фукъареге бир джыландай сарылгъан,
Малай² корсе, къуванчындан тап отьлери джарылгъан.
Къарты-яшы джан чекишип, сокъакъларда къырылгъан
Бир вакъытта, Къурталякъай салды озюн ичкиге,
Сатып берип сандыкъдагъы сонъки безин³ ичкиге.

Хорандасын чекишкенин туймай, кунюн кечирген,
Къач кунде бир бикесин де котеклеп тап шиширген,
Сарушлыкъман бир баласын откъа джыгъып пиширген
Къурталякъай, бираз даа зор эткен сонъ ичкиге,
Къурбан олсун, деп, урбаман бир къаблы тон ичкиге.

Кече-куньдюз кабакларда «Ай, обана!» чалдыргъан,
О аваны чала-чала, эп чалыджы болдургъан.
Шайте джюрип, бир ичювде сонъ парасын алдыргъан
Къурталякъай, айынгъан сонъ, лянет эткен ичкиге,
Деген: — Яманлыкъта аслы ёкътыр джеткен ичкиге.

Эткен аман, не файда бар? Джемте пара питкен сонъ,
Учь баламан бир бикенинъ башларына джеткен сонъ,
Яман ачлыкъ хорантагъа этеджегин эткен сонъ,
Къурталякъай джылап тевбе этти аман ичкиге,
Озю де коп кечикмеден, олды къурбан ичкиге.

1907 с.

¹ селикъасын — ынтылышыны, арзу-истегини

² малай — боткъа

³ сандыкъдагъы сонъки безин — олюмлигини

Суаллер ве вазифелер:

1. Эсерде халкъ арасында джайрагъан насыл фена адет тас-вирлене? Къурталакъайнынъ арекетлерини метиндеки сатыр-ларнен исбат этинъиз.

2. Ичкиджиликнинъ миллетнинъ несиль дирегине олгъан тесири акъкъында субет кечиринъиз.

ТИЛЕНДЖИ КЪАРТ

Шеэр халкънынъ аякъ асты, бек къатнавлы джолунда,
Башы аппакъ, тиши къалмагъан, озю олюм алында:

— Хайыр этинъиз, акъайлар, — дий, бир къарт киши
монъсиреп¹

Орангъан бир джарты² чулгъа, тостукъай³ да къолунда,
— Мерхамет! — деп къол узата джувугъындан⁴ отъкенге,

Элемсирей⁵ тап джуректен къулакъ асмай кеткенге.

— Алла ишинъ онъ кетирсин, топракъ тусанъ — алтын тут.

—

Деп гонъюльден тилек тилий, азчыкъ хайыр эткенге.

Оксюргенде, опыкелери парчалана, болюне,

Джанынъ титрий къарагъанда, авузынынъ сёлуне⁶,

Сакъал кирли, козь чылпыкълы, тырнакъ кесюв корьмеген,

Къыйыштыргъан кевдесини, къыян⁷ толып белине.

Кунъ боюнджа тышта турып, къыш джелимен ашлангъан,

Ич токътамай къалтыравдан, козьлери де джашлангъан.

Къач киши къол узатса да, бек коплери тюшюнмий,

Ничюн шайтып, бу заваллы шу къакъларгъа ташлангъан.

Сёзлеринден анълашыла, къулакъ салсанъ кимерде,

Джашлыгъында бек айтувлы чобан болгъан эр ерде.

¹ монъсиреп — мунъсырап, кедерленип, къасеветленип

² джарты — эски, йыртыкъ

³ тостукъай — агъачтан япылгъан савут

⁴ джувугъындан — якъынындан, янындан

⁵ элемсирей — элем эте

⁶ авузынынъ сёлуне — агъызынынъ безине

⁷ къыян — бель агърысы

Оны суйген шорбаджылар эпси ондан безгенлер,
Чекильген сонъ, бу гъарипнинъ козьлерине акъ перде.

Балалыкътан чобан джюрип, тюшкен къойлар пешине,
Уй-баркъ¹ болмай, яшап кельген яшнынъ алтмыш бешине.

Сорай къалсанъ: «Ничюн шайтып языкъ эттинъ, я,
къарт?» — деп,

Чырай сытып: «Къарышма! — дей, — Аллахымнынъ ишине».

Тенбих:

Инсан эгер бильмесе озь къыйметин,

Ич табалмаз омюрининъ онъгъан бетин.

1925 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Азчыкъ хайыр эткенге, тиленджи къарт насыл сёзлер айтып, тилек тилей? «Топракъ тутсанъ — алтын тут» келименинъ мана-сыны насыл аңлата билесинъиз.

2. Бу инсаннынъ тиленджилик алына къалгъанынынъ себеби недир? Эсерден окъуп, тарифленъиз.

3. Тенбихте чыкъарылгъан екюн сатырлар сизлер ичюн де эмиетлими? Не себептен эмиетли олгъаныны исбатланъыз.

ШАИРНИНЪ УЙКЪУСЫ

Яз акъшамы, кок бек ачыкъ, йылдызлар коп корюне,
Тек делидай бир къач булут уфукъларда сюрюне.

Денъиз дюльбер бир къызчыкъдай, ята бундан азланып,
Къара ернинъ дизлерине² башын салып, назланып.

Талгъын эскен бир ельчигеч³, сыйпай къалса, юзюнден,
Аз кыбырдай, сонъ байыла, кене кече озюнден.

Севдигини башкъасындан къызгъангъан бир йигитдай,
Яваш чыгып куньтувуштан⁴ сейир эте буны ай.

Сувгъа тюшкен шавлеси де, тап кумюшдай ялтырай,

¹ уй-баркъ болмай — эвли-баркълы олмай

² ернинъ дизлерине — ернинъ тизлерине

³ ельчигеч — ельчик

⁴ чыгып куньтувуштан — чыкып куньдогъуштан

Дерсинъ ки, сув бек салкъын да, санки ушип къалтырай.

Елькен ачып, бир къайыкъкъа отургъан бир къыз, бир яш.
Ястангъанлар бир-бирине,¹ тирегенлер башкъа баш.

Ара-сыра къол узатып, денъизден сув алалар,
Базы денъиз кобюгине козюн тигип къалалар.²

Коп зу-чувдан³ чевирилип, башларыны алгъанлар,
Дюнъя къаарин арткъа ташлап, зевкъ-сефагъа далгъанлар.

Бу сырада бир яш шаир тамам денъиз четинде,
Юкълай чалкъа, джабувлы⁴ бир дефтерчик де бетинде.

Къум устюнде айгъа къаршы бир олюдай серильген,
Башы ачыкъ, аякъ чыплакъ, къоллары да керильген.

Озь башына ойгъа далып, отургъан сонъ бу ерге,
Табиаткъа бир козь ташлап шуны язгъан дефтерге:

Кунъ кирдими бешигине,
Башкъалаша табиат.
Укюм сюре ер юзюнде
Башкъа тюрлю бир аят.

Эс татлы ель талгъын-талгъын,
Эс де, сыйпа юзюмден.
Байылайым шу денъиздай,
Мен де кечип озюмден.

Эс! Шу ерде бираз ятып,
Тазе ава эмейим.
Аз вакъытта гъам-кедерни
Мазыларгъа⁵ комейим.

1927

с.

¹ ястангъанлар бир-бирине — яслангъанлар бир-бирине

² козюн тигип къалалар — козюни тикип къалалар, козюни алмайып, бакъып къалалар

³ коп зу-чувдан — чокъ зий-чув, чокъ сес-солукъ, шамата

⁴ джабувлы — япылгъан

⁵ мазыларгъа — кечмишке

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирни мундеридже джеэтинден къач болюкке больмек мумкюн? Эр бир болюкте не акъкъында айтылгъаныны тарифленъиз.

2. Шиирде къулланылгъан бедий тасвирий васталарны айырынъыз. Дефтерлеринъизде къайд этинъиз.

3. Шиирнинъ эсас гъаесини акс эткен сатырларны метинден тапып окъунъыз ве анълатынъыз.

ШЕВКЪЙЙ БЕКТОРЕ ^[61]

(1888—1961)

Къырымтатар эдебияты тарихына озюнинъ иджадынен къыйметли иссе къошкъан классик шаир Шевкъий Бекторе 1888 сенеси Романияда, Добруджанынъ Къавлакълар коюнде дюньягъа кельди. Бабасы Къырымдан иджрет эткен бир къырымтатар оджасы эди. Шевкъий Бекторе даа яш бала олгъанда, бабасы, бир чокъ койдешлерини озюнинъ пешинден такъып, Добруджадан Анадолугъа кочелер. Анадолунынъ Полатлы къасабасынынъ дживарында ерлешкен Къаракъая коюнде яшамагъа башлайлар. Шевкъий Бекторенинъ бабасы мында да оджалыкъ фаалиетини девам эте.

Башлангъыч тасилини кой мектебинде алгъан Шевкъий Бекторе, орта тасиль алувыны Аймана къасабасында девам эте.

Сонъра, 1905 сенеси Истанбулгъа кетип, диний фенлер шубесине окъумагъа кире. Истанбулда Къырымдан келип окъугъан къырымтатар яшларынен таныша, достлаша. Эдебияткъа мейиль берген генчлернен якъынлашып, озю де шиир язмагъа башлай. Онынъ ильки шиирлери «Тюрк юрту» журналында дердж олуна.

Шевкъий Бекторенинъ анасы, бабасы ве бир эмджеси Тюркиеде вефат эткен сонъ, о, 1909 сенеси сой-акърабаларыны къыдырып, Къырымгъа келе. Мында, бир чокъ тувгъанларыны къыдырып, тувгъан акърабаларынен къавуша. Къырымда къалып, кой мектебинде оджалыкъ эте.

1914 сенеси, Биринджи джиан дженки башлангъанынен, Шевкъий Бекторе Тюркиеге къайтмагъа меджбур ола, амма

гонюлю тувгъан юрту — Къырымда къала.

Миллий Къурултай, къызыллар, беязлар, немсе ишгъали, махноджылар уджюми ве дигер къуветлернинъ чарпышмалары саесинде, Къырымда яшагъан авам халкъ акъсызлыкъ ве зулумлыкъкъа огъратыла. Халкънынъ башына тюшкен бу ал Шевкый Бекторенинъ рухуны пек эзиетлей.

Шу вакъыт о, «Къырым ичюн», «Акъкъым ичюн», «Ватанымдыр» адлы шиирлерини яза. Тюркиеде булунгъан девринде, Шевкый Бекторенинъ баба-деде юртуна олгъан мукъаддес севгиси юрегинде ойле бир аевлене ки, о кене Къырымгъа къайтмакъ ёлларыны арай.

Нетиджеде, 1918 сенеси бир къач кунде о, къырымтатарларнен корюшип, мушкуль вазиятни огрене ве сонъ, Истанбулгъа къайта. Бир ай девамында Къырымда чалышмакъ макъсады иле, Истанбулдан къыркъ беш оджаны топлап, Ватаны — Къырымгъа алып келе.

Шевкый Бекторе Алушта районынынъ Къуру озен коюнде ерлешип, оджалыкъ япып, «Шар-Шур» адлы афталыкъ меджмуа чыкъарып башлай.

1920 сенеси Шевкый Бекторе Кезлевде олып кечкен бир топлашувда, энди он йылдан берли мектюплешкен, амма ич де корюшмеген, Маджаристандан къайткъан яш алим Бекир Чобан-заднен корюше. Шу кунден сонъ, оларнынъ арасындаки багъ эп къавийлеше.

Айны сенелери Акъмесджит дживарында ерлешкен Тотайкойде педагогика техникумы ачыла. Техникумда корюмли эким ве фааль джемаатчы Амет Озенбашлыны — мудир, Шевкый Бекторени исе — мудир муавини оларакъ тайинлейлер.

Бу вакъытларда Шевкый Бекторе элифбе язув ярышында иштирак этип, гъалип чыкъа ве 1925 сенеси онынъ «Тоташ-боташ» адлы элифбеси мектеп талебелерине дерслик оларакъ, нешир олуна.

Шу сенеси Шевкый Бекторени Дагъыстан Маариф Комиссарлыгъы ишке давет эте. О, Дагъыстаннынъ Темирханшура шеэринде педагогика курсларында окъув ишлер мудири вазифесинде хызмет эте ве тиль дерслерини алып бара.

1926 сенеси Баку шеэринде топлангъан биринджи халкъа-

ра тюркшынаслар кѳурултайына кельген Туркменстан тем-сильджилиери Шевкѳий Бекторенен таныш оларар ве оны ресмен ишке чалышмагѳа давет этелер.

1927 сенеси Шевкѳий Бекторе туркменлернинѳ ильки грамматикасыны мейдангѳа кетире. 1930 сенеси давет рес-мийлештирилген сонѳ, о, Туркменстангѳа авуша.

1932 сенесининѳ март айында баягѳы туркмен муневвер-леринен берабер Шевкѳий Бекторени де тевкѳиф этелер ве Ташкент НКВДсине алып келелер. Кѳадыны Амиде ханым буюк кѳыйынлыкѳларгѳа огѳрап, оны зиярет эткенде, о, кѳадынына Тюркиеге кочип кетмесини теклиф эте. Ве, чокѳкѳа бармай, Амиде апте огѳуллеры — Атилла, Кѳал-гѳай ве кѳызы Севинчен берабер Тюркиеге кочип кетелер.

1946 сенеси он дѳрт йыл агѳыр режимли лагерьде че-кишкен шаирни азатлыкѳкѳа чыкѳармайып, Янги-Юль шеэрини НКВД незарети алтында булунмагѳа ёллайлар.

1948 сенесининѳ декабрь айында Шевкѳий Бекторени мааллий НКВД чагѳыртып, бир такѳым ифтираларнен кѳабаатлап, он йылгѳа Сибирѳге сюрелер. О, Красноярск лагерьлеринде булунгѳан вакѳытлары, Истанбулда яшагѳан кѳадыны ве балалары оны озѳ янларына алув пешине тю-шелер.

Ниает, он эки йылдан сонѳ, 1956 сенеси октябрѳнинѳ он биринде Шевкѳий Бекторе озѳ аилеси ве дост-эшлеринен Тюркиеде корюшелер.

Шевкѳий Бекторе омюрининѳ энѳ махсулдар деврини лагерьлерде ве НКВДнинѳ незарети алтында кечире. Хал-кѳына багѳышлап язаджакѳ шиирлерининѳ чокѳусыны язып оламай. Амма онынѳ юреги сюргюнликте булунгѳан халкѳ арасында кѳала. Тюркиеде тешкилятландырылгѳан кѳырымтатар миллий меркезинде реберлик этмеге ондан изин сорагѳанда, о: «Эки кунѳлик омюрим кѳалса, биле, оны халкѳыма хызмет этмеге истейим!» — деп джевап бере.

Такѳдири гѳает мушкуль кечкен шаирнинѳ иджады йигир-минджи сенелерде мувафакѳиетли ола, о, баягѳы чалыша ве семерели нетиджелерге ирише. Онынѳ «Эркине кѳон», «Ханджами кѳаршысында», «Эй, джошкѳун далгѳалар!», «Чатыртавнынѳ якѳынлары», «Аркѳадаш», «Аякѳдаш» киби шиирлеринден ибарет ильк китабы нешир олуна. О,

1922 сенеси къырымтатар тилини арап ве фарс сёзлеринден арындырмакъ макъсады иле «Сарф ве наху» китабыны да яза. Омюрининъ сонъунда о, «Волга къызыл акъаркен» адлы бир китап даа язмагъа наиль ола.

1961 сенеси декабрь йигирмиде бутюн омюри бою озь халкъынынъ агъыр алыны къайгъыргъан белли шаир фани дюньяны терк эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ш. Бекторе къаерде ве кимнинъ къорантасында дюньягъа кельди?
2. Онынъ окъув деври къаерлерде кечти?
3. Ш. Бекторе 1909 сенеси ве ондан сонъки йыллары Къырымгъа не себепнен кельгенини тарифленъиз.
4. Къырымнынъ о замандаки вазиятини корип, о насыл шиирлер язды?
5. 1920 сенеси Ш. Бекторе Кезлевде кимнен корюшти?
6. 1925—1932 сенелери девамында Ш. Бекторе къайсы къардаш тюркий халкълар республикаларында чалышты ве насыл дерсликлер язгъаныны айтынъыз.
7. Озюнинъ энъ махсулдар деврини о къаерде кечирди?
8. Онынъ ильк китабына насыл шиирлер кирген эди?
9. Ш. Бекторе халкъымызнынъ кечмиши, бугуни ве келеджегине багъышлап насыл шиирлер язды?

Шевкый Бекторенинъ шиириетине даир

Шевкый Бекторенинъ «Айт, Чатыртав!», «Татарлыгъым», «Къырым акъкъында», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къяеси» киби шиирлери халкъымызнынъ кечмиши, бугуни ве келеджегине багъышлана.

Ш. Бекторенинъ шиириетинде табиат левхалары айдынлатылгъан ве фельсефий шиирлернинъ энъ гузель нумюnelери булунмакъта. Онынъ эсерлеринде, миллий шиириетимиз ичюн зарур, янъы ифаде васталарыны айырмакъ мумкюн. Шаир чокъусы эсерлеринде инсан ве табиат чизгилерини къыяслап, тенъештирип, нетидже чыкъарып, уста-

лыкънен халкъ, юрт симасыны ярата.

«**Айт, Чатыртав!**» шииринде шаир миллий шиириетимизинъ анъанелери иле усталыкънен файдалана. Шаир *дагъ, денгиз, булут, думан* киби табиат левхалары вастасынен иле инсан, халкъ ве юртнынъ такъдирини козюмиз огюнде джанландыра. Миллетининъ кечмиши, бугуни ве келеджегини къайгъыргъан шаир Чатырдагъ, лирик къараман (шаир), халкъ, юрт киби бедий сималарны яратып, эсернинъ мундериджесини теминлей.

Шиир шаирнинъ «Чатыртавгъа» мураджаатынен башлана. «Чатыртав» нынъ хусусий чизгилери шиирнинъ девамьнда образлы тиль васталары иле усталыкънен тасвирлене. Олып кечкен вакъиалар козюмиз огюнде джанландырылып, халкъ такъдири айдынлатыла.

«Татарлыгъым» «Къырым акъкъында», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къбеси» киби шиирлеринде шаир къырымтатар халкъынынъ такъдири ве симасыны кениш айдынлатылувыны девам эте. «**Татарлыгъым**» шииринде халкъ такъдирининъ мусибети бильдирильген.

Къатты джелъмен атылгъанлар
Тавгъа, ташкъа, я джаргъа.
Джарты дюнья мезар болгъан
Татарлыкъкъа, татаргъа.

Бу дёртлюкке синъдирильген гъае Шевкъий Бекторенинъ ватанперверлик дуйгъуларыны исбат этелер.

Шаирнинъ, шахсий аятында, кутъкен макъсады «**Къырым акъкъында**», «Демирджининъ очы», «Миллетнинъ къбеси» киби шиирлеринде акс олуна. Бу макъсат, шаирнинъ рухий дюньясы тюшюнджелери вастасынен, бойле сатырлада айдынлатыла:

«Юксектир дагъларынъ,
Сериндир аванъ.
Бильмейим, не вакъыт
Бакъылыр даванъ...
Корерми шу кунни
Меним башым сав?»

Затен, шаирнинъ къасевети пек буюк. Атта шаир бу ва-

зиегнинъ даа къайтып келеджегинден, несиллернинъ омю-ринде девам этеджегинден сакъына. Бунъа къани олгъан ве бу меселе озъ-озюне давасыз чезильмейджегини дуйгъан шаир, халкънынъ вазиедини денгъиштиреджек бир кучъ керек олгъаныны «**Демирджининъ очы**» серлевалы шииринде бильдире. Демирджининъ сыфатында халкъ симасы джанландырылып, демирджининъ очы (анты) бойле сатырларда мукеммель тарифлене:

«Факъат, хайыр, бундан сонъра бу урсым,
Бу чёкючим, къызыл янан бу оджакъ,
Кенди акъкъым, саадетим огърунда
Душманымны атеш-кинле богъаджакъ».

«Ничюн беним акъкъымны гъайып иден
Душманларым титремесин очымле?»

Эр бир инсан, миллет озюнинъ акъкъы ичюн, душманларына къаршы куреш алып бармакъ, шаныны, шерфини къорчалап, алчалтмагъа ёл бермемек гъаеси шиирде эзиегленген халкъларнынъ шиарына чевириле. Шаир шиирни нетиджелеп:

Эльбет, артыкъ бу инълеен, бу янан,
Бу гурълеен оджакъ беним кинимдир.
Къаршысында бутюн джиан тетреен
Шу чёкючим — къырылмаян динимдир!

киби сатырларында бу *инълеген, янгъан, гурълеген оджакъта* бутюн джианны титреткен *чёкюч* — *къырылмагъан динимдир* деерек, хуляса чыкъара.

«Миллетнинъ къябеси» шииринде тарифленген фикир ве гъае мусульман дюньясынынъ дюньябакъышыны тасвирлейлер. Мусульман халкъларынынъ «*оксюз, къаранлыкъ, хаялатлы*» кокюнде бир ярыкъ ай догъаджагъына, шаирнинъ ишанчы къамильдир. *Дженнет киби о юртларны Тангъры къорчалап* кельгенине ишанчы къавийдир. Иджретликте булунгъан халкъ бир кунъ ола, юртуна къавушып, онынъ саиби оладжагъына инана. Тувгъан топракъ эр бир миллетнинъ, инсаннынъ азиз мукъаддес ери олгъаныны «*миллий къябеси*» сёзюни кулланып, ангълата. Тувгъан

юртнынъ дюльберлигини бедиятли ибарелерде тасвирлеп, халкъына олгъан буюк арзу-хаялларыны беян эте.

Гъарип татар, турма, джыла, къурумасын козь джашынъ...
Озь къябенъде къутлу кунълер коралгъачы бу башынъ...

Шаир, Ватанынъда къуванчлы кунълер корьмек ичюн, даванъны токътатма деген шиарыны огге сюрп, шиирини екюнлей.

Бойледже, Шевкъий Бекторенинъ шиириетинде халкъымызнынъ парлакъ келеджегине айт шаирнинъ ишанчы акс олунгъандыр. Тувгъан юртуна олгъан мукъаддес севгиси тасвирленгендир.

Онынъ эр бир шиирининъ серлевасы озюнде буюк мана муджесемлеп кельмектелер. Шиирлерининъ серлевасында эсернинъ гъаевий-бедий манасы сакълыдыр.

Шевкъий Бекторенинъ бедий асабалыгъымыздаки миллий шиириетимизни мевзу, гъае, мундеридже, миллий усул ве услуп иле зенгинлештирген эсерлери тувгъан халкъынынъ юреклерине ерлешип, эбедий мемян буладжакътыр. Миллий рухийетни тиклемек огърундаки куреште фйдалы ве хайырлы амеллерни арттырмакъ ичюн, бир менба оладжагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шевкъий Бекторенинъ шиириетинде насыл мевзулар мевджют олгъаныны айтынъыз. Халкъ такъдирини ве тувгъан юртнынъ симасыны тасвирлеген эсерлерини хатырлатынъыз.

2. «Айт, Чатыртав!» шииринде гъаевий-бедий вазифелер насыл тасвирий васталар иле айдынлатылгъаныны айтынъыз. Мисаллер кетирип анълатынъыз.

3. Шаирнинъ даа насыл шиирлеринде халкъымызнынъ миллий чизгилери тасвирлене? Мисаллер кетиринъыз.

4. Халкъ такъдирининъ мусибетини ифаделеген шиирнинъ серлевасыны айтынъыз. Бу эсерге синъдирилъген гъае шаирнинъ насыл дуйгъуларыны исбат этелер.

5. «Демирджининъ очы» шииринде тарифленген гъаени айтынъыз. Джевабынъызны сатырларнен пекитинъыз.

АЙТ, ЧАТЫРТАВ! (къыскъартылгъан)

Айт, Чатыртав, айт сырынъы, ач магъа дердинъ?
Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ.
Сюйрюлип чыккъъан коклерге, къарышкъан булуткъа,
Танышсынъ сен энъ эски, булутсыз джурткъа.
Коп джашадынъ, коп корьдинъ, бек чектинъ, белъки,
Сен бир тильсиз тарихсынъ — энъ эвельки.
Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
Къайсы излер джоюлды акъ ташынъдан?
Агъач кесип тавынъдан джуртлар къургъан,
Ким эди сенде бурунгы¹ иш буюргъан?
Козъ джашынъмы башынъда агъаргъан думан?
Язда, къышта мунъсиреп², бюркюрип³ тургъан.
Башынъ, сачынъ агъаргъан, не кедер корьдинъ?
Къайдай къайгъы, къай дертмен дертленип джурьдинъ?
Къай булутлар къарартып, джурегинъ джакъты?
Къай къолларман силинди башынънынъ бахты?
Тавынъны ким балталап джакъып джыкъты?
Къуртборюнъни⁴ ким къыстап⁵, тар яргъа тыкъты?
Юрегинъде от бармы, тютюнинъ чыккъа?
Эрювинъ⁶ джокъмы кенъ кокте, не джанынъ сыкъа?
Куньтувуштан кочъ этип, тѳбенъден отъкен,
Кольгенъе къонып, коп джурукъ тынышлап кеткен.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир юртунынъ такъдирини насыл сатырларнен ифаделегенини мисаллер ярдымынен анълатынъыз.
2. Халкънынъ кечмишини акс эткен сатырларны тапынъыз, окъунъыз. Ифадели васталарны айырынъыз ве анълатынъыз.

¹бурунгы — эвельки

²мунъсиреп (монъсиреп) — кедерли, эфкъарлы

³бюркюрип (бюркюрмек) — толып-ташып

⁴къуртбору — тюркий халкъларнынъ эрлик, джесюрлик ремзи

⁵къыстап — хырсызлыкънен сакълап

⁶эрювинъ — азатлыгъынъ, сербестлигинъ, уриетинъ

КЪЫРЫМ АКЪКЪЫНДА

Дерендир денъизинъ,
Сувунъда — къайыкъ!
Не гузель адасынъ
Макътавгъа ляйыкъ!

Юксектир дагъларынъ,
Сериндир аванъ.
Бильмейим, не вакъыт
Бакъылыр даванъ¹...

Савармы² туманынъ
Башынъдан, Чатыр-Тав?
Корерми шу кунни
Меним башым сав³?

1912 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаирнинъ юртуна нисбетен фикир дюньясы насыл ибарелернен тарифленгенини мисаллернен аңлатынъыз.
2. *Башынъдан кгасеветинъ дагъылырмы* деген мана анги сатырларда аңлатыла? Шаир не себептен Чатыртавгъа бойле суаль бергенини озь сёзлеринъизнен икяе этинъиз.

ДЕМИРДЖИНИНЪ ОЧЫ

Буюк челик⁴ чёкючимнинъ алтында
Демир урсым⁵ инъим-инъим инълеркен,
«Акъкъынъ нерде?» — деген бир сес эшиттим,
Чёкючимден чыкъкъан сесни динълеркен.

¹ даванъ — къавгъанъ, тартышманъ

² савармы — дагъылырмы

³ сав — сагъ олгъанда

⁴ челик — демирнинъ бир чешити *рус.*: сталь

⁵ демир урсым — устюнде демир дёгюльген таш

Эльбет, акъкъым нерде эди? Кимде эди?
Манълай терим кимлер ичюн акъмышты?
Алев¹ сачан бир оджагъынъ атеш
Ничюн бени чыйыр-чыйыр якъмышты?

Эльбет, ничюн тек бир тилим экмеге²
Багъланмышты асырларджа тилегим?
Саадетлер азырларкен иллере,
Урс башында шу сызлаян билегим.

Факъат, хайыр, бундан сонъра бу урсым,
Бу чёкючим, кызыл янан бу оджакъ,
Кенди акъкъым, саадетим огърунда
Душманымны атеш-кинле богъаджакъ.

Челиклерден эр урушта куллелер,
Къыгъылчымлар³ фырланыркен кучюмле,
Ничюн беним акъкъымны гъайып иден
Душманларым титремесин уджюмле?

Эльбет, артыкъ бу инълеен, бу янан,
Бу гурълеен оджакъ беним кинимдир.
Къаршысында бутюн джиан титреен
Шу чёкючим — кырылмаян динимдир!

1919

с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирнинъ эсас гъаесини тарифлемеге хызмет эткен ильки дёртлюкте не акъкъында айтыла?
2. Халкънынъ башына тюшкен мусибет давасыз чезильмейджеги насыл дёртлюклерде косътериле?
3. Халкъ симасыны тарифлеген ибарелерни тапып айырынъыз, эзберленъыз.

¹ алев — ялын, атеш

² экмеге — отъмекке

³ къыгъылчымлар — учкъунлар, атеш зеррелери

ТАТАРЛЫГЪЫМ

Татарлыгъым, тувгъан ерим,
Балалыкътан суемен.
Онлар ичюн коп вакъытлар
Джылай-джана куемен¹.

Къайда барсам, мен коремен,
Гъарип татар сачылгъан.
Озь багъында къокъламагъа
Ёкъ бир гулю ачылгъан.

Къальтеджексинъ², озь багъындан,
Озь тилинден пек гъарип³.
Лякин кимге айтаджакъсынъ
Сен буларны тиль джарыш.

Къатты джелъмен атылгъанлар
Тавгъа, ташкъа, я джаргъа.
Джарты дюнъя мезар болгъан
Татарлыкъкъа, татаргъа.

Эр мезарнынъ баш уджунда
Токътап тѣктим козь яшым.
Эр бирине чынъларымдан
Ясап тиктим баш ташын.

Къол котерип дуа эттим
Юрегимден Худайгъа⁴.
Узун, къутлу⁵ омюр берсин
Бары оксюз анайгъа!

1922

с.

¹ куемен — ичтен янам, азап чекем

² къальтеджексинъ — не япаджакъсынъ

³ гъарип — бичаре, заваллы, байгъуш

⁴ Худай — Алла-Таала

⁵ къутлу — бахтлы, хайырлы

Суаллер ве вазифелер:

1. Халкъ такъдирининъ тасвири анги сатырларда кениш айдынлатыла?

2. Ватанперверлик гъаелерини ифаделеген ибарелерни айырынъыз анълатынъыз. Дефтерлеринъизге къайд этип эзберленъыз.

МИЛЛЕТНИНЪ КЯБЕСИ¹

Кунътувуштыр² — бешигимиз, кунътувуштыр — къабримиз,

Дженнет киби о джуртларны къорчаласын Танърымыз. Онынъ оксюз, къаранлыкъ, хаялатлы³ кокюнде Туваджакътыр⁴ бир джарыкъ ай, я бир кунеш тюбюнде.

Бу сюрgekли⁵ къара кунълер кеткен сайын таладжакъ, Кунъ келеджек, онъулмагъан онъгъанлыкълар боладжакъ...

Тувгъан джердир, бир талай халкъ къайтып-къайтып келеджек.

Тувгъан джердир эр кишининъ азиз, миллий къбеси Бильди эр кес «Шам» деген чюрюк иман къайдеси.

Тувгъан джерге бир талай халкъ къайтып, къайтып келеджек.

Таваф этип⁶, топрагъына козь джашларын төкеджек.

Чюнки онынъ мубаректир тавы, ташы, топрагъы,

Мубаректир агъачынынъ чечеклери, япрагъы.

Аккъан суву бир кевсердир⁷, эр мезары зиярет.

¹ миллетнинъ къбеси — миллетнинъ азиз ери

² кунътувуш — кунъдогъуш, кунеш догъгъан тараф (Шаркъ)

³ хаялатлы — козьге корюльмеген, хаяллы

⁴ туваджакътыр — догъаджакътыр

⁵ сюрgekли — узакъ вакъыт девам эткен

⁶ таваф этип — этрафны долашып, зиярет этерек, айланып

⁷ кевсердир — дженнеттеки хавузнынъ суву

Ич сувундан, «Чокъ шукюр» де, Танърынъа бир дуа эт!

Ай, кунеш, йылдызлары, айдын, мавы коклери.
Къыз баллары мелеклернинъ чанъгыып¹ тюшкен тюклери.

Денъизлери, ешилъ чёлю, тогъайлары, голлери,
Тогъайларны толкъунлатып, эсе тургъан джеллери,
Бульбуллернинъ багъчаларда мунълы, джаныкъ сеслери.

Тынълансанъыз бу тувгъан эль унутылгъан эслери²
Татлы-татлы айненилер айтар бизге анадай,
Гонъюль эрип³, джурек эрип, агъар кетер Тунадай.
Эр татарнынъ тюрбесидир, кунъ тувушнынъ эр ери,
Чюнки анда тувып ольген Алтын Орду эрлери,
Бар айтувлы заманлары, бар айтувлы кунълери,
Яки тёккен козь джашлары, аджы джурек монълери

—
Джесуретли аналарнынъ ачып солгъан гуллери.
Къумрал⁴, культе⁵ сачларындан къопарылгъан теллери

Комюлидир о топракъта Эдилъ, Алтай боюнда.
Ешилъ джуртта, Азав, Озу, бир де Туна сувунда —
Татарларнынъ бу джерлерде азиз миллий къябеси,
Шам дертининъ джуреклерде отти коптен авеси
Гъарип татар, турма, джыла, къурумасын козь джашынъ...

Озь къябенъде къутлу кунълер коралгъачы⁶ бу башынъ...

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир иджретликте булунгъан халкънынъ тувгъан юртуна олгъан севгисини анги сатырларда тарифлей?

2. Тувгъан топракъ эр бир миллетнинъ мукъаддес ери олгъаны насыл сёзлернен анълатыла?

¹чанъгыып — тозланып, тоз киби

²эслери — хатыралары

³эрип — иритип

⁴къумрал — ачыкъ кестане тюсюлю

⁵культе — черен, *рус.*: снопы (38-чынъ къалынлыгъы ифаделене)

⁶коралгъачы — корьгениндже

Лирик эсер акъкъында

Лирик эсерлернинъ бир къач хусусиетлерини айырмакъ мумкюн.

Биринджиден, бойле эсерде муэллиф эсернинъ эсас къараманы ола биле. Къараманнынъ истегинде, арекетинде муэллифнинъ ички дюнъясы косътериле.

Экинджиден, лирик эсернинъ инсангъа олгъан дуйгъу-дашлыкъ тесири гъает буюктир. Лирик эсерде бильдирилген дуйгъулар окъуйдыжынынъ гонъюль теллерини чимир-дете.

Учюнджиден исе, лирик (шиирий) эсерлерде этрафта олып кечкен денгъишмелер шаирнинъ дюнъябакъышы, ис-дуйгъулары, мунасебети ярдымынен тасвирлене.

Лирик эсерде шаир тарафындан сечильген вазифе ве макъсатлар гъает кеништир.

Шиирнинъ эр бир дёртлюги, бейити, сатыры эсерге къуюлгъан гъаевий-бедий вазифелернинъ айдынлатылма-сына хызмет этелер.

Лирик эсернинъ гъаевий-бедий вазифесини анъламакъ ичюн, эсернинъ композициясы (тизилиши), образлар (сималар) системасы, везини, бедий тасвирий васталарыны айрыджа талиль этмели.

Лирик шиирлерининъ чокъусында халкъымызнынъ кечмиши, бугуни ве келеджеги акъкъында шаирнинъ тюшюнджелери бильдириле.

Лирик эсернинъ гъаевий-бедий вазифе ве макъсатларыны Шевкъий Бекторенинъ «Айт, Чатыртав» серлевалы шири узеринде айдынлатайыкъ.

«Айт, Чатыртав!» шииринде шаир миллий шиириетимизнинъ анъанелери иле усталыкънен файдалана. Шаир *дагъ, денгиз, булут, туман* киби табият вастасы иле инсан, халкъ ве юртнынъ такъдирини козюмиз огюнде джанландыра. Миллетининъ кечмиши, бугуни ве келеджегини къайгыргъан шаир лирик къараман (шаир), халкъ, юрт

киби бедий сималарны яратып, эсернинъ мундериджели олмасыны теминлей. Шаирнинъ ис-дуйгъусы, къайгъысы синъдирилип яратылгъан аятий левхаларгъа бедий сима (образ) дениле. Образлылыкъ ширий эсернинъ эсас хусусиети сайыла.

Шиир шаирнинъ «Чатыртавгъа» мураджаатынен башлана. Лирик къараман асырлар девамында къавий ве мукеммель тикленип тургъан Чатырдагъгъа суаль бере:

Айт, Чатыртав, айт сырынъы, ач магъа дердинъ?
Бекчисисинъ бу ерде бир къудретнинъ.
Сюйрюлип чыккъан коклерге, къарышкъан булуткъа,
Танышсынъ сен энъ эски, булутсыз джурткъа.

Лирик эсернинъ багъланышында (башланувында) «Чатыртав»нынъ хусусий чизгилери тасвирлене. Лирик къараманнынъ «Чатыртав»гъа берген суалининъ ярдымы иле асырлар девамында юртнынъ, халкънынъ башына келип кечкен вакъиалар косътериле.

Нелер отти башынъдан, коп яшынъдан,
Къайсы излер джоюлды акъ ташынъдан?

Шаирнинъ суалли сатырлары эсернинъ мундериджесини кенишлетмеге хызмет эте. Эр бир суалли сатырда бир кимсе бильмеген сыр, халкъымызнынъ кечмиши, тарихы сакълы олгъаны анълашыла:

Айт, Чатыртав, сырынъны, ач магъа дердинъ?

Шевкъий Бекторенинъ яшайышында олып кечкен вакъиалар халкъымызнынъ да башындан келип кечкендир. Шунынъ ичюн де Чатыртав симасында, лирик къараман, халкъ, юрт сималары бирлештирилип, белли бир девирде халкъымызнынъ омюринде тизильген психологик вазиет тасвирлене. Халкъымызнынъ юртундан сюрдюю олунгъаны, оксюз къалгъаны: «Танышсынъ сен бу эски, оксюз юрткъа» — киби сатыры иле бильдириле.

Шиирде тасвирленген эр бир симада шаирнинъ ватанперверлиги, акъикъатсеверлиги тасвир олуна.

Шиирде бильдирилген тюшюндже ис-дуйгъулар Чатырдагъ симасында айдынлатыла.

Бойледже, лирик эсерде шаир тарафындан сечильген вазифе ве макъсатлар образлар системасы иле къуветлендирилип айдынлатыла.

Суаллер ве вазифелер:

1. Лирик эсерлерни дигер эсерлерден айыргъан учь хусусиетини айтынъыз.
2. Лирик эсернинъ гъаевий-бедий вазифелери насыл тасвирий васталар иле айдынлатылгъаныны тарифленъиз.
3. Бедий сима анълайышыны анълатынъыз. Шаир «Айт, Чатыртав!» лирик шииринде миллий шиириетимизнинъ анъанелери иле насыл файдалана? Мисаллер кетирип анълатынъыз.

АБДУЛЛА ЛЯТИФ-ЗАДЕ ^[7]

(1890—1938)

Акъикъий шаир, джошкъун публицист, истидатлы терджиман — Абдулла (Абиль-огълу) Лятиф-заде 1890 сене си август айынынъ йигирми алтысында Кезлев шеэринде, Абиль оджанынъ къорантасында дюнъягъа кельди. Абдулла Лятиф-заденинъ бабасы — Абиль агъа огълунынъ ильк оджасы олды. О, огълуна балалыкътан тувгъан эм де рус тилине олгъан севги дуйгъусыны ашлап кельди. Абдулла Лятиф-заде, докъуз яшында олгъанда, А. Пушкиннинъ эсерлерини бабасына сатып алмагъа риджа эте ве оларны бутюнлей, сербест окъуп чыкъа эди.

Ильк тасилини кой мектебинде алып, оны тамамлагъан огълан, Акъмесджитте яшагъан дайысынынъ янына кетип, рушдие мектебине окъумагъа кире. Акъмесджиттеки ерли рушдие мектебини битирген сонъ, бирден гимназиянынъ единджи сыныфына къабул олуна. Амма, бир себептен отърю, онъа гимназияны битирмек къысмет олмай. Бу себеп, айткъанларына коре, бойле олып кече. Кунълерден биринде, дерс маалинде, оджанынъ балалардан бирине, афакъанланып: «Ах, сени къоюн!» деп къычыргъаныны эшиткен Абдулла, достунынъ акъаретленгенини даа зияде сезип, еринден атылып тура да, оджагъа: «О — къоюн олса, демек, сиз — чобансынъыз» деп, джеваплана. Бу сёзлери ичюн, Абдулланы, окъув укъукъындан марум этелер. Гимназиядан, окъувдан чыкъаралар. Ве бир даа оны башкъа ич бир ерге окъумагъа къабул этмейлер. Огълунынъ окъув ёлуны чар мемурлары

къапаткъанларына текмиль эмин олгъан Абиль агъа, 1908 сенеси Абдулланы Тюркиеге окъумагъа ёллай.

Абдулла Ляtif-заде Тюркиеде эки сене окъур-окъумаз, 1910 сенеси бабасынынъ вефат эткенини эшите. Шу себептен, о, Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола. Тувгъан юртта баба зенаатыны девам эте. Башта — Кезлевде, сонъ исе — Акъмесджитте оджалыкъ эте.

Шу вакъытта арап, фарс, тюрк, франсыз, латин ве рус тиллерини мукеммель огренген истидатлы, зеккий йигит, энди А.С. Пушкиннинъ ве Л. Толстойнынъ эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этмек къабилиетине малик ола.

Тюркиеде окъугъан вакъытта, о, 1910 сенеси «Хаял-омюр» адлы биринджи шиирини яза ве «Терджиман», «Ватан хадими» газетасында дердж эте. Шаирнинъ ильки ве ондан сонъ язгъан «Омюр», «Мужде», «Шаирнинъ руху», «Джермай тюркюси», «Тегенекли чечекли ёл», «Бир тамчы къан» киби шиирлеринде тувгъан юртуна олгъан сынъырсыз севгиси къальбинде нурланып ягъгъаны тарифлене.

1917 сенеси о, Биринджи Къурултайгъа векиль оларакъ сайлана. Аз бир вакъыт девамында, о вакъыт нешир олунгъан, «Миллет» газетасынынъ муаррири олып чалыша. Сонъра Къырым АССР Халкъ маарифи комиссарлыгъынынъ санат идареси мудири вазифесини эда эте. 1927—1931 сенелери Къырымда янъы элифбе боюнджа тизильген комитетнинъ месуль къятиби сыфатында чокъ ишлер япып, фааль иштирак эте.

Абдулла Ляtif-заде эдебиятымызнынъ тарихы, тилимизнинъ инкишафы огърунда джиддий тедкъикъатлар япты. «Къырымтатар эдебиятынынъ къыскъа обзоры» серлевалы макъалесинде къырымтатар эдебияты тарихынынъ муим меселелери талиль ве тедкъикъ этиле. Эдебиятымызнынъ илерилев ёллары косьтериле. Умер Ипчи, Мамут Недим, Джафер Гъафар, Зиядин Джавтобели, Керим Джаманакълы, Абдурейим Алтанълы, Эшреф Шемъи-заде киби муэллифлерининъ башлангъыч иджадына, къыймет кесиле.

Акъмесджитте 1928 сенеси нешир этильген «Янъы саз» адлы шиирлер джыйынтыгъы, о девирде къырымтатар эде-

биятынынъ темелини къойгъан муэллифлер арасында, Абдулла Лятиф-заденинъ мукеммель ер алгъан шаир олгъаныны исбат эте.

Къырымтатар драма театросынынъ санасында 1928 сенеси шаирнинъ «Омюр баари» адлы пьесасы мувафакъиетнен ойнала. Театрде къоюлгъан спектакллер акъкъында о, газеталарда фикирлер бильдире. Бойле этип, шаир миллий драматургиямызнынъ инкишафына белли иссе къоша.

Омюрге нисбетен дюньябакъышы пишкинлешкен сайын, Абдулла Лятиф-заде илим ве медениет алемине мейиль бере башлай. Бу сааларгъа онынъ мерагъы затен арта, эп кенишлей. Нетиджеде, о, 1931 сенеси Ленинграддаки нефис санат академиясынынъ эдебиятшынаслыкъ институтынынъ аспирантурасына окъумагъа кире. 1934 сенеси окъувуны битирген шаир, 1934 сенеден 1937 сенелерине къадар, Къырым девлет педагогика институтынынъ доценти сыфатында, рус ве къырымтатар филологиясы факультетинде гъарп эдебиятындан лекциялар окъуй.

Медениет эрбабы, эдебиятшынас, халкъымызнынъ тасиль ве тербие севиесини юксельтювде тюкенмез хызметлер япкъан Абдулла Лятиф-заде шахыскъа табынув дубарасына огърай. Къырым девлет педагогика институтында талебелерге лекциялар окъугъанда, «арап ве фарс сёзлерини чокъ къуллана», «сыкъ суретте талебелернинъ ятакъханесине барып корюше», «институт китапханесине Тюркиеден китаплар алдырмакъ талабыны къоя» деп, аксинкъилиябий арекетте къабаатлана. 1937 сененинъ апрель айынынъ он докъузында апске алына. 1938 сененинъ апрель айынынъ он едисинде, бир сыра эдиплеримиз киби, «халкъ душманы» сыфатында атылмакъ укюминен джезалана.

Суаллер ве вазифелер:

1. Та балалалыкъ девринден, Абдулла Лятиф-заденинъ истидатлы огълан олгъаныны исбатлагъан делиллерни айтынъыз. О, чокъ бильмеге истегенини, насыл бир арекетинен бильдирген эди?

2. Абдулла Лятиф-заде ильк тасилини къаерде алгъаныны ве ондан сонъра насыл тасиль оджакъларында окъугъаныны икяе

этинъыз. Онынъ окъувына насыл бир себеп сед чеке? Бу себепни озь сёзюнъызнен тарифленъыз.

3. Огълунынъ окъув ёлуны чар мемурлары къапаткъанларына текмиль эмин олгъан Абиль агъа насыл арекетлер япа?

4. Абдулла Ляtif-заде 1910 сенеси, насыл бир себептен отърю, Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола? Кимнинъ зенаатыны девам эте ве анги шеэрлерде оджалыкъ эткенини айтынъыз.

5. Тюркиеден къайткъан истидатлы, зеккий йигит насыл тиллерни мукеммель огренген эди? «Терджиман» ве «Ветан хадими» газеталарында насыл шиирлерини дердж эткенини сёйленъыз.

6. 1917 сенеден 1931 сенелерине къадар Абдулла Ляtif-заде насыл ишлерде чалышты? Эдебиятымызнынъ тарихы, тилимизнинъ инкишафы огърунда насыл бир джиддий тедкъикъатлар япкъаныны икяе этинъыз.

7. Муэллифнинъ миллий шиириет ве драматургиямызнынъ инкишафына къошкъан иссеси насыл делиллернен тайинлене? Омюрининъ сонъки сенелери насыл вакъиаларнен багълы олгъаныны айтынъыз.

Абдулла Ляtif-заденинъ шиириетине даир

Абдулла Ляtif-заде къырымтатар шииритине янъылыкъ алып кирген шаир оларакъ беллидир. Дигер халкъларнынъ эдебиятыны яхшы бильгени ве шу девирнинъ намлы рус шаирлери В. Брюсов, В. Маяковский, С. Есенин, украин шаири П. Тычинанен ве академик А. Крымскийнен таныш ве дост олувы бу янъылыкънынъ пейда олмасына темель яраткъандыр.

Инкиляптан эвель язылгъан шиирлеринде янъы омюр гъаелери ифаделене.

Янъы аят курешчисининъ гъаелеринен яшагъан шаир 1910 сенеси язгъан «Хаял — омюр» шииринде омюр акъкъында фикир юрюте. О, аятий варлыкъкъа нисбетен, къаршылыкъ бильдире. Бу шиирде омюр бир хаял киби, инсаннынъ аятында кечиджи бир яшайыш оларакъ косътериле. Яшайышнынъ къуванчлы сенелери — хаял киби, агъыр сенелери исе — челик къол киби, косътериле. Омюрнинъ тасвири даимий куреш, энъишли-ёкъушлы бир ёл оларакъ

ифаде олуна. Омюрнинъ тикени де, гулю де бар. Инсан ниетленген макъсадына иришмек ичюн, омюрнинъ эр бир агъырлыгъына къатланып, онынънен курешип, гъайрет этип, енъмек керек, деген фикир иле шиир екюнлене. Омюр бираз кулюмсиреп, шаирнинъ къулагъына бойле сёзлер айта:

Кок — бош ава. Аят — меним. Менде тикен, менде гуль.
Неслинъ менде джефа коръди, менде сефа эйледи.
Менде догъдынъ. Менде яша. Менде огъраш! Менде оль!

Шаир бойле аллегорик тасвир иле омюрнинъ симасыны козюмиз огюнде джанланыра. Эр бир хаял да инсаннынъ фикрине келип, кечип кеткени киби, омюр де эр бир инсаннынъ аятында, кечиджи алямет олгъаныны анълата.

Абдулла Ляtif-заде 1921 сенеси Москвада В. Брюсов тарафындан тешкиль этильген алий эдебий институткъа къатнап юрьгенде, В. Маяковскийнен пек чокъ корюше. Онынънен чешит мевзуларда субетлеше. Бундан сонъ онынъ язгъан эсерлеринде В. Маяковскийнинъ яратыджылыкъ анъанеси, юксек ватандашлыкъ аэнки ве гъаевий догърулышы сезиле башлай.

Бу окъувлар ве корюшювлерден сонъ, Абдулла Ляtif-заде эдебиятымызнынъ келеджегине къасеветленген устаз оларакъ, генчлернинъ иджадынынъ осьмесине ярдым этмеге башлай.

1928 сенеси нешир олунгъан «Янъы саз» серлевалы шиирий джыйынтыгъына кирсетильген эсерлер йигирминджи сенелер шиириетинде олып кечкен янъылыкъларны ве шиириетнинъ илерилев хусусиетлерини тарифлейлер. Бу эсерлер шиириетнинъ янъы шекиллери шаир тарафындан эминликнен менимсенильгенини ве янъы мундеридженен зенгинлештирильгенини де исбатлайлар.

Шаирнинъ назм эсерлеринде лирик ве ичтимаий мевзулар бири-биринен багъланып тасвирленелер. Бу хусусиет шаирнинъ иджадыны дигер шаирлернинъ иджадындан айырмагъа имкян яраталар. Шиирлернинъ эр бир сатыры окъуйыджынынъ тюшюнджесини, дюньябакъышыны, фельсефий фикирлернен зенгинлештирелер.

«Омюр» серлевлы шииринде шаир инсаннынъ яшайышы, аяты акъкъында фельсефий фикирлер бильдире.

Шиирде акъикъий омюр фуртуналы денъиз сыфатыны ала. Бу фуртуналы омюрге инсан бир чокъ зор алларгъа огърай, зорлукъларгъа къала, лякин умюдинден ич де вазгечмейип, эп куреше. Ынтылгъан гъаесине илле етише, мурадына ире ве гъалип чыкъа. Шиирнинъ эсас гъаеси:

Омюр деген бир ёлдыр, энъиштен къыргъа.

Етишип ольген бармы экен тасавургъа?

деген чынънен анълатыла.

Шиирнинъ сонъки сатырлары шаирнинъ бу омюрге берген къыйметли фельсефесинен екюнлене:

Эбет, омюр — бир ёлдыр, орьден-къыргъа тырмашкъан, Лякин оны къл этер умют кесмей огърашкъан.

Яни «умют кесмей, огърашкан инсан омюрни озюне къл эте билир» дей. Бойле фикирлер шаирнинъ биринджи джиан дженки йылларындаки аскерлик хызмети вакътында меним-сенильген пролетар эдебияты ве инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери тесиринден язылсалар керек?

Бу шиирде кълланылгъан бедий тасвирий васталар эсернинъ бедиятлик дереджесини юксельтелер. Далгъаларнен курешкен йигитнинъ симасында инсан ирадесининъ кълдретли темсили тасвир олуна. Фуртуналы денъизнинъ тасвиринде исе бутюн инсанлыкънынъ омюри ифаделене.

Инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери шаирнинъ халкъара къадын-къызларнынъ 8 март байрамынынъ биринджи сефер кечирилуви мунасебетинен язылгъан «Мужде» (1921 с.) шииринде девам этиле. Къадын-къызларнынъ азатлыккъа чыкъкъаны бойле сатырларда тасвир этиле:

Мужде санъа, зинданлардан чыкъарылгъан къадынлыкъ!
Мужде санъа! Энди сенинъ омрюнъ, кунюнъ айдынлыкъ!

Мужде сизге юртумызгъа нур сачаджакъ аналар!
Сизни сайсын, сизге урьмет этсин энди аталар!

Инкъилябий гъаелерге къапылгъан шаир, дерсинъ, 8 март къадынларгъа азатлыкъ кетиргенини шерифнен айта. *«Инкъиляпнынъ кълдретинен сёкюльген зынджырлар»* бу

азатлыккъъа мейдан яратты дей. Затен, бойле фикир ве гъаелер пролетар эдебиятынынъ тесиринде пейда олгъан гъаелердир. Асылында аналыкъ, къадынлыккъа олгъан урьмет шаирнинъ «Дженнет сенинъ аякъларынынъ астында» деп язылгъан, пейгъамберимизден етип кельген хадиснен тайинлене. Бу сатырларда аналарны ве къадынлыкъны урьмет эткен инсанлар дженнетте мекян буладжакъларына ишанч арттырыла. Асырлар девамында кутюлип келинген, аналаргъа ве къадынлыккъа олгъан урьмет, ихтирам бу сатырларда нетиджеленип косътериле.

Шаирнинъ фикриндже, къадын-къызларнынъ келеджеги илериде даа бахытлы ве айдын оладжакътыр, чюнки:

Дюнья сенинъ, дженнет сенинъ аякъларынынъ астында...
Эмегинънен, гъайретинънен нурланаджакъ юртумыз...

Шаир ве шириет мевзусына багъышланып язылгъан Абдулла Лятиф-заденинъ «Шаирнинъ руху» серлевалы шииринде омюр акъкъындаки фельсефий фикирлер бирлештирилип, шаирнинъ шириетке къошкъан иссеси тайинлене. Бу эсер гуя шаирнинъ ширий васиетидир:

Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен!..
Кольгемни ич бу ерлерден сильмем мен...
Шавлемни бу юреклерден сильмем мен...
Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен!..

«Шаирнинъ руху» шиириндеки бу сатырларынен шаир иджадына нетидже чыкъара. Шиирде текрарлангъан сатырлар шаирнинъ аэнки ве бедийлигини юксельте ве къуветлендирелер. Бу сатырларнен шаир шириетнинъ эбедийлиги акъкъында фикирлер юрюте.

Халкъымызнынъ бахытлы ве частлы келеджеги Абдулла Лятиф-заденинъ «Джермай тюркюси» шииринде бедиеликнен акс олуна. Бу шиир айны вакъытта Азербайджанда булунгъан Бекир Чобан-задеге багъышланып язылгъандыр. Халкъымызнынъ аятында инкъиляптан сонъ олып кечкен денъишовлер иджаткъяр инсанларнынъ анынъда буюк бир илерилев кетиреджегине ишанч ашлады. Амма иджаткъяр инсанларнынъ аятында мусибетли кунълер олды. Бекир

Чобан-задени Къырымда сыгъдырмадылар. Абдулла Лятиф-заде достунунъ вазиятини къайгъырып, онъа таянч ола.

Бизге пек керек етишмек макъсаткъа!

Ишимиз, ёлумыз иджаттан-иджаткъа.

киби сатырларда достунунъ гонъюни котерген, къальбининъ ирадесини къавийлештирген таянчлы, ёл косътериджи насиатлар айтыла.

Достунунъ тюшкюн вазиятине янган шаир:

Эй, койдеш, не ботен

Ятасынъ коньделен!

деп оны бу алдан чыкъармакъ истей.

Бу ишанч шириетте халкъынъ парлакъ келеджегинен, истикъбаль симасынынъ джанландырылувынен тайинленди: *«Ах, якъын о айдын кунешли, мавы кунь!?»* киби сатырларда истикъбаль парлакъ келеджек ремзи (темсили) тарзында косътериле. Шиирде бир къач кере текрарланган бу сатырларда илеридеки яшайышта *«не этим бир бала, не гъарип бир ана, не отсыз бир оджакъ, къарангъы бир уйчик»* ве иляхри агъыр вазиятлер олмайджагъы тасдыкълана.

Бойледже, А. Лятиф-заденинъ шиирлери инсан къальбиндеки муреккеп ислеринъ тюшонджесини тепрентелер. Олар джошкъун дуйгъулар фуртунасыны уянталар. Бу эдебий асабалыкъ генч несильнинъ дюньябакъышыны фельсефий фикирлернен зенгинлештиреджегине, къальплеринде назик ислер уянтаджагъына шубе ёкътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. 1928 сенеси нешир олунган «Янъы саз» серлевалы шиирий джыйынтыгъына кирсетильген эсерлер йигирминджи сенелер шииретинде насыл бир янъылыкълар олып кечкенини тарифлейлер? Абдулла Лятиф-заденинъ шииретине хас чизгилерни айтынъыз.

2. Янъы аят курешчисининъ гъаелеринен яшаган шаир 1910 сенеси насыл эсерини яза? Бу шиирде юрютилген фельсефий фикирлерни икяе этинъиз.

3. «Омюр» серлевалы шииринде шаир насыл бир меракълы меселелер акъкъында фикирлер бильдире. Чынъдаки ве шиир-

нинъ сонъундаки эки сатырнынъ маналарыны насыл анълата билесинъыз?

4. Инкъилябий яратыджылыкъ гъаелери шаирнинъ анги бир шииринде озъ тасвирини коръди? Бу эсерде насыл меселелер котерильгенини тарифленъыз.

5. «Шаирнинъ руху» шиириндеки сатырларнен шаир окъуйыджыгъа насыл бир вазиетни анълатмагъа истей? Шаир ве шиириет мевзусы даа анги бир шаирлернинъ иджадында тасвир олунгъаныны хатырлатынъыз.

6. Халкъымызнынъ бахытлы ве частлы келеджегини тасвирлеген Абдулла Ляtif-заденинъ «Джермай тюркюси» шиириндеки *Ах, якъын о айдын кунешли, мавы кунь!*? киби сатырлар насыл мана анълаталар? Шиирден мисаль кетирип, фикиринъизни исбат этинъыз.

ХАЯЛ — ОМЮР

Мен омрюмнинъ энъ атешли куньлерини яшаркен,
Адий омюр ве къайгъыдан юксеклерде учардым,
Дуйгъуларым, хаялымле коклерни де ашаркен,
Яшаманынъ къайгъысындан кийик киби къачардым.

Бутюн омюр пенпе ве ал¹ бир козьлюкле бакъар да,
Эмеллерим², дилеклерим чечеклерле ишлердим.
Эп юксельмек арзусыле генч юреги якъар да,
Адий корюр ер юзюни... кокке учмакъ дилердим³.
Лякин бир къол якълады къолумы,
Кести кокке догъру гиден ёлумы.
Бу челик къол — омюр эди, чекди мени озюне,
Зайыф эдим, сенделедим⁴, бир тюштим, бир догърулдым.

Йине тюштим, йине къалкътым, догъру бакътым козюне,
Назарлары къоркъунч эди. Титредим ве ёрулдым.

¹ пенпе ве ал — ачыкъ къырмазы, гульгюли тюрс

² эмеллерим — амеллерим, макъсатларым

³ дилердим — тилер эдим, истер эдим

⁴ сенделедим — шашырдым, шашмаладым

Сонъра бираз кулюмседи¹, къулагъыма сѣйледи:

«Кок — бош ава. Аят — меним. Менде тикен, менде гуль.
Неслинъ менде джефа² коръди, менде сефа³ эйледи.

Менде догъдынъ. Менде яша. Менде огъраш! Менде оль!»

1910 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Муэллиф омюр акъкъында кимнинъ адындан икяе эте?
2. *Бутюн омюр пенне ве ал бир козьлюкле бакъар да* — кибиди сатырнынъ манасыны насыл анълата билесинъиз?
4. Амма «*челик кгол*» эр кеснинъ ёлуны кесе билеми?
5. Шиирнинъ сонъки учъ сатырыны дикъкъатнен окъунъыз ве фикиринъизни анълатынъыз.
6. «Хаял—омюр» шиирини эзберленъиз.

ОМЮР

«Омюр деген бир ёлдыр, энъиштен къыргъа.
Етишип ольген бармы экен тасавургъа?»

Денъизде бир къайычыкъ алпын-талпын⁴ джылыша,
Ичинде бир яш йигит курек тарта, ыдырна⁵.
Кокрек керип, баш тиклеп толкъунларнен талаша,
Кокке бакъа, елни динълей, ялы кенар... къыдырна.

Думан арта кимерде бир, денъиз вира копюре,
Вира таша толкъунлар, сѣне уют, къайта козь.
Яшын ойнай, булут къайнай, кок денъизге окюре,
Баргъан сайын къолларда такъат бите тюме-тюз⁶.

¹ кулюмседи — кулюмсиреди

² джефа — азап, эзиет

³ сефа — зевкъ, шеньлик-шераметлик

⁴ алпын-талпын — яваш-яваш

⁵ ыдырна — ынтыла, тырыша, арекет эте

⁶ тюме-тюз — *мында*: бус-бутюн

Къарангысын пюскюрип, акъшам тюше денъизге,
Гедже келе артындан зебанилер иельтип¹.
Козъге джынлар корюне, джан тыкъыла кенъезге²,
Къуртулмагъа истей джан — джын, шейтанны гебертип.

Ярып къара джигерин шу зиндадай гедженинъ,
Тап узакътан йылтырап дагъда ышыкъ корюне.
Бет орътюсин котермей, уялчан³ бир къыздайын,
Де думангъа сакълана, де булуткъа бурюне⁴.

Юрек бираз тириле, ышыкъ юзюн коръсетсе,
Коктен кунеш энгендай демлешювге⁵, имдаткъа.
Къолда къарув арта⁶, къайыкъ бир аз ёл кетсе,
Умют де шай джанлана — етишмекчюн мураткъа.

Шу арада бир толкъун, авдарылгъан къаядай,
Къайычыкъны тёнтере⁷ — яшны сувгъа богъмакъчюн.
Лякин йигит кене де умютини ташламай,
Курегинден айрылмай, олюм къавфын⁸ къувмакъчюн.

Толкъунларнен курешип, къайыгъыны тюзете,
Къарангыгъа, яшынгъа, фуртунагъа къарамай.
Эки къолгъа зор берип къуртулмагъа козь эте,
Коктен имдат беклемей, ерден ярдым сорамай.

Сонъ умютнен ышыкъкъа бир даа тике козьлерин,
Кой ярыгъы якъынлай, копек уре ялыда.
Бираз динълеп, ишите инсан сеслерин,
Бираздан да озюни коре йигит ялыда.

¹ зебанилер иельтип — сеслер, сёзлер такъыштырып

² кенъезге — богъазгъа

³ уялчан — утанчакъ

⁴ бурюне — сарыла, синъе

⁵ демлешювге — ярыкъландырувгъа

⁶ къарув арта — кучъ, такъат, къувет арта, чокълаша

⁷ тёнтере — авдара, астын-устюн эте

⁸ олюм къавфын — олюм хавфыны, телюкесини

Гурь орманнынъ ичинде, гуль багъчалы кошюкте¹,
Нишанлысы йигитни чечеклернен къаршылай.
Батырлыкъкъа баш эгип, той эртеси тюркюде,
Омюр келип йигитке бойсуна бир эсирдай.

Эбет, омюр — бир ёлдыр, орьден-къыргъа² тырмашкъан,
Лякин оны къул этер умют кесмей огърашкъан.

Суаллер ве вазифелер:

1. Авасы бозулгъан вакъытта яш йигит не ичюн денъизге чыкъа?
2. Къутургъан денъиз толкъунларынен джан талашкъан йигит ёлундан къайтамы? О, мурадына иришкенини шиирдеки сатырларнен тасдыкъланъыз.
3. Къаранлыкъ геджеде яш йигитнинъ ышыкъ коръмеси онъа не багъышлай?
4. Йигитни ялыда ким ве насыл къаршылай?
5. Шиирнинъ башында ве сонъундаки экишер сатырны дикъкъатнен окъуп, маналарыны анълатынъыз. Сиз озкюнъизнинъ омюр ёлунъызда бу сёзлерге эсасланып, арекет этесинъизми?

МУЖДЕ

*(8 Март байрамынынъ ильк кере отъкерилюви
мунасебетинен)*

Мужде сизге, эй, дюньягъа хор корюльген мелеклер!
Инсанлыкънынъ бахты ичюн, къан тюркюрген юреклер!

Мужде санъа, зинданлардан³ чыкъарылгъан къадынлыкъ!
Мужде санъа! Энди сенинъ омрюнъ, кунюнъ айдынлыкъ!

Инкъиляпнынъ къудретинен сёкюльди эп зынджырлар,
Эзильдилер сени эзген ашшалагъан къытмырлар⁴.

¹ кошюкте — кошеде ешиллик арасында ерлешкен дюльбер эвчикте

² орьден-къыргъа — ашадан-тёпеге

³ зинданлардан — *мында*: къаранлыкътан

⁴ къытмырлар — къызгъанычлар, саранлар

Акъ-акъикъат къувды артыкъ залымларны алдындан,
Айсыз гедже, къара кунълер — эписи къалды артынъда.

Коп йыллардан берли мыскъыл олгъан эдинъ батыгъа¹,
Кунъдогъуш² да сени теллеп чыкъара эди сатувгъа.

Бутюн дюнья эмекдары, энди санъа сукълансын,
Сенинъ индже рух, къальбинъни корьмегенлер кёрлансын.

Юксель энди, озь рутбенъе³, юксектен бакъ дюньягъа!
Дюнья сенинъ, сен истесенъ — топракъ дёнер дерьягъа!

Дюнья сенинъ, дженнет сенинъ аякъларынъ астында,
Сен истесенъ, инсан учар, йылдызларнынъ устюнде.

Анамсынъ, сен къардашымсынъ, севгилимсинъ, эй мелек!
Инсанлыкънынъ бахты ичюн, чекип кельдинъ чокъ эмек.

Эмегинънен, гъайретинънен нурланаджакъ юртымыз,
Окъумакътыр, юксельмектир бутюн бизим дертимиз.

Мужде сизге юртумызгъа нур сачаджакъ аналар!
Сизни сайсын, сизге урмет этсин энди аталар!

1921 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирни дикъкъатнен окъунъыз.
2. Муэллиф шииринде кимлерни ве не ичюн мужделей? Себебини анълатынъыз.
3. Муэллиф къадын-къызларгъа тикленген акъикъатны берильген сербестликни насыл тарихий вакъианен багълай?
4. Шаир баты ве кунъдогъуш акъкъында насыл фикир бильдире? Сизлер де бу меселени музакере этинъиз.
5. *Бутюн дюнья эмекдары, энди санъа сукълансын* — деп язылгъан сатырларда девирнинъ руху насыл тасвирлене?
6. Муэллифнинъ къадын-къызларымызгъа берген насиатларынынъ амельге кечирильмесине нелер талап олунгъаныны айтынъыз?

¹ батыгъа — кунеш къонгъан (баткъан) тарафкъа, гъарпкъа

² кунъдогъуш — кунеш догъгъан тараф, шаркъ

³ рутбенъе — *мында*: озь еринъе, къыйметинъе

ШАИРНИНЪ РУХУ

Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен!
Ревама¹ ич-умют, севги ве ышыкъ
Бермек ичюн янгъан къызыл нур сёнсин?!
Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен.
Янар экен ёл сонъунда ал ярыкъ,
Насыл олып унутылгъан джан кёнсин?!

Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен,
Аякъ изим бу ёллардан сильмем мен!

Бир кунъ сазым къолдан тюшер меним де,
Шу омюрнинъ кузгюси — козь юмулыр.
Топракъ кийер, я тоз олур теним де
Бир къарынджа, бир боджекнинъ тенидай,
Бир кунъ келир, шу алемден джоюлыр.
Лякин шаат олсын бунъа кунеш, ай,

Кольгемни ич бу ерлерден сильмем мен,
Ольмек ичюн догъмадым мен. Ольмем мен!

Чобанларнынъ гъамлы къавал сесинде
Эски къайгъы, янъы умют эзгисин
Сынмаз сазым кя йырлар, кя ынъраныр².
Козю яшлы оксюзлернинъ юзюнде.
(Ич бир етим бундан умют узъмесин!)
Меним бакъкъан умют шавлем³ нурланыр.

Шавлемни бу юреклерден сильмем мен,
Ольмек ичюн догъмадым мен... Ольмем мен!

¹ ревама — бир арекетнинъ башланмасында пейда олгъан алы-
ма, вазиетиме

² ынъраныр — инълер

³ шавлем — нурум

Суаллер ве вазифелер:

1. Абдулла Лятиф-заде бу шиирде насыл фикирлер юрюте? Насыл нетиджелер чыкъара? Шиирдеки мисаллернен косътеринъыз.

2. *Сынмаз сазым кя йырлар, кя ынъраныр* киби сатырларнынъ манасыны анълатынъыз.

3. Шиирнинъ бедийлигини къуветлендирген сатырларны ифадели окъунъыз. Оларда шаир насыл фикир бильдире?

4. Шиирде халкъ омюрининъ миллий джеэтлерини тасвир-леген сатырлар бармы? Шиириетнинъ эбедийлиги оларда насыл косътериле?

ДЖЕРМАЙ ТЮРКЮСИ

Бекир Чобан-задеге

Бир, эки. Чек!

Бир даа чек!

Кучьлюдже,

Кучьлюдже.

Эль-эльге,

Кучь бельге!

Яры ёл ярашыр тенбельге, къоркъакъкъа,

Иркильме¹, даа чек,

Джермайгъа² еткендже!

Эр сильким³ —

Бир адым

даа якъын мураткъа,

«Бизге пек

Тез керек

Етишмек макъсаткъа!»

Ишимиз, ёлумыз иджаттан-иджаткъа.

Айды, чек!

Бир кунь ки, келеджек,

Чёнгелек!

¹ иркильме — бошашма, токътама

² джермайгъа — ер ягъына, ерден чыкъкъан ягъ, *рус.*: нефть

³ сильким (силькмек) — аятта расткельген тепренти, ал

Бакугъа етеджек!
Ах, якъын
О айдын
Кунешли, мавы кунь,
Джортсумал шу завод,
Койдеки чёюн ат
Къан эмер,
Джан эмер
Буравнынъ тюбюнден!
Эй, койдеш, не ботен
Ятасынъ коньделен!
Ах, не пак, не айдын
Къуванчлы, мавы кунь!?
Не тишсиз
Бир дивар.
Не ишсиз
Кимсе бар!..
Не етим¹ бир бала,
Не гъарип бир ана —
Эр кеснинъ эши² бар,
Сырдашы, ашы бар.
Не сёнюк бир чыракъ,
Не отсыз бир оджакъ,³
Къарангъы бир уйчик,
Нурсыз бир койчик
Ёкъ!
Туненки джуртлыкъта⁴
Марш чала
Машина...
Бу да — бир
Джеваптыр
Душмангъа.
Ах, якъын
О, айдын
Кунешли, мавы кунь!

¹ етим — оксюз, анасыз, бабасыз къалгъан бала

² эши — чифти, досту, аркъадашы

³ отсыз бир оджакъ — якъарлыкъсыз, атешсиз бир оджакъ

⁴ туненки джуртлыкъта — тюневинки юрта, ватан топрагъында

Суаллер ве вазифелер:

1. Шаир джемиетте олгъан денъишювлерни «Джермай тюркюси» шииринде насыл бир усталыкънен косътере?
2. Иш-арекети тасвирленген сатырларда шаирнинъ халкъына, Ватанына олгъан мунасебети насыл айдынлатыла? Эсердеки сатырларнен анълатынъыз.
3. «Джермай тюркюси» шиирининъ везинде Маяковскийнинъ яратыджылыкъ анъанеси, гъаевий догърулышы сезилеми? Шиирни ифадели окъуп, бу хусусиетни нумайыш этинъиз.
4. Бекир Чобан-заденинъ шахсиетине аит сатырларны айырынъыз. Оларны талиль этип, анълатынъыз. Бу сатырлардан эки шаирнинъ достлукъ ислерини тайинлей билемизми?

БЕКИР ЧОБАН-ЗАДЕ ^[8]

(1893—1937)

Мешур тюркшынас, эдебиятшынас, буюк шаир, миллий медениетлерни юксельтювде фааль хызмет эткен эрбаплардан бири Бекир Чобан-заде 1893 сенеси майыс 15-те Къарасувбазар шеэринде Шамрат мааллесинде Къуртваап чобаннынъ къорантасында дюнъягъа кельди. Онынъ балалыгъы факъырлыкъта кече. Бекир бабасынен тарлада чобанлыкъ япа, шорбаджыларынынъ къойларыны бакъа. Уджсыз-буджакъсыз ве ем-ешиль тарлаларнынъ дюльберлиги бу истидатлы баланынъ зеини ве гонълюни джоштыра. Бу дюльберликни тасвирлемеге пейда олгъан маналы сёзлернинъ хаялында тизильгенине тааджиплене.

Базы вакъытлары бабасынынъ янына отурып, сой-акърабасы, несили-эджады акъкъындаки икяелерни динълемеге севе. Къартбабасы Къуртумер агъа зираатчы олгъаныны, чёльде чалышувдан бош вакъытларында къашыкъ ясап, саткъаны ичюн, халкъ арасында «къашыкъчы Къуртумер» я да «Къуртумер кедай» адынен белли экен.

Къашыкъ ясамагъа отургъанда, Къуртумер агъанынъ, агъызы чынъдан токътамай экен. Ондан да гъайры о, тойларда къавал, тулуп-зурна чала ве чынъ уйдурып, джемаатны шенълендире экен. Кенъ омузлы, къоджаман кевдели бир инсан олгъаны ичюн, чевредеки койлерде «Къуртумер курешчи» лагъабынен де танылгъан экен. Бу адамнынъ он эки баласы олгъан. Оларнынъ дёртю огълан, секизи де къыз экен.

Балаларынынъ буюги — Къуртваап, алты яшындан ыр-

гъат олып, чобанлыкъ эткен. Буюген сонъ, Абдуалимининъ кызы Вайдеге эвленген. Вайде де, Къуртваап киби, къорантада энъ уйкени олгъан.

Анасы эрте вефат эткенинден себеп, о, секиз кърдашыны бакъкъан. Бекирнинъ анасы — Вайде пек чебер тикиджи олгъан. Анасындан окъув-язувны огренген, имтиан берип, оджалыкъ дестуры (шеадетнамеси) алса да, потикчининъ кызы олгъаны себебинден, онъа бу зенаатта чалышмагъа рухсет этмегенлер.

Эки генчининъ, эвленген сонъ да, яшайышлары денъишмеген. Къуртваапнынъ, пек кызматабан йигит олгъаны ичюн, шорбаджыгъа чалышмагъан вакъытлары чокъ олгъан.

Шундан себеп, Бекирнинъ анасы — Вайде кыыш айлары шеэрде яшагъан франсыз, эрмени байларынынъ чамашырларыны ювгъан. Къорантада учь огълан ве беш кыыздан тек Бекир ве Зудейха сагъ къалгъанлар. Алты баласы бешалты яшына кельмейип кечингенлер.

Язда Бочала я да Байбугъан яйласына кочип, чалашта яшагъанлар. Анасы къой сагъгъан, ягъ ве пенир кескен, чобанларгъа аш пиширген. Къышкъа азырлыкъ корьген.

Вайде апте балаларынынъ окъумыш олмасы ичюн, чокъ тырышкъан. Озю де рус, эрмени, алман, урум тиллеринде сербест лакъырды эткен. Франсыз тилинде биле лаф этмеге бильген экен. Дигер тиллернинъ инсангъа эмиетли олгъанына ана балаларына эр вакъыт анълатып тургъан.

Отъюр зеин ве зея саиби Вайде апте, Къарасувбазарнынъ Шамрат мааллесинде озь деврининъ окъумыш къадынларындан бири олмакънен, балаларынынъ оджасы да олгъан.

Анасындан окъуп-язмакъны огренген Бекир, Къуртсеит оджанынъ мектебине къатнап башлай. Уйлеге къадар окъуй, сонъ шеэрнинъ дживарында къой бакъа. Къолтугъында китабы иле юрьген огъланчыкънынъ, бутюн дикъкъаты сюрюде олгъан. Яш чобан бала яйлада къой бакъкъанда, пек усталыкънен чынъламагъа биле экен.

Кель-келелим шеэрде хайрие джемиети тешкиль олуна. Онынъ эркъянына мааллий зенгинлернен берабер прогрессив тюшюнджели моллалар, оджалар ве дигер зиялылар кирелер. Бу джемиетнинъ къолтутувынен шеэрде рушдие мек-

теби ачыла. Бекирнинъ аркъадашлары бу мектепке къатнап башлайлар. Амма Бекирни бу мектепке бермеге ана-басынынъ имкяны олмай. Он учъ яшынадже о, мырза ве байларнынъ къолунда чобан ярдымджысы олып чалыша. Сонъ кеч олгъанына бакъмайып, биринджи сыныфкъа окъумагъа бара. Лякин, озъ истидаты ве исрарлыгъы нетиджесинде, бир йыл ичинде бутюн башлангъыч мектеп програмасыны менимсей ве имтианда озюнинъ терен, мундериджели ве толу джевапларынен оджаларыны айретте къалдыра.

1908 сенеси окъувны девам этмек ичюн, Бекирни хайрие джемиетининъ эсабына Истанбулгъа ёллайлар. Илериде белли оладжакъ къырымтатар сиясий ве ичтимаий эрбаплары Номан Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Асан Сабри Айвазов, Амет Озенбашлы ве дигерлери тамам шу вакъыт Истанбулда окъуйлар.

Бекир Чобан-заде, Тюркиедеки окъувынен бир сырада, (о, анда «Султание медресесинде окъуй) Истанбул университетининъ учъ йыллыкъ арап ве франсыз тиллери курсларыны битире. Бу тиллерни мукеммель дереджеде менимсеген, Бекир Чобан-заде мектеп ве лицейлерде дерс бермек укъукъына малик ола.

1911 сенеси Истанбулда чыкъкъан «Алтын ярыкъ» адлы ширий джыйынтыкъта онынъ биринджи шиирлери басыла. 1913 сенеси исе «Яш татар яzydжылары» адында чыкъкъан янгы бир джыйынтыкъкъа генч Чобан-заденинъ шиирлери кирсетиле.

1914 сенеси Бекир Чобан-заде Ватанына къайта. Рус тилинен багълы бильгилерини пекитмек ичюн, Одессагъа кете. О вакъыт бу шеэрде А. Озенбашлы, Х. Чапчакъчы, О. Акъчокъракълы ве Н. Челебиджихан яшай эдилер.

1914 сененинъ сонъларында Бекир Чобан-заде Будапешт университетининъ тарих филология факультетине окъумагъа кире. Анда дюньяджа белли профессорлар Дьюла Немет ве Игнац Голдцнерлернинъ лекцияларыны динълеп, тюркий тиллерни огренюв ишинен огъраша.

Университетни битирген Бекир, Будапешттеки Шаркъ Академиясында тюрк тили оджасы оларакъ къалдырыла. Шу сенелери о, ильмий ишнен бир сырада, оджалыкъ да

ете. Бекир Чобан-заде 1919 сенеси Будапештте докторлыкъ диссертациясыны къорчалай ве Будапешттеки Шаркъий академияда тюрк тилинден дерс бере.

Бекир Чобан-заде Будапештте булуныр экен, анда айдын романтик услюпте язгъан бир шаир оларакъ етише. О, «Анам» (1915), «Сув анасы» (1917), «Яз акъшамы уй алдында» (1917), «Догъдым бир эвде» (1917), «Дунай таша» (1919), «Тувгъан тиль» (1918), «Къайтарма» (1919), «Оны да корьген бу кедай» (1919) киби шиирлери ве «Арманда бир шаир», «Индемез Джелиль» (1920) киби икяелерини яза.

Бекир Чобан-заде 1920 сенесининъ сонъунда Къырымгъа къайта ве Таврида университетининъ тильшынаслыкъ кафедрасына доцент оларакъ тайинлене.

1922 сененинъ март айында Къырым университетининъ профессору оларакъ сайлана. Бекир Чобан-заде Совет укъметининъ бутюн тюркий джумхуриетлеринде тюркшынаслыкъ боюнджа биринджи профессор ола.

1924 сенеси яш профессорны Азербайджан университетининъ тюркий тиллер ве эдебиятлары кафедрасына профессор ве бир йылдан сонъ исе шаркъ факультетининъ деканы оларакъ тайин этелер.

Йигирминджи сенелернинъ сонъунда ве 1930-ынджы сенелернинъ башларында о, эм Баку университетинде, эм де Озьбекистаннынъ Фергъана (1930—1934) ве Бухара пединститутларында (1935), эм де Ташкент университетинде (1935) эсас лингвистик курслары боюнджа лекциялар окъуй.

Бекир Чобан-заде Бакугъа кетсе де, Къырымнен сыкъы алякъаларыны узьмей. О, мындаки матбуатта мунтазам суретте макъалелерини бастыра. Акъмесджитте арды-сыра «Къырымтатар ильмий грамматикасы» (1925), «Диний исляат ве медений девирюв» (1927), «Энъ сонъ девирдеки къырымтатар эдебияты» (1928) киби макъалелерини дердж эте.

Отузынджы сенелери, эр бир джумхуриетте олгъаны киби, Азербайджангъа да «улу террор девире» келе. Бу сиясет кетишатында эм Азербайджанда, эм Шималий Кавказда, эм Москвада юзлернен алимлер апске алына. Бойледже, Сталин террорынынъ чокътан-чокъ къурбанлары арасына

профессор Бекир Чобан-заде де тюше.

Бекир Чобан-заде устюндеки махкеме Бакуда 1937 сенеси октябрь он экиде йигирми дакъикъада олып кече ве, о, 1937 сенеси октябрь айынынъ он учюнде къатиль этиле.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бекир Чобан-заде къачындыжы сенеси ве насыл къорантада дюньягъа кельди? Башлангъыч мектепни насыл битиргени акъкъында икяе этингиз.

2. Окъувыны девам этмек ичюн, Бекирни къаерге окъумагъа ёллайлар? Анда о, нenen огърашкъаныны ве насыл эсерлер язгъаныны тарифленгиз.

3. Яш профессор 1920—1937 сенелери къаерлерде чалыша ве насыл ишнен огъраша?

4. Улу инсан, алим ве шаир насыл девирнинъ къурбаны олды?

Бекир Чобан-заденинъ ширий эсерлерине даир

Бекир Чобан-заденинъ ширий асабалыгъынынъ энъ гурьдели деври Будапештте окъугъан заманда ола. 1914 сенеси, о, Истанбулдан Къырымгъа къайта. Къуртваап агъа ве Вайде аптенинъ къуванчы сынъырсыз ола. Бу къуванч чокъкъа бармай. Чюнки Бекир славян тиллерини огренмек ичюн, Одессагъа кете. Бу ерде о, алий окъув юртларында окъуп башлагъанда, аскерликке алынгъаныны, анасы ве бабасына бильдире. Бир чокъ вакъыт ондан ич бир хабертебер кельмей. Сонъра исе бир мектюбинде Австрияда эсирликте булунгъаныны, маджар коммунистлерининъ ярдымынен, эсирликтен къуртулгъаныны бильдире. Бу арада о, богъаз токълугъына, бир зенгиннинъ къапусында ыргъатлыкъ биле япкъан экен.

Бекир Чобан-заде Венгрияда о девирде Авропада мешур олгъан ве Будапешт университетинде чалышкъан тюркшынас Дьюла Неметнен таныш ола. О, Бекирни эсирликтен тамамынен азат олунмасына ярдым эте. Бекирининъ истидатлы алим оладжагъына къани ола. Этвёш колледжине

окъумагъа ерлештире.

Бекир Чобан-заденинъ Венгрияда булунгъан девринде дюньябакъышында ичтимаий-сиясий бурулыш олып кече. Бу девирде о, ильмий-бедийи ве сиясий джеэттен шекилленген шаир ве алим эм де джемаат эрбабы дереджесине котериле.

Колледжни битирген сонъ, университетте тасилини девам эткен Бекир Чобан-заде тильшынаслыкънынъ муим меселелеринен огъраша. 1919 сенеси филология ве фельсефе илимлери докторы ильмий дереджесини ала. Будапешт университетинде оджалыкъ этмеге къалдырыла. Бу сенелери о, семерели иджат этип, бир сыра шиирлер яза. Оларнынъ эксериети гъурбет ильде, ватан асретлигинен язылгъан шиирлердир. «Дунай таша», «Булутлар», «Бир сарай къураджакъман» киби шиирлери о сенелернинъ махсулы сайылалар. Шаир озюнинъ гъайрети, терен бильгиси ве аджайип истидадыны Ватанына багъышламагъа азыр олгъаныны бу эсерлеринде бильдире. Бу фикирлер:

Унутмам, ят ильде гъарип олсам да,
Бинъ тюрлю къайгъыман сарарып солсам да,
Ич пешман тугульмен шай тувгъаныма,
Бахтымда, омрюмде сой къувгъаныма...

киби сатырларда толусынен муджесемлене.

«Тынч татар чѐлюнде» (1916) серлевалы шииринде къырымтатар халкъынынъ октябрь инкъилябындан сонъки вазияти «*От битмеген — йигит отъмеген*», «*Сувлары ичильмей — къайгъыдан кечильмей*» киби ибарелерде тарифлене. Бу келимелерде халкъ акъыл-идракининъ образлылыгъы муджесемленгендир.

Тынч татар чѐлюнде бир боран керек,
Бакъалар сусар!..
Байкъушлар, анъсыздан, тувса бир эркек,
Отълерин къусар!..

киби айырылгъан сѐзлеринде октябрь инкъилябынынъ япкъан марифетини бир даа бир боран иле денгъиштирмек керек олгъаны сѐйлениле.

Бурада эр кес къой, сыгъыр я тавшан,

Айгиди, бир арслан!..

киби сатырларда халкъ арасында олып кечкен денъишювлер шаирнинъ гонълюне, юрегине ятмагъаныны косътере. О, инкъиляпнынъ япкъан тепрентисинен разы дегильдир. Инсанларнынъ рухий ве инсаний дюньясы денъишкенини тасвирлеп, шаир халкъ арасында арслан йигитлер къалмагъаныны айта. Арслан йигитлер — мерд, къоркъу бильмеген къараманлардыр.

Къой, сыгъыр ве *тавшан* сималарынен — къоркъакълыкъ дуйгъусынен зеэрленген инсанлар косътериле. Халкъ арасына терен ве темелли синъип, мийлерини зеэрлеген къоркъакълыкъ дуйгъусы вакъыт кечкен сайын, джемиетининъ вазиетини феналаштыра биледжеги айдынлатыла.

«*Ой сувукъ шу гъурбет*» (1918) шииринде шаирнинъ къальбинде ташкъын озен киби къайнагъан ве зеинине синъген миллийлик руху усталыкънен ифаделене. Бу миллийлик аэнки ве дюньябакъышы шаир тарафындан акс олунгъан табият манзараларынынъ дюльберлигинде такъдим олуна.

Бульбули йырласа, мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлу»гъа тарта.

Дагъларгъа къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джымшай.

Булутлар къарара акъырын, акъырын,
Таптайман ялынъыз тозлу ёлларын.

Тюшкенде джавуны шувулдап къуйып,
Кююмнинъ узакъта ольген джашларын.

Миллийлик руху халкъ аятынынъ джанлы ве бедий тасвиринде усталыкънен бойле сатырларда айдынлатыла.

Ёлумда кулюмсей, къарай къызлары,
Козълерде онъгъанлыкъ, суйгю ызлары.

Ошата оларны бахтсыз голь айгъа,
Къарамай кечемен джаныкълай, джана.

Опъкенде коюзумни сыйпалап, суййип,
Ойлайман анамнынъ бол козь джашларын.

Бойле этип, Бекир Чобан-заденинъ бу шииринде тасвирленген миллий аэнк, миллий дюнъябакъыш маналы келимелер вастасынен ифаделене. Шаирнинъ гонъюль сырлары беян этиле.

Бекир Чобан-заденинъ шиириетинде янъы омюр ве аятнынъ Къырымда тикленюви, халкъ яшайышы ве алынынъ денъишюви тасвир олунгъандыр. Шаир халкъынынъ ве тувгъан юртунынъ, бугуни ве келеджегини пек терен къайгыра. Бекир Чобан-заденинъ эсерлериндеки лирик къараманнынъ къайгысы да Къырымнынъ кечмиши ве келеджегинен багълыдыр.

«Дунай таша» (1919) шииринде Бекир Чобан-заде маджар пролетариатынынъ 1919 сенесиндеки баш къалдырувыны, ондан етмиш сене эвель 1848—1849 сенелери олгъан биринджи исьянынъ девамы деп эсап эте. Бу баш къалдырувларны о, Будапешт шеэрининъ ортасындан гурьдели акъкъан Дунай озенине бенъзете:

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге ачувланып...
Етмиш йылдыр, бундайын ташкъаны ёкъ,
Бу седлери шай тезден ашкъаны ёкъ...

О сенелери, врангельджилернинъ зулумы астында инълеген халкъны, тувгъан ватаныны хатырлап, янъы азатлыкъ ёлуна аякъ баскъан маджар халкъына сукълангъаныны бойле сатырларда бильдире:

Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!
Чыкъарсам гъарип халкъымны тар гольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткизсем, болсам озен.

Шаир бойле сёзлернен халкъынынъ такъдирини къайгырып, Дунайгъа хитап эте.

Къырымтатар шиириетине миллийлик рухуны кирсеткен шаирнинъ эсерлеринде ватан, халкъ, табиат левхалары, халкъ аяты бедий тарзда, джанлы тасвирнен ифаделене. Бекир Чобан-заденинъ язгъан шиирининъ эр биринде миллий аэнк, миллий дюнъябакъыш эсас ер алмакъта.

Шаирнинъ яраткъан эсерлеринде къырымтатар халкъынынъ кечмиши, бугуни ве келеджеги озь тасвирини корьгендир. Мукъаддес ана ве Ватан сималары бераберликте, узвий багълылыкъта тенъештирилип ифаделене. Табиат левхалары халкънынъ ички дуйгъулары ве миллий чизгилерини ачыкъландырмагъа хызмет этелер.

Шаирнинъ «Яныкъ къавал» (1922) шииринде «Дунай таша», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Тынч татар чёлюнде» киби шиирлеринде акс олунгъан меселелер девам этиле.

1922 сенесининъ апрель айында язгъан бу шиирнинъ ильк сатырларында шаирнинъ омюриндеки денъишювлер акс олунгъан эди. 1922 сененинъ март айында Къырым университетининъ профессору тюркий джумхуриетлерде тюркшынаслыкъ боюнджа биринджи профессор олгъаны «*Бир джукѳ¹ болайым, къаялар ичинде, Я бир коль болсам да, серильсем чёлъ*» деген сатырларда, бир айдан сонъ, акъикъаткъа чевирильген эди.

Эки къысымдан ибарет бу шиирнинъ биринджи къысымында лирик къараманнынъ арзу хаяллары вастасынен шаирнинъ рухий дюнъясы косътериле.

Халкъы ичюн буюк ишлер япмакъ арзусынен янгъан шаирни тувгъан юртунда сыгъдырмайлар. О, Азербайджангъа кетмеге меджбур ола. Бу рухий тюшкюнлик тесири аятында «*Олийим тавларда. Бир олю болайым мезарсыз, къадимсиз², зикирсиз³*» киби сонъки тилеклер языла ве 1937 сенеси акъикъаткъа чевриле.

Шиирнинъ экинджи къысымында лирик къараман гуя шаирнинъ рухий алына екюн чекерек, шахсий фикирлерини анълата. *Сен бир тар гольдесинъ, озсанъ да достларынъ, бакъаларны оздынъ. Юксек коклерге ынтылгъан арекетинъ тек къамыштан юксектир. Теренликке далгъан еринъ сазлыкътыр.* Бойле къыя усул иле шаир озюнинъ иджадына къыймет кесе. Халкъ арасында асыл олгъан вазиетлер акъкъында малюмат бере. Халкънынъ дагъыныкъ олгъаныны бильдирип, бу алдан къараманны къуртараджакъ йигитлик малы — яныкъ къавалыдыр дей.

¹ джукѳ — юке тереги (рус.: липа)

² къадимсиз — дуасыз

³ зикирсиз — анъылмайып

Шаирнинъ гонълюни акс эткен шириет — яныкъ къавал симасынен айдынлатыла.

Бойледже, инкъиляптан сонъки девирде къырымтатар шириетининъ миллий негизине эсасланып, онынъ инкишафына иджадий гъайретини къошкъан Бекир Чобан-заденинъ иджадий яратыджылыгъы битмез-тюкенмез рухий хазине олып къаладжагъы шубесиздир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Бекир Чобан-заденинъ дюньябакъышындаки ичтимаий-сиясий бурулыш не вакъыт олып кече? Бу девирде о, насыл бир шаир олгъаныны айтынъыз.

2. Будапешт университетинде оджалыкъ этмеге къалдырылгъан маальде иджат эткен эсерлерининъ эксерieti насыл мевзуларгъа багъышлангъандыр? Бу сенелерининъ махсулыны тешкиль эткен шиирлернинъ серлеваларыны айтынъыз.

3. Шаирнинъ яраткъан эсерлеринде насыл левхалар озь тасвирини корьгендир? Мукъаддес ана ве Ватан сималары насыл севиiede ифаделенгенини тарифленъыз.

4. «Дунай таша», «Ой сувукъ шу гъурбет», «Тынч татар чёлюнде», «Яныкъ къавал» серлевалы шиирлеринде тасвирленген меселелерни бирер-бирер айдынлатынъыз. Мисаллер кетирип исбатланъыз.

ТЫНЧ ТАТАР ЧЁЛЮНДЕ*

Тынч татар чёлюнде от битмеген,
Не макъбул¹ емиш!..
Коп вакъыт бу джолдан йигит отъмеген,
Ёллары къыйыш!..
Тынч татар чёлюнде койлер япылгъан,
Инсанлар урькек²,

* Шаирнинъ дерсликке кирсетильген шиирлери Акъмесджитте 2001 сенеси нешир олунгъан Bekir Çoban-zadeniñ «Bir sağıu qıgasaqman!..» шиирлер джыйынтыгъындан алынды

¹ не макъбул — не къадар келишкен, ярашкъан, уйгъун

² урькек — къоркъакъ

Йигитлер сессиз мезаргъа джыйылгъан,
Балалары сейрек!..
Тынч татар чёллери, сувлары ичильмий
Уджсуз, буджакъсыз!..
Тынч татар чёллери къайгъыдан кечильмий,
Отсуз, оджакъсыз!..
Тынч татар чёлуне бир боран керек,
Бакъалар сусар!..
Байкъушлар, анъсыздан,¹ тувса бир эркек,
Отълерин къусар!..²
Тынч татар чёллерин къургъакълыкъ саргъан,
Къан керек, къан!..
Бурада эр кес къой, сыгъыр я тавшан,
Айгиди, бир арслан!..

Будапешт,

1916 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирдеки «*тынч татар чёлю*» келимесинде тувгъан юрт манасы берилир экен, миллетнинъ насыл бир табият чизгилери косътериле?

2. Не ичюн «*тынч татар чёлунинъ ёллары къыйыш*»? Эсердеки сатырлар вастасынен джевабынъызны исбат этингиз.

3. «*Тынч татар чёлунде*» не себептен «*инсанлар урькек*», «*йигитлер сессиз мезаргъа джыйылгъан*»? Халкъымызнынъ миллий психологиясындаки насыл бир чизгисини айырып косътермек макъсадынен, шаир, бу сатырларны язгъаныны анълатмагъа аркет этингиз.

4. Октябрь инкъилябы халкъ яшайыш тарзынынъ тамырларына бир дарбе эндирди, бир боран кетирди? Шаир даа насыл бир бораннынъ кереклиги акъкъында умют эте?

5. Шиирнинъ сонъки сатырларында эсернинъ мевзу гъаеси айдынлатыламы? Бу сатырларда шаирнинъ эсас макъсадыны сечмек мумкюнми?

ОЙ, СУВУКЪ ШУ ГЪУРБЕТ

¹ анъсыздан — апансыздан

² отълерин къусар — пек къоркъуп зафран къусарлар

Ой, сувукъ шу гъурбет, атешсиз, нурсыз,
Турмушы бизлерге гонъюльсиз, джырсыз...

Бульбули джырласа, мунъларым арта,
Сесчиги азгъана «Борлу»гъа¹ тарта...

Тавларын къарайман, Чатыргъа ошай,
Козълерим джашара, къальбим джымшай...

Булутлар къарара акърын, акърын,
Таптайман ялынъыз тозлу джолларын...

Тюшкенде джавуны шувуддап къуйып,
Опъкенде козюмни сыйпалап, суйип.

Ойлайман анамнынъ о бол козъ яшларын,
Джуртумнынъ узакъта комюльген джашларын...

Джолумда кулюмсей, къарай къызылары...
Козълерде онъгъанлыкъ, суйгю излери...

Ошатма оларны бахтсыз Эсмагъа,
Къарамай кечемен къайгъыра, къайгъыра...

Мелевше, къаранфиль, сармашыкъ эр ер,
Гуллери ачылгъан, япрагъы къатмер...

Гуллери бек къызыл, ах насыл къызыл,
Къызылны нечюн шай суемен² бу йыл?..

Къызыл да джуртумнынъ яйласы, кыыры,
Къызыл да бу йылнынъ ташкъан Салгъыры...

Къызыл да «Джурт» деген юксек манълайлар!
О Ешилъ Аданы къызылгъа бояйлар.

Суемен бу ренкни, эрен³ ренки деп,
Эренлер бетинде джурт орънеги деп...

Меним де къызылгъа боялсын манълайым,
— Гизлидже комъсинлер, коръмесин анайым...—

Байрамда, сейранда татар кызылары
Кунъ корип онъмагъан танъ джылдызлары.

¹ «Борлу» — шаматалы ве шенъ халкъ авасы (маршы)

² суемен — севемен

³ эрен — эвлиянынъ, азизнинъ юзюнде

Къопарып такъсынлар кокреклерине,
Джурт ашкъы толар тез джюреклерине...

Олемиз оларны онгъармакъ ичюн,
Татарны тахтына чыкъармакъ ичюн.

Я джуртны къоруй да, сюремиз омюр...
Я «Джурт» деп джана да, боламыз комюр...

Будапешт,

1918 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Гъурбет диярда булунгъан шаирнинъ дуйгъу фикирлери шиирде насыл девам эттириле? Шаирнинъ къулангъан сёзлерининъ манасына дикъкъат этингиз. Шаир тасавур эткен «*гъурбет не ичюн — атешииз, нурсыз*», «*онынъ турмушы не себептен — гонгюльсиз, йырсыз*».

2. Гъурбет топракъларнынъ эр бир дагъында, чёлюнде, тереклери, къушларында шаир тувгъан юртундаки дагъ, чёлъ, терек ве къушларны коре. Бунинъ иле шаир озюнинъ тувгъан юртуна олгъан насыл бир мукъаддес дуйгъусыны тереннюм этмек истей?

3. Гъурбет ильде мевсимлернинъ эр бир денгъишюви шаирнинъ ангъында бир де бир тасавур пейда эте. Ягъмурнынъ ягъгъаны шаирге кимни хатырлата? Джевабынгъызны мисаллернен пекитингиз.

4. Шиирде бир чокъ ренклер тасвир олунгъаныны сечтингиз. Сизинъ фикрингиздже, къызыл тюсинъ манасы чешит сатырларда нелерни ангълата? Октябрь инкъилябынынъ миллетнинъ такъдирине япкъан менфий тесирини эсердеки сатырларнен тасдыкълангъыз.

5. Шиирнинъ эсас мевзу ве гъаесини нетиджелеген сатырларны айырынгъыз. Бу сатырлар шаирнинъ назмиетинде эсас лейтмотив олгъаныны тайинленгиз.

ДУНАЙ ТАША

Дунай таша сарарып, агъувланып,
Чевресинде седлерге¹ ачувланып.

¹седлерге — маниаларгъа, расткельген къаршылыкъларгъа

Далгъалана, шувулдай, шай копюре!
Копюрни итей, ташларны шай кемире.

Халкълар тура четинде тюшюнелер:
— Бу Дунайгъа не болды?.. — окюнелер...

Алтмыш йылдыр бундайын ташкъаны ёкъ,
Бу седлерни шай тезден ашкъаны ёкъ...

Озь истегин эр шейден изгу бильген¹,
Сенинъ парлакъ бетинъде озюне кульген,

Шу менликчи инсанлар бильмей сени...
Дунайчыгъым, о ташкъын яш гонъюнгни...

Сени корьдим бу кунъде шай копюрген,
Нидже седни копюгинъ ашып кирген...

Ачыкъ диймен, гонъюлим ташмакъ тилей!..
Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилей!..

Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!..
Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!..

Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольджиктен,
Кенъ дерьягъа еткизсем, болсам озен!..

Сонъ болдурсам, чекильсем озь башыма!..
«Шукюр олды!» язсалар баш ташыма!..

Менден къалгъан топракъта бир джаш акъай
Сонъ бир янъы «авва»ман къурса сарай!..

Янъы отлар, чечеклер оссе ерден,
Бир янъы халкъ төресе, айгиди, бирден!..

О вакъытта корерсинъ, эшитирсинъ,
Бир тынч гедже аслына етиширсинъ:

Тюз ялынъда, себепсиз юкъламадым!..
Мунълы бетим сувунъда чайкъамадым!..

Будапешт,

1919 с.

Суаллер ве вазифелер:

¹ изгу бильген — яхшы бильген

1. Гъурбетликте булунгъан шаир Дунай озенининъ ташкъаныны гонглюнинъ ташкъанынен тенгештиргенини шиирден окъуп, англатынъыз. (Башта шаирнинъ мураджатына эмиет берингъыз. Сонгъра шаирнинъ шахсий фикирлерини тасдыкълагъан сатырларны тапынъыз).

2. Шаирнинъ гонглю насыл бир къасеветнен толугъа? Гъурбетликте булуныр экен, о, кимнинъ акъкъында къайгъыра? Онынъ, *«бингъ йыллыкъ седлерни йыкъсам, якъсам!..»*, *«чыкъарсам гъарип халкъымны тар гольчиктен, кенг дерьягъа эткизсем, болсам озен!»* деген сёзлеринде насыл муим маналар тасавур этильгенини айтып олурсынъызмы?

3. Шаирнинъ хаялында джанландырылгъан халкъ симасы ве тувгъан юртта тизиледжек янгы девлет анги сатырларда муджесемленгендир? Окъуп тапынъыз.

4. *«Янгы отлар, чечеклер оссе ерден, бир янгы халкъ тёресе, айгиди, бирден!..»* кибиде сатырларынен муэллиф не демек истей? Бу сатырларда онынъ бильдирген фикирлери халкънынъ парлакъ келеджегинен багълымы?

5. Шиирде талиль этильген меселелер эсасында шаирнинъ ватанперверлик ислерини айдынлатмагъа тырышынъыз. Ватанперверлик ислерини тешкиль эткен амеллерни айырынъыз.

ЯНЫКЪ¹ КЪАВАЛ

Бир ирмакъ болып да, сынджырсам² кольге,
Я бир коль болсам да, серильсем³ чельге!..

Бир джуке болайым къаялар ичинде,
Чевирсин кевдемни къарувлы селлер⁴,
Къаядан къаягъа шыпырсын еллер,
Йылдырым ишлесин яш фидан экенде!..

Кичкене саваплар, кичкене эмгеклер⁵
Кичкене гуняхлар язмасын мелеклер!..

¹ яныкъ — къасеветли, къайгъылы

² сынджырсам — акъып, тёркюльсем

³ серильсем — йылсам, сувумнен чельни тойдурсам

⁴ къарувлы селлер — кучлю селлер

⁵ эмгек — эмек, иш, замет

Ольмектен къркъаман гъафиллер кибик¹,
Олийим тавларда, аслымда кийик!..
Бир олю болайым мезарсыз, ташсыз,
Къадимсиз, зикирсиз, яланджы козьяшсыз!..

Тиймесин тениме титреген эллер!..
«Ольди!» демесин тувмай² ольгенлер!..

«Кирли!» деп ювманъыз ольгенлер темиздир!
Ольгенлер къайгъысыз, къркъусыз, тегиздир³.

Ешиллик ерлерде, сельбилер тюбюнде,
Комюльсин бир даа яшамакъ тилеген!
Дженнетке кирмекчюн савап ишлеген,
Киминъ, ке китабы, анахтар джебинде!..

Яшавдан къркъмагъан, олюмден урькмеген,
Яшавчюн тиленип, тоз ёлда юрьмеген,
Эр вакъыт тырмашкъан, терлеген эрлер,
Дженнетке кирселер, дестурсыз⁴ кирерлер!..

* * *

Бекир, сен зайыфсынъ, къарувынъ къайткъан⁵,
Ананъ бешигинъде тылсымлар айткъан;

Сен бир тар кольдесинъ, бакъалар достынъ,
Энъ чапкъан вакътинъде шуларны оздынъ!..

Юксельдинъ коклерге къамыштан юксек!..
Далгъанынъ сазлыкъ, сазлыкъ тюбюнеджек!..

Бильмиймен, баш дуванъ макъбул болурмы...
Такъдирмен ольмектен башынъ къутулырмы?..

Йигитлик тилегинъ, ачувынъ уфакъ...
Юуртынъда къая ёкъ, сувлары кърургъакъ...

¹ гъафиллер кибик — апансыздан олып кечкен вакъиада не ападжагъыны бильмегенлер киби

² тувмай — догъулмайып

³ тегиздир — тюм-тюздир

⁴ дестурсыз — изинсиз, рухсетсиз

⁵ къарувынъ къайткъан — такъатынъ биткен

Кичкене тавлардан вулканлар чыкъмаз...
Алчачыкъ агъачны йылдырым якъмаз...

Ялынъыз бир шейинъ — йигитлик малынъ:
Къутарса къутарыр — яныкъ къавалынъ!..

Акъмесджит,

1922 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. «Тынч татар чёлюнде», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Дунай таша», «Яныкъ къавал» шиирлеринде тасвир олунгъан меселелер девам этилеми?

2. Эр бир инсаннынъ бу бакъий омюрге япкъан хызмети насыл амеллер эсасында къыймет кесиледжек? Шиирде бу акъта насыл сатырлар бар? Оларны окъуп, анълатынъыз.

3. Халкъымызнынъ кечмиши ве келеджегинен багълы сатырларны шиирде айырынъыз. Оларнынъ да эсас маналарыны анълатмагъа арекет этинъиз.

Эдебият назарисеси

Лирик къараман акъкъында

Лирик эсерлерде яшайышта олып кечкен денъишювлернинъ тесиринде пейда олгъан гъам-къасеветлер, тюшюнджелер, рухий вазиетлер тасвирлене. Бу дуйгъуларны эсерни язгъан шаир ис эте. Шаир аятий вазиетлерге нисбетен олгъан дуйгъуларыны лирик сималар вастасынен ифаделей. Амма бу тюшюнджелер тек шаирнинъ рухий дюньясыны бильдирген тюшюнджелер дегильдир. Бу тюшюнджелер девир сынавыны кечкен бутюн инсанлыкънынъ тюшюнджелеридир.

Лирик эсернинъ эсас къараманы шаирдир. Яни шаирнинъ шахсиети лирик къараманнынъ симасында умийлештирилип косътерильгени ичюн, лирик къараман эсернинъ меркезий симасы сайыла. Эсерде шаир ве лирик

къараман, лирик къараман ве шаир даима бераберликте арекет этелер.

Бекир Чобан-заденинъ «Дунай таша», «Тынч татар чёлюнде», «Ой, сувукъ шу гъурбет», «Яныкъ къавал» серлевалы шиирлери лирик шиирлердир. Чюнки бу шиирлерде шаирнинъ ички дюнъясы, рухий вазиети, этрафтаки барлыккъъа шахсий мунасебети тасвир олунгъандыр. Бу эсерлерни ватанперверлик, ватандашлыкъ, халкъсеверлик киби мевзулар бирлештире.

Лирик къараманнинъ тюшюнджелери — шаирнинъ тюшюндже ве фикирлеридир.

Лирик къараман халкънынъ бир векилидир. Тувгъан халкъынынъ такъдирини къайгъыргъан лирик къараман оны бу вазиетлерден чыкъармакъ чарелерини арай.

Инсанлыкънынъ седлерин йыкъсам, якъсам!..

Чыкъарсам гъарип халкъымны тар кольджиктен,
Бир янъы халкъ тересе, айгиди бирден!..

Лирик къараман халкъына бахт-сеадет тилеген, халкъыны джан-юректен севген инсандыр. О, халкъынынъ келеджеги огърунда атта джаныны феда этмеге азырдыр.

Я джуртны къоруй да, сюремиз омюр...

Я «Джурт» деп джана да, боламыз комюр

Шаирнинъ халкъына хызмет этюв мевзусы онынъ эсерлеринде къыяслар, эпитетлер вастасы иле айдынлатылалар. Шаир тарафындан ишлетильген бутюн бедий тасвирий васталар эсернинъ миллийлигини юксельтелер.

Ташсам, акъсам, санджырсам, серильсем ве даа булар киби бир чокъ шиирлерде къулланылгъан фииллер лирик къараманнинъ ве умумен бутюн халкънынъ арекети, истеги, эмирини ифаделейлер.

Бекир Чобан-заденинъ эсерлериндеки лирик къараман юртуны, халкъыны севген ве оларны къайгъыргъан акъикъятсевер ве алидженап инсандыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Лирик эсерлерде инсаннынъ насыл ички дуйгъулары тас-
вирлене? Бу ис-дуйгъуларны тасвирлемеге ярдым эткен васталар-
ны айтынъыз.

2. Лирик къараман анълайышыны тарифленъиз. Лирик къа-
раман симасында насыл чизгилер тасвир олуна?

3. Лирик къараман ве шаир арасындаки багъны тарифленъиз.

АМДИ ГИРАЙБАЙ ^[9]

(1901—1930)

Къырымтатар эдебияты тарихынынъ йигирминджи сенелеринде иджат эткен ве иджадынен шириетимизни миллий анъанелернен зенгинлештирип, шириетнинъ зумрют таджы сайылгъан Амди Гирайбай 1901 сенеси февраль айынынъ он дёртюнде Кефе уездининъ Ени Къале коюнде дюньягъа кельди. Онынъ эзан ады — Абдильхат Абдул Лятиф огълудыр.

Амди Гирайбай 1910 сенеси Къарасувбазар иптидаий мектебини битире. Он учъ яшындан шиирлер язып башлай. «Къырым гулю», «Оксюз», «Къартал», «Яз», «Къыш» адлы кыскъа шиирлерлери 1915 сенеси языла.

1917 сенеси Акъмесджитте ачылгъан рушдие мектебине окъумагъа кире, лякин, инкъилияп себебинден, рушдиедеки окъувыны битирип оламай. 1917 сенеси Амди Гирайбайнынъ «Эляк олды йигитлер» адлы шири дердж олуна.

Джемаатчы яш шаир 1918—1919 сенелери генчлик ара-сында ичтимаий ишлер алып бара. Акъмесджит Рушдие-синде озъ тешеббюсинен талебе джемиети къура ве 1920 се-неси большевиклер тарафындан ачылгъан гимназиягъа окъумагъа кире.

1921—1922 сенелери мемлекетте ачлыкъ башлангъаны себебинден, окъувыны яры къалдыраракъ, миллет ишлери комиссарлыгъында чалышып башлай.

Генч шаирнинъ иджадий яратыджылыгъы хусусан йигир-минджи сенеден сонъ кенишлей. 1920—1922 сенелери ана

юртны, тувгъан миллетни кърчалагъан генчликни курешке давет эткен шиирлер яза. Бу эсерлер «Бильги», «Илери», журналларында ве «Яш къувет» газетасында дердж олуналар. Сонъра исе 1922 сенеси нешир олунгъан «Джашларгъа» серлевалы шиирлер джыйынтыгъында нешир этиллер. Бу джыйынтыккъа «Кетме, балам, айыптыр» (1919), «Эски татар мектеби» (1919), «Хош кельдинъиз» (1920), «Ачлыкъ» (1921), «Яш татарларгъа» (1921), «Джигитке» (1921), «Татар оджасына»(1921), «Джигитнинъ джыры», (1922) «Джашлыкъкъа»(1921) киби даа бир сыра шиирлери кирсетиле.

1921 сенеси аз бир вакъыт девамында рабфакта окъуй. Эки йылдан сонъ, 1923 сенеси Вели Ибраимовнынъ ярдымынен, Истанбулгъа кетип, андаки дарульфунуннынъ филология шубесине окъумагъа кире. Учъ сенеде бу шубени мувафакъиетнен битирген Амди Гирайбай «Къырым тарихы» адлы диссертациясыны язып, бутюн профессорларны шашыра. Иште, шу вакъыт, Истанбул университетининъ оджалары асыл Абдульэхат адыны денъиштирип, онъа Амди Гирайбай лагъабыны берелер.

1926 сенесининъ сонъунда Истанбулдан Къырымгъа къайтып келе, миллий маариф ве медениетимизнинъ инкишафына буюк иссе къоша. Ленинградда (Петроградда) педагогика институтынынъ тарих факультетини ве Истанбул университетининъ филология факультетини битирген Айше Сейдаметова (Джемиль Сейдаметнинъ къызкъардашы) ве Амди Гирайбай шу сенеси эвленелер.

1927 сенеси онынъ омюринде мудхиш девир башлана. Оны шу сенеси июнь айынынъ йигирми секизинде ГПУ тюрмесине апске алалар ве вахший усуллар къулланып, чекиштирелер, соргъу кечирелер. Нетиджеде, 1928 сенеси январь айынынъ йигирми едисинде Тюркие джасусы сыфатында кимлернен багълы олгъаныны огренмек макъсады иле, азат этип, эвине къайтаралар.

1928 сенеси август айынынъ биринде Амди Гирайбай кене соргъугъа чагъырыла. Чешит тѣхмет, ифтиралар устюне юкленип, миллетчиликте къабаатланып, 1930 сенеси сентябрь айынынъ он учюнде Москвада «Бутырка» апсханесинде вахшийджесине ольдюриле.

Арадан 61 йыл кечкен сонъ, 1991 сенеси апрель он едиде акълана.

Къырымтатар әдебиятынынъ йигирминджи сенелеринде миллий медениетимизнинъ бутюн сааларында янъы иджат деври башланды. Бойле ынтылыш эльбетте, бу девирде яратылгъан эсерлернинъ бедий севиесининъ зайыфлашмасына тесир этти. Амма Амди Гирайбайнынъ шириетинде бу ал озюндже бир алель-хусус чизги алып, кениш инкишаф етише.

Девирнинъ кучлю акъынтысы бутюн джемиетни озь даиресине уюрип кеткенине бакъмадан, Амди Гирайбайнынъ шиирлеринде миллий рухийет, миллий анъ ве маневий дюньябакъыш меселелери тек онынъ къалемине аит усул ве услупте косътериле.

Шаир эсерлерини саде халкъ тилинде, чокъусыны чель шивесинде яза. Халкъымызнынъ аятыны ве базы эскирген адетлерини «Заваллы татар къызы» (1921), «Талакъ» (1921) киби назм эсерлеринде ифаде эте. Миллий әдебиятмызда корюмли ер туткъан «Иджрет» поэмасы 1927 сенеси басыла.

Тюкенмез къалемини драматургия саасында сынагъан Амди Гирайбайнынъ 1919 сенеси «Әски татар мектеби», 1923 сенеси «Оксюзлер» киби серлевалар алтында балалар ичюн язылгъан пьесалары нешир олуна.

Шаирнинъ вефатындан сонъ, 1935 сенеси Романияда чыкъкъан «Къырым шиирлери» межмуасында онынъ миллий әдебиятымызнынъ тарихы акъкъында язгъан «Къырым әдебиятына бир бакъыш» серлевалы ильмий макъалеси басыла. 1944 сенеси кене де Романияда шаирнинъ «Яш тарларгъа» адлы назм эсерлер джыйынтыгъы нешир олуна.

1997 сенеси Акъмесджитте «Таврия» нешриятында Амди Гирайбайнынъ назм эсерлер джыйынтыгъы нешир олуна.

Бойледже, бутюн анълы омюри бою миллетининъ парлакъ келеджеги ичюн къайгъыргъан, миллетпервер Амди Гирайбайнынъ эсерлери халкъ арасында окъулып, ватанперверлик рухунен нурлангъан дуйгъу-ислерини хатырлатып тураджакълар.

Суаллер ве вазифелер:

1. А. Гирайбайнынъ окъув деври къаерлерде ве насыл кечти? Онынъ аяты акъкъында икяе этинъиз. Къач яшындан шиирлер язып башлагъан эди?

2. 1915—1927 сенелери девамында яш шаир насыл шиирлер ве эсерлер яратты?

3. Онынъ эсерлерининъ эсас хусусиетлерини айтынъыз? О, шиирлеринде халкъымызнынъ, миллетимизнинъ къайсы тарафларыны тасвирлемеге тырышты?

4. Романияда А. Гирайбайнынъ насыл макъалелери ве джыйынтыкълары нешир этильди?

5. А. Гирайбай не вакъыт якъаланды ве къачынджы сенеси вахшийдже ольдюрильди? Къачынджы сенеси акъланды?

6. Шаир анги шиирлеринде халкъымызнынъ аятында эскирген адетлерни ифаде эте?

7. Амди Гирайбайнынъ балалар ичюн язгъан эсерлерининъ серлеваларыны айтынъыз. Бу эсерлер къачынджы сенелери язылды?

Амди Гирайбайнынъ шиириетине даир

Амди Гирайбай озюнинъ иджадынен шиириетте миллий шуурнынъ джанланмасына хызмет эткен эдебий джерьянгъа темель азырлагъан шаирлерден биридир. Онынъ шиириети мевзусынынъ кенишлигинен ве миллий чизгилернинъ тасвир олунувынен гъает зенгиндир. Бу эсерлерде джесюрликке ынтылыш, халкъымызнынъ парлакъ келеджегине ишанч киби дуйгъулар эминликнен тасвир олунмакъталар.

Халкъ арасында миллий анънынъ осьмесине хызмет эткен Амди Гирайбай озюнинъ иджады иле миллий шиириетимизнинъ гъаевий мундериджеси эм де шеклине янъылыкъ кирсетти. Хусусан, 1920—1922 сенелери язылгъан эсерлеринде халкъ башына тышкен мушкуль мусибетлер ичтимаий-сиясий тюс алып янгъырагъаны бу девир шиириетинде муим бир янъылыкъ эди.

Бу девирде Къырым де беяз ордунынъ, де большевиклернинъ элине кечкени, ярымадада яшагъан халкънынъ аяты мушкуллешкени шаирни битараф къалдырмады. Амди Гирайбай бу яшайышнынъ шааты оларакъ, эсерлеринде,

шу девирде яшагъан къараман симасына акъикъий джигит сьфатыны синъдирип, козюмиз огюнде джанландырды.

Тувгъан юртуны, миллетини севген къараман джигит — кимседен ве ич бир шейден къоркъмайып, намыны, шаныны къорчалагъан, озюнинъ ким олгъаныны бильдирген инсан оларакъ тасвирленди. Шаир, эр бир агъыр мушкуль вазиеттен насыл этип чыкъмагъа керек олгъаныны, осеяткъан генчлерге насиат беререк огрете ве мураджаат эте:

Эй, джигит, къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астындан кене де «акъман» деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Бу сатырларда ана фикирнинъ гъаевий шерефи сакълыдыр. Насиат бериджи бу гъаевий сатырларда терен мана муджесемлене. Келинъиз, бу сатырларда тариф олунгъан маналарны бираз олса да, анъламагъа тырышайыкъ.

«*Къальбинъни йылдырым урса*» — омюрге олып кечкен денъишювлер, акъсызлыкътан гонълюнъ къырылса, йылдырым алтында къалып, янгъан киби къавурылса, демектир.

«*Душманынъ коксюнъни тепмелеп турса*» — душманынъ даима коксюне дарбелер эндирип турса, адалетли яшавда сангъа къаршылыкъ косьтерсе, «*мезарынъ устюне сарайлар къурса*» — миллетнинъ эджададыны аякъ астына алып, озюни юксельтсе, демектир.

«*Астындан кене де «акъман» деп багъыр*», — озюнъни алчалтмагъа, акъаретлемеге ёл берме, демектир.

Миллетнинъ къорчалануву огърунда алып барылгъан куреште бирдем, берабер, бирлик олмакъ меселеси муимден-муим вазифе олгъаныны шаир «*Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр*» — деерек насиат бере.

Миллий гъаелернинъ огърунда япылгъан къараманлыкъ ич бир вакъыт унутылмагъаныны исе «*Джигитлик ич ольмез, хавфынъ олмасын...*» яни къоркъунъ олмасын, къоркъма киби нетиджели сатырларда къандырыджы нутукъ иле ишанч бильдириле.

Бу бир шиирининъ мисалинде, биз шаирнинъ миллетининъ келеджегини юректен къайгъыргъан, миллетининъ

башына насыл бир аджджы такъдир келеджегини эвельден дуйгъан, амма сонъки дакъикъасында биле, озъ дюнья-бакъышындан, сёзюнден къайтмагъан ве таймагъан миллетпервер инсан олгъаныны коремиз.

1921 сененинъ январь айынынъ йигирми бешинде язылгъан «Татар ичюн» шииринде айны гъаелер девам этиле. Затен, кырымтатар эдебиятынынъ энъ кыйметли шахэсерлерининъ сырасы бу эсернен зенгинлеше.

Эсерге синъдирильген фельсефий теренлик шиирнинъ кыйметини юксельте. Эсерге къуюлгъан миллий муит девирнинъ вазиятини даа да терен ис этмеге давет эте. Та кечмиш асырлардан берли халкънынъ вазияти бойле олгъаныны яхшы билъген шаир озюнде буюк бир кучъ тапа. Козюнинъ огюнде чал сакъаллы къарт сифатында кечмиш джанлангъанда:

Бир арсландай баш тиклеймен, тураман,
Санки джавны къалибинден ураман,
Кенъ темельни инечикмен къазаман,
Емин этип, шу сёзлерни язаман —

деп, ант эте. Шаирнинъ къальбинде миллий курешнинъ, исьянынъ кыгъылчымлары нешелене. О, «*Мен Алтайнынъ бир чечеги — татарман!*» — деп гъурурлана. Бу сатырларында истибдаткъа къаршы исьян янъгъырагъаныны дуямыз. Бу гъаевий-бедий ёнелиш онынъ акъикъатен халкъ шаири олгъаныны тасдыкълай.

Бойле этип, Амди Гирайбайнынъ ичтимаий-сиясий лирикасыны тешкиль эткен ватанперверлик, тувгъан юртны, миллетни къорчалав, генчликни курешке чагъырув киби мевзулары бу эки шииринде кениш айдынлатыла.

Осеяткъан несильге нисбетен ашлагъан умюти ве ишанчы бедий усталыкънен ифаде этиле. Эсерде къулланылгъан ибарелерде фельсефе кенишлиги дуюла. Шаир, миллетининъ генч несLINE мураджаат этерек, гуя башына кельген акъсызлыкъларны тасвирлеп, илериде даа оладжакъ акъсызлыкъ ве укъукъсызлыкълардан къорчалай.

Шаирнинъ шиириетинде азатлыкъ, миллий тасиль, ахлякъий меселелерге багъышланып, айдынлатылгъан мевзулар ичтимаий-сиясий, умуминсаний меселелернен сыкъ

багъланып, акс олуна. Оларнынъ эписи шаирнинъ миллет-северлиги, джесарети, шаирлик истидады ве ватанпервелик чизгилерин тереннюм этмектедир.

Шаир, алевленген юрегиндеки дуйгъуларны бутюн табиий-лигинен джанландырмагъа бильген бир уста сыфатында, козюмиз огюнде кевделене. Классик негизлер, халкъ агъыз иджадынынъ нумюнелери анъаневий шекильде бирлешип, шиирнинъ къыйметини юксельтелер.

Амди Гирайбайнынъ миллий дегерликлеримизнинъ зенгинлигини шеревлендирген «Багъчасарай» ве «Къарасув» серлевалы шиирлеринде кечмиш тарих, шаирнинъ ве лирик къараманнынъ шахсиети, халкънынъ келеджегинен тенъештирилип такъдим олуна. Бу эсерде тасвирленген левхалар табиийлигинен бизни джоштуралар.

Эки къадимий шеэрнинъ тасвири алтында лирик къараман, шаир, халкъ симасы ифаделене. «Багъчасарай, Хансарай, дертли сарай», «Ай, Къарасув, Къарасув, къарт Къарасув, джаш чагъынгда джуректен урулгъансынъ» кибисатырларда шеэрлернинъ ве халкънынъ башына келип кечкен адиселер бир такъдир олгъаны косътерилип, миллий мукъаддес чизгилер шеревлендириле.

Бу шеэрлернинъ кечмиш тарихы эр эки шиирде пек ачыкъ-айдын ифаделене:

Къабесидир татарнынъ Багъчасарай,
Бугунъ халкънынъ козюнде хор болса да,
Татар кене къыбла деп онъа къарай,
Багъчасарай багъында гуль солса да.

Къарасувда къарт анам къар джалагъан,
Ят-ябанджы татарны хорлагъанда,
Душман сени айлакъ да пек талагъан,
Сыкъыштырып Къырымны зорлагъанда.

Бу дёртлюклерде шеэрнен халкънынъ кечмиши бир хор кечмиш олгъаны косътериле. Бунъа бакъмадан, шаир шеэрлернинъ ве халкънынъ келеджегине умют багълагъаныны, рухтан тюшмегенини, миллетининъ ве шеэрлернинъ парлакъ келеджегини козь огюмизде джанландырып, юксек меаретле тариф эте.

Бойледже, кырымтатар эдебияты тарихынынъ йигирминджи сенелер классик шириетнинъ темели, негизи ве анъанелерини эсерлеринде девам эткен ве, бар акъикъатны олгъаны киби тасвирлеген шаирнинъ иджады, халкъ тилининъ миллий джеухерлеринен ашланылып язылгъаны ичюн, халкъ арасында эбедий яшайджакътыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Амди Гирайбай шириетте насыл эдебий джерьянгъа темель азырлагъан шаирдир? Онынъ шириетинде насыл меселелер айдынлатылгъаныны айтынъыз.

2. Тувгъан юртуны, миллетини севген къараман джигит эр бир агъыр мушкуль вазияттен чыкъа биледжегини шаир анги бир эсеринде тасвирлей? Сатырладан мисаль кетирип, анълатынъыз. О, генчлерге насыл мураджаатнен булуна?

3. Миллий гъаелернинъ огърунда япылгъан къараманлыкъ акъкъында шаир насыл фикирлер бильдире? Мисаллер кетирип, бу акъта шахсий фикринъизни бильдиринъиз. Б. Чобан-заденинъ шириетинен сесленген сатырларны хатырламагъа арекет этинъиз.

4. Миллетининъ келеджегини юректен къайгъыргъан, дюнъя-бакъышындан, сёзюнден къайтмагъан ве таймагъан миллетпервер гъаелерини шаир анги ширинде девам эте? Насыл этип бу гъаелер шиирде тасвир олунгъаныны сатырлардан мисаль кетирип анълатынъыз.

ДЖИГИТКЕ

Эй, джигит, къальбинъи йылдырым урса,
Душманынъ коксюнъи тепмелеп турса,
Мезарынъ устюне сарайлар къурса,
Астындан кене де «акъман»¹ деп багъыр,
Ярдымгъа джигитлер джигитин чагъыр.

Дерьялар буз болып устюнге джавса,
Парланса бу дюнъя, бошлыкъкъа авса²,

¹ акъман — акълыдырым, меним айткъаным догърудыр

² авса — авдарылса, теренлерге тюшип кетсе

Душманынъ сулюкдай къанынъны савса¹,
Ичинъде джангъан от сѣнмесин, джансын,
Артынъдан къалгъанлар «джигит» деп анъсын.

Эгер де къальбинъде джангъан от сѣнсе,
Менлигинъ къырылса, хорлукъкъа конъсе,
Чархынъ² токътаса, терсине дѣнсе,
Умютинъ узулип гонълюнъ солмасын,
Джигитлик ич ольмез хавфынъ олмасын...

1921

с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Миллетнинъ парлакъ келеджеги огърунда япылгъан къараманлыкълар шиирде насыл тасвир олуна?

2. Шаир насыл ибарелерде джигит симасыны тарифлей? Акъикъый джигитнинъ табиат чизгилерини ифаде эткен сатырларны сечинъиз, анълатынъыз.

3. Амди Гирайбайнынъ «Джигитке» серлевалы шииринде лирик къараманнынъ къасевети неден ибарет олгъаныны айтынъыз. Бу къасеветнинъ къуветлендирилип айтылгъан сатырларыны къайд этинъиз.

БАГЪЧАСАРАЙ

Багъчасарайлы Айше тотайгъа

Багъчасарай, Хансарай, дертли сарай,
Кунеш акъшам сюзюлип къавушкъанда,
Мезарындан баш тиклеп, Гирай къарай,
Кунъ сакъланып, ай тувып авушкъанда.

Багъчасарай дегенде козьлериме,
Джылай тургъан бир оксюз къыз корюне,
Къулакъ сал, эй тувгъаным, сѣзлериме,
Хансарайнынъ козь ташла бир терюне.

¹ савса — сагъса, сувурса

² чархынъ — омюринъ, омюр копчегинъ

Кябесидир татарнынъ Багъчасарай,
Бугунъ халкънынъ козюнде хор болса да,
Татар кене къыбла деп онъа къарай,
Багъчасарай багъында гуль солса да.

Багъчасарай деселер, козь торлана,
Гонълум джоша, мугъайып къальбим джылай,
Ичке акъа козьяшлар, джан хорлана,
Багъчасарай, йыкъылдынъ ничюн булай¹?

Медресеси, мектеби, чардакълары,
Бирер тенбель ювасы — къаве болгъан,
Озь топрагъы, чай ичкен бардакълары,
Къавелерге татарлар къойдай толгъан.

Багъчасарай, юкълама, баарь кельди,
Кунеш тувды, дюньяны ярыкълатты,
Кесерткилер, йыланлар талып ольди,
Сенинъ сабрынъ душманни айыкълатты².

Багъчасарай, багъчалар, багъчасы бол,
Бульбуллеринъ джырласын, джырласынлар,
Сен татарнынъ озь кучю, акъчасы бол,
Чечеклеринъ Къырымны сырласынлар³.

Суаллер ве вазифелер:

1. Шиирде миллий мукъаддес чизгилерни тарифлеген сатырларны сечингъиз.
2. Шаир шииринде Багъчасарай, Хансарай акъкъында левха яраткъанда «дертли сарай» ибаресини къуллаана. Бу ибаре шеэрнинъ кечмиш тарихыны айдынлатмагъа хызмет этеми?
3. «Кябесидир татарнынъ Багъчасарай» ошатувына бенъзеген келимени сиз анги шаирнинъ шииринде расткельген эдингъиз? Хатырлап, тенъештирингъиз.
4. Шиирнинъ девамында «дертли сарай» ибаресини терен ве

¹ булай — бойле

² айыкълатты — шашмалатты, серсемлетти

³ сырласынлар — дюльберлештирсин, гузеллештирсинлер

кениш анъламагъа ярдым эткен сатырларны айырынъыз.

КЪАРАСУВ

*Къарасув акъкъында бир шей
язмагъаным ичюн опъкелеген
Чобан кызы Зелиха тотайгъа*

Ай, Къарасув, Къарасув, къарт Къарасув,
Сен дженнетнинъ тёрюне къурулгъансынъ,
Джайлавлардан козюнъе чалт бара сув,
Джаш чагъынъда джуректен урулгъансынъ.

Къарувлысынъ Къарасув къартайсанъ да,
Топрагъынъда азизлер джайрап джата,
Бугунъ эски кучюнъни джокъ сайсанъ да,
Сенден чыккъан джигитлер эрлик сата.

Къарасувда къарт анам къар джалагъан,
Ят-ябанджы татарны хорлагъанда,
Душман сени айлакъ да пек талагъан,
Сыкъыштырып Къырымны зорлагъанда.

Пешман эттим мен сенден кеткениме,
Айланаджакъ мен сагъа къайтаджакъман,
Танърым шахид¹ шай емин эткениме,
Дертлеримни тек сагъа айтаджакъман.

Къарасувнынъ кузьдеки тойларында,
Боткъа пише, пирничтен я да тюйден,
Къызлар джурер аралыкъ бойларында,
Тойларындан сонъ къызлары чыкъмаз уйден.

¹ Танърым шахид — *мында*: оладжакъ шейлернинъ догърулыгъыны танърым тасдыкълар

Къарасувнынъ джашлары тойларында,
Джырлагъанда эвлерни зирильдетир¹,
Мырза, къара ёкътыр ич сойларында,
Чингенеси давулны гурюльдетир.

Къарасувнынъ бульвары, къарагъачы,
Мелевшелик, чечеклик, шаир джурты,
Лякин бугунъ къуругъан дал агъачы,
Оны ичтен кемирген сыртнынъ къурты².

Къарасувнынъ дёрт гулю, акъ къаясы,
Хан джамиси оксюздай монълы³ тура,
Денъишмеген ичте де кок боясы,
Къарасувгъа баргъанда, джурек ура.

Ай, Къарасув, Къарасув, Къарт Къарасув,
Къоркъма кене тирильдинъ, яшайджакъсынъ,
Учлю-дёртлю эгизле, арт Къарасув,
Джангъы ачкъан бир гульге ошайджакъсынъ.

1921

с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ватанперверлик, миллетсеверлик чизгилерни тарифлеген сатырларны къайд этинъиз.
2. Миллий анъанелер анги дёртлюклерде усталыкънен косътерильгенини анълагынъыз.

ТАТАР ИЧЮН

Татар алын тефтиш этип⁴ джурьгенде,
Мен бу оксюз татарларны корьгенде,
Козьяш тёкип, джыламагъа башлайман,

¹ зирильдетир — къалтыратыр

² сыртнынъ къурты — *бу ерде*: четтен кельген кельмешеклер

³ монълы — башы асыкъ, кейфсиз, къасеветли

⁴ тефтиш этип — сорап, арашытырып

Джавнынъ кучюн козьден тѣбен ташлайман¹.

Буюк бир кучь табаман мен озюмде,
Балкъ-джалкъ этип джашын джашнай² козюмде,
Чал сакъаллы бир къарт келе къатыма,
Мен джер тепип атланаман атыма.

Бир арсландай баш тиклеймен тураман,
Санки джавны къальбинден ураман,
Кенъ темельни инечикмен къазаман,
Емин этип, шу сѣзлерни язаман:

Татар ичюн джехеннемде янарман,
Татар ичюн къызыл откъа атарман,
Татар ичюн кольмегимни сатарман,
Мен Алтайнынъ бир чечеги — татарман!

Къол котерип татар, татар! дегенде
Татар къаны сынъырларгъа кельгенде,
Мен дюньягъа бир джумурдыкъ³ урарман,
Душманымнынъ таджын, тахтын къырарман!

Татар ичюн дерьяларны тыярман,
Бир иненинъ тешигине сыярман,
Татар ичюн инджерермен, азарман,
Татар сѣзюн башташыма язарман!

Татар ичюн дарагъачкъа асылсам,
Топракъ болып, аякъларман басылсам,
Джер астында кене де шай айтарман:
«Татарман!» — деп, мен ахретке къайтарман!

1921

с.

Суаллер ве вазифелер:

¹ козьден тѣбен ташлайман — корьмеген киби олам

² джашын джашнай — яшын яшнаи, йылдырым йылтырай

³ джумурдыкъ — юмрукъ

1. «Татар ичюн» серлевалы шиирде насыл мевзулар айдынлатыла?

2. Шаир осеяткъан генч несильге насыл мураджаат эте?

3. Шаирнинъ «Джигитке», «Багъчасарай», «Къарасув» ве «Татар ичюн» шиирлери сизинъ къальбинъизде насыл дуйгъулар пейда эттилер? Бу шиирлерни окъугъанда, сизинъ хатыранъызгъа насыл аятий левхалар ве сималар синъип къалгъаныны икяе этинъиз.

4. Шаирнинъ эсерлерини бирлештирген мевзуларны ве гъаелерни айырынъыз. Мисаллернен исбатланъыз.

Йигирминджи сенелер несирджилигининъ илерилев хусусиетлери

Къырымтатар эдебиятынынъ йигирминджи сенелердеки илерилеви ондан эвельки девирде олып кечкен денъишювлернен багълы олгъаныны пек яхшы билесинъиз. Шириетте бу сенелерде тасвир олунгъан меселелер несирджилик саасында да озь аксини коръди. Халкънынъ анъыны уянтув, оны сербестликке чагъырув, озь акъ-укъуки ичюн курешке къозгъалтув киби муим меселелер йигирминджи сенелерде язылгъан несир эсерлерде ифаде олундылар. Несирджилик саасында олып кечкен бу денъишювлер бутюн эдебиятнынъ шекилленюв джерьянына да хызмет эттилер. Бойле этип, илери дюньябакъышлы янъы девир эдебиятынынъ догъмасына темель азырланды.

Бу девир къырымтатар халкъынынъ тарихына «алтын бешйыллыкъ» адынен кирди. Къырымнынъ медений, ильмий, эдебий аятында, тасиль саасында эйи денъишювлер, енъишлер олды. Янъы къырымтатар мектеплери, Къырым девлет педагогика институты, музейлер, Къырым девлет театри ве дигер медений ве тасиль меркезлери ачылды. Янъы мектеп дерсликлери язылды, къырымтатар тилинде бир сыра газета, меджмуалар нешир этильди. Къырымтатар халкъынынъ миллий аятында баягъы осюв ве ёнелиш аляметлери бельгиленди.

Къырымда чешит неширлер тешкиль олунды. 1921 сенеси «Енъи дюнья» меркезий газета, «Яш къувет» генчлер

газетасы, «Бильги» ве «Янғы чолпан» меджмуалары нешир олуна башлай. Йыл сайын меджмуа ве газеталарнынъ сайысы арта. Матбуат саифелеринде бедий эсерлер ве чешит мевзуларгъа багъышлангъан макъалелер басыла.

О вакъыт энди белли олгъан Сеид Абдулла Озенбашлы, Асан Сабри Айвазов, Усеин Шамиль Тохтаргъазы, Абляким Ильмий, Абибулла Одабаш киби къырымтатар яызджылары юксек севиели нефис эсерлер яраталар. Уйкен несиль яызджыларынынъ пешинден Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Джемиль Сейдамет, Амет Озенбашлы киби генч яызджылар да иджат этип башлайлар. Оларнынъ эсерлери ве макъалелери матбуатта ськъ-ськъ басыла.

Эдебиятшынаслыкъ саасында да салмакълы тедкъикъатлар алып барыла. Бекир Чобан-заде, Абдулла Лятиф-заде-нинъ ве Амди Гирайбайнынъ ильмий тедкъикъатлары ве макъалелери бу саада айрыджа муим ер алалар. Шириет, несир, драматургия ве публицистика саасында дегерли ёнелиш бельгилене, классик эсерлер языла.

Абляким Ильмийнинъ 1926 сенеси «Ачлыкъ хатирелери» («Сюндюсин хатире дефтеринден»), 1928 сенеси «Къуртчу Бекирчик» серлевалы колемли икяесини нешир эте. Баланынъ рухийет дюньясыны терен тасвирлеген бу эки эсер къырымтатар эдебиятынынъ алтын фондуна кирди.

Абибулла Одабашнынъ «Унутмайджакъ», Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе», «Куреш» (1925), «Къакълыкъ базарында» (1926), «Ачлыкъ хатирелери» (1927), «Хатип» (1927) икяелеринде о девирдеки омюр бутюн акъикъаты ве варлыгъынен тасвир олуналар.

Несирджилик саасында фааль иджат эткен яш истидатлы яызджы Джафер Гъафар «Омюрден орьнеклер» (1927) серлевалы биринджи китабына кирген икяелери иле эдебиятымызгъа янғылыкъ кирсете. «Азманлар» повести, «Ёлджулыкъта» икяелери меджаз усулынен язылгъан маналы нефис эсерлернинъ сырасына кирелер.

Яш яызджылардан Джемиль Сейдамет 1926 сенеси язылгъан «Къанлы кольмек», «Къуртлагъан кокюс» серлевалы фаджиалы икяелеринен окъуйджыларны терен тюшюндеге далдыра.

Бу девирде публицистика саасында да дегерли ишлер

япыла. Матбуат саифелеринде белли муэллифлернинъ чешит мевзуларда чокътан-чокъ теджъикъатлары ве макъалелери басыла. Амет Озенбашлынынъ «Къырым фаджиясы» (1926) китабы къырымтатар халкъынынъ тарихында, медений аятында, миллий анъынынъ шекилленювинде муим бир адисеге чевириле.

Бу эсерде Русие истилясындан сонъ, Къырымда асыл олгъан дешетли муит, халкънынъ чар эсарети алтында, акъукъукъсыз хорлангъаны, хырпалангъаны ве ватанындан иджрет этмеге меджбур олгъаны терен тасвирлене.

1928 сенеси совет акимиети тарафындан къырымтатар девлет ёлбашчылары ве зиялыларына къаршы кучлю уджюм башлана. Къырым укюметининъ корюмли эрбабы Вели Ибраимов майыс айында бефтан къабаатланып къуршунлана ве онынъ бир сыра ишдешлери джезаланалар.

Бу фаджиялы вакъиадан сонъ, Къырымда дешетли девир башлана. Корюмли зиялылар, медениет, илим, девлет эрбаплары ачыкътан-ачыкъ такъип этилелер. Оларны, устьлерине уйдурма къабаатлар, ифтиралар юкленилип, акъсыз ерде джезаланалар.

1928—1929 сенелери биринджи къурбанлар арасында къырымтатар зиялыларындан Амди Гирайбай, Абибулла Одабаш, Абляким Ильмий, Амет Озенбашлы ве дигерлери де бар эдилер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Ёйгирминджи сенелер къырымтатар шириетинде насыл меселелер тасвир олунгъаныны хатырлангъыз. Сиз хатырлагъан муим мевзулар анги шаирлернинъ иджадында озь тасвирини корьди? Эсерлернинъ серлеваларыны да хатырлатынгъыз.

2. Ёйгирминджи сенелер несирджилигинде ифаде олунгъан мевзулар янгы догъгъан эдебиятнынъ шекилленюв джерьянына хызмет эттилерми?

3. Бу девир къырымтатар халкъынынъ тарихында насыл адландырылды? Къырымнынъ медений, ильмий, эдебий аятында, тасиль саасында олып кечкен денъишюв ве енъишлер акъкъында икяе этингъыз.

4. Къырымда нешир олунгъан газета ве журналларнынъ адыны

айтынъыз.

5. Уйкен несиль яызджыларынынъ пешинден кимлер иджат эте башладылар? Бу муэллифлернинъ адларыны тарифленъыз.

6. Абляким Ильмийнинъ бу йигирминджи сенелерде язгъан эсерлерининъ серлеваларыны айтынъыз.

7. Абибулла Одабашнынъ «Унутмайджакъ», Умер Ипчининъ «Зейнеп тизе», «Куруш», «Къакълыкъ базарында», «Ачлыкъ хатирелери», «Хатип» киби икяелеринде насыл меселелер тасвирленгенини анълатынъыз.

АБЛЯКИМ ИЛЬМИЙ ^[10]

(1887—1947)

Къырымтатар әдебияты тарихына салмакълы иссе къошкъан — Абляким Ильмийнинъ омюрине 1920—1930 сенелернинъ сонъунда олып кечкен шиддетли репрессиялар буюк тесир этти. Бу репрессиялар нидже-нидже зиялыларымызнынъ башына къарсамбалы яшайыш ве мусибетлер кетирдилер...

Къырымтатар несирджилигинде дегерли хызметлер япкъан, аджайип сёз устасы Абляким Ильмий (әдебий тахаллюсы Ариф-заде, Алтайлы) Къачы боюнда ерлешкен Эски-Эль коюнде, Аджы-Ариф эфендининъ къорантасында дюньягъа кельди. Зекаветли огълан башлангъыч ве орта тасилини Багъчасарай орта мектебинде ала. Бабасы Аджы-Ариф орта аллы къоранта саиби олгъанындан себеп, огълунынъ алий тасиль алмасына чаре арап, Истанбулгъа окъумагъа ёллай.

1905—1906 сенелери Русие падишасы Николай II-нинъ азлыкъны тешкиль эткен миллетлерге илян эткен уриетлерининъ нетиджесинде четёллерге бармагъа акълары олгъан эди.

О девирнинъ бир чокъ генчлери киби, Абляким Ильмий де Тюркиеге кетип, Истанбул дарульфурунуна окъумагъа кире. Тюркие ве Русининъ сиясий аятында иштирак эте. Къырымда чар акимиетинден миллий азатлыкъ девиримлерини азырлагъан «Къырымтатар талебе джемиети» не аза ола. Къырымдаки кениш халкъ кутълелерининъ сиясий анъыны уяндыра, чар зулумына къаршы курешке чагъыра. Номан

Челебиджихан, Джафер Сейдамет, Абибулла Одабаш киби илери генчлер иле достлаша.

Абляким Ильмий окъувыны битирип, биринджи джиан дженки башлангъаны себебинден, Къырымгъа къайтмагъа меджбур ола ве мында онынъ оджалыкъ фаалиети башлана. 1914 сенеси о, Тавдайыр медресесининъ мудерриси олып чалыша.

Уста къалем саиби яваш-яваш озюни языда сынамагъа башлай, несир эсерлер яза. 1914 сенеси «Терджиман» газетасында ноябрь айынынъ биринде биринджи джиан дженки мевзусына багъышлангъан «Чубарым, балам» адлы икяеси дердж олуна.

Бундан сонъ о, чокъусы сиясий арекетлерде иштирак эте ве парламентнинъ риясетине сайлана.

Газетаджылыкъта белли бир меаретке иришкен сёз устасы 1916 сенеси бир-эки ай девамында, Асан Сабри Айвазовнынъ ерине къалып, Багъчасарайда «Терджиман»нынъ баш муаррири вазифесинде булуна. Акъмесджитте Абляким Ильмий 1917 сенеси июнь айынынъ йигирмисинден исе мустакъиль суретте «Къырым оджагъы» газетасыны нешир этмеге башлай.

1918 сенеси кене оджалыкъ фаалиетини девам этерек, «Зынджырлы» медресесинде джогърафия дерслерини бере. 1919 сенеси исе «Зынджырлы» медресеси къапалып, оджа ве талебелери дагъытыла.

1920 сенелерде А. Ильмийнинъ къырымтатар тилине багъышлангъан макъалелери ве 1926 сенесинден башлап, «Илери» меджмуасында «Ачлыкъ хатирелери» («Сюндюсин хатире дефтеринден») серлевалы повести нешир олуна. 1928 сенеси онынъ «Къуртчы Бекирчик» серлевалы эсери айры китап шеклинде нешир этиле. Бу эсерлери иле о, джемаат арасында сёз устасы оларакъ таныла башлай.

Абляким Ильмийнинъ иджадий фаалиети чокъкъа сюрмей, шу сенелери бир чокъ оджа, яzydжы ве алимлеримиз репрессиягъа огърайлар. Абляким Ильмий де 1928 сенесининъ декабрь экисинде ОГПУ тарафындан якъалана. Декабрьнинъ он едисинде чыкъарылгъан къарар муджиби, беш йыллыкъ апс муддети иле тюрьмеге быракъылып, Сибирьге айдала. Дджеза муддети биткен сонъ да, Абляким

Ильмий Къырымгъа къайтмай, Украинада насылдыр бир ишханеде джамджы олып чалыша.

1942 сенесининъ октябрь айында Албат районынынъ меркезинде единджи-секизинджи сыныфларны битирген истидатлы къырымтатар балалары ичюн ачылгъан лицейде оджалыкъ эте. Дженкнинъ сонъунда рефикъасы иле Романиягъа кетмеге меджбур ола. Абляким Ильмий 1947 сенеси Меджидие шеэринде вефат эте.

Суаллер ве вазифелер:

1. Сёз устасы Абляким Ильмий халкъымызнынъ аятында насыл бир къарсамбалар олып кечкен девирде иджат этти? Онынъ аяты акъкъындаки бильгилеринъизнен пайлашынъыз.

2. Абляким Ильмийнинъ оджалыкъ, газетаджылыкъ фаалиети акъкъында икяе этинъиз. «Илери» журналында онынъ насыл бир эсерлери дердж олунды?

3. Муэллифнинъ омюрининъ сонъки сенелеринде олып кечкен вакъиаларны хатырланъыз. Бу вакъиалар къачынджы сенелерде олып кечти?

Баланынъ рухиет дюньясыны тасвирлеген эсер

Къырымтатар эдебияты тарихында бала рухиет дюньясыны ве хусусан миллий рухиетни терен тасвирлеген сёз устасы Абляким Ильмийнинъ икяелери ве повести гъает меракълыдыр. Онынъ эсерлеринде тасвирленген мевзулар халкъымызнынъ белли бир тарихий девирдеки вазиятини акс этелер.

Абляким Ильмийнинъ къырымтатар балаларынынъ рухий дюньясыны тасвирлеген «Ачлыкъ хатирелери» повестинде 1921—1922 сенелери Къырымда олып кечкен ачлыкъ тасвир этиле. Ачлыкъ сенелеринде Къырымда асыл олгъан агъыр вазияет косътериле.

Бу эсерде акс этильген бала рухиетининъ тасвираты муэллифнинъ сёз усталыгъыны косътере. Онынъ образлы хаял сюрюви зенгин олгъаныны исбат эте. Къараманлар-

нынъ симасында ифаделенген фикир кескинлиги бу эсернинъ къыйметини юксельте.

Эсерде ана-бабадан оксюз къалгъан балаларнынъ такъдири буюк усталыкъ ве кямиллик иле тасвирлене. Бу балалар тувгъан эвнинъ сыджакълыгына, ана-баба оджагына мухтадж олгъанларыны, балалар эвинде яшагъанда, пек терен ис этелер. Эсерде тасвир олунгъан эр бир левхада баланынъ рухийет дюньясы усталыкънен айдынлатыла. Эр бир къараманнынъ дуйгъусы ве фикирлеринде о девирде яшагъан балаларнынъ ички дюньясы терен косътериле.

Оксюз къалгъан Сюндюснинъ симасында 1921—1922 селлерининъ ачлыгы вакътында къырымтатар балаларынынъ башына тюшкен мусибетлер айдынлатыла. Бойле мусибетлерде инсанлар даима бири-бирине ярдым элини узатмакъ керек олгъаны ифаделене.

Сюндюс Акъяргъа кельген сонъ, о ердеки яшайышны койдеки аджнынкълы алынен къыяс этип, шашып къала. Не ичюн шеэрде яшайыш койдекинден бойле фаркълаша, деген суальге джевап тапалмай.

Муэллиф ачлыкъ акъибетлерининъ аджнынкълы левхаларыны, бутюн къорантасынен гъайып олып кеткен заваллы инсанларнынъ такъдирини коюзмиз огюнде усталыкънен жанландыра.

Языджы халкъынынъ келеджегини къайгъырып, яшларнынъ насыл бир инсан олып оседжегини тюшюне. Балалар эвинде Сюндюс, Куддус, Наиле ве Шакир озълерине зенаат сайлайлар ве эр бири келеджектеки омюрни озюндже тасавур этелер. Сюндюс тувгъан койлерини унутып оламай, гъарип анасыны, бабасыны, тувгъанлары ве койдешлерини хатырлай.

Беш-алты йыл девамында бу осъмюрлер осе-етишелер, оларнынъ дуйгъу-фикирлери, дюньябакъышлары денъише. Олар омюрнинъ муреккеплигини анълайлар, озълерининъ ве халкънынъ келеджеги акъкъында къасеветленелер. Оларнынъ эр бири бу омюрге озюне акъикъий ёл тапмагъа тырышалар. Къуддус заводда къала, Наиле тыббийет окъув юртунда окъуй. Шакир ве Сюндюс койлерине къайталар. Лякин олар энди бильгили, озълерининъ арекет ве дуйгъуларыны, такъдирлерини идаре этмеге бильген ша-

хыслардыр. Оларнынъ арзу-истеклери тувгъан халкъынынъ яшайышы, такъдиринен багълыдыр.

Бойледже, А. Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде адий къырымтатар къызчыгъынынъ такъдири вастасынен сиясетнинъ гъарез ниети мейдангъа чыкъарыла. Халкъымызны ёкъ этмек ичюн, махсус тешкиль этильген ачлыкънынъ дешетлери тасвир этилип, сиясетнинъ вахшиане акъибети айдынлатыла. Халкънынъ келеджеги сайылгъан — осеяткъан несильнинъ — къырымтатар балаларынынъ миллий негизден, тамырлардан узюле башлагъаны косътериле.

Повестте айдынлатылгъан бутюн сималарда халкъымызнынъ умумийлештирилген бедий суретининъ акси бардыр. Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повести къырымтатар эдебиятында баланынъ рухият дюнъясыны тасвирлеген терен психологик повесттир.

Суаллер ве вазифелер:

1. Абляким Ильмийнинъ эсерлеринде халкъымызнынъ аятында олып кечкен насыл бир адиселер тасвирлене?
2. Дженкнинъ менфий тесири эсерде насыл косътериле? Мисалернен анълатынъыз.
3. А. Ильмийнинъ насыл эсеринде баланынъ рухият дюнъясы икяе этиле?
4. Муэллиф баланынъ ана-баба оджагъына мухтаджлыгъыны анги сималар вастасынен тасвирлей?
5. Оксюз къалгъан Сюндюснинъ симасында къачынды сене-лернинъ ачлыгъы айдынлатыла? Мусибетли вазиятлер вакътында инсанлар озьлерини насыл тутмакъ кереклер?
6. Сюндюс, Къуддус, Наиле ве Шакирнинъ балалар эвиндеки яшайышыны икяе этинъиз. Беш-алты йыл девамында оларнынъ дюнъябакъышы денъиштиме?

АЧЛЫКЪ ХАТИРЕЛЕРИ* (Сюндюсин хатире дефтеринден)

(повесть)
(кызыкхартылган)

Ачыккъанда, не ачыккъаным! Ачкось эджель маддеси тырмалай, суvara, козьлерим кяде къарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенъиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Энди къайда барайым? Къомшу-къулум чокътан безди, догърулдыгъымы корьселер, къапу-баджаны япып, ичке сакъланалар. Къысым-акъраба десек, олар да чокътан юзь чевирди. Дайым, енгепчем эвде ёкъ да. Эвель ара-сыра чагъырып, бир тилим отъмек ашата тургъан эдилер. Шимди: «Энди, тувгъаным, биз де биттик», — деп эль чектилер. Анамын къызлыкътан къалма досту Сание дудум мени кяде чагъырып тойдура тургъан. Манъа бола, къоджасындан котек ашагъанындан берли о да вазгечти.

Сен дюньянынъ худжурлыгъыны бакъ. Инсан базада джеми-джемаат арасында, къысым-акъраба ортасында, тувгъан еринде де япа-ялынъыз къала экен! Санки мевлям ёлунда адашып къалгъансынъ... О опыкелер энди бир якъта турсун, нелер тапып ашайым экен?.. Истейим, бермейлер. Тутып алмагъа кучюм етмей. Хырсызлап тапманы тюшюнем — къоркъам. Затен орталыкъта къыйырыладжакъдай шей де ёкъ! Фукъарелер барын-ёкъун ашап битирди, байлар да ашаладжакъдай неси бар, неси ёкъ — сакъладылар. Орталыкъта кене де улакъ-токъул¹ юре амма, бар алчы, бакъайым. Къалтырап тургъан бир джанынъ бар, тип-тирилей сувурып чыкъарырлар... Гъарип Къуртий агъама нелер яптылар: къутургъан копекдай къувалап, тутып, булгъалап ольдюрдилер. Аман, Яраббим, бу инсан джанаварлыгъы бир шейге ошамай экен!.. Не ашайым экен?.. Тюшюнем,

* Арап уруфатындан Исмаил Асан-огълу Керимнинъ транслитерациясы. Къырымтатар эдебияты. — Акъмесджит: Къырым-девокъувпеднешир, 1995. — С. 148—212.

¹ улакъ-токъул — бир яшындаки эчки баласы

тюшюнем уйде-азбарда чалмагъа джарты чарыкъ, ыслав эскиси биле къалмады. От ашар экенсинъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан, пичен, чалы-чырпы чайнар экенсинъ, авуз къарышты, такъат етмей!..

Мен бу ачлыкъ саргъошлыгъынен азбаргъа чыкътым. Читлер¹ арасында чивильдешкен торгъайчыкъларгъа сукъ-ланам, тиш къайрайым амма, насыл тутасынъ?.. Сонъ, бирден-бирге, козюм джаптаки мезарлыкъкъа илише, титрейим. Олюм къоркъусынен къарышыкъ дженнет ашлары козюмин огюне келе. Ай, дейим, шу къушчукълар дженнетте огюме къавурылып келеджегине шимдичик келе къойса да, гъаджыр-гъуджур бир ашасам. Лякин къайдан аласынъ... учып юрьген бир айван озъ башына къызарырма. Иште, учты къачтылар, тапсанъ ал. Бойле къызартмалар олсалса, мендай ачларын хаялындан келип кечкендир. Не исе чаре ёкъ, насыл да олса, тапып ашамакъ керек. Истеп ал, тутып ал, хырсызлап ал... догърусы, бабамлардай олип кетеджегим кельмей. Гъарип бабам ольди. Мезарыны биле тапамадыкъ. Анам десенъ, кефинсиз комюльди.

Манъа кельгенде, иште алым-чулум: орталыкъта къалгъан чуллу, джиренчли, оксюз бир къыз... Эбет, кене яшайджагъым келе. Бу азаплы омюрими бир кунъ даа узатмакъ хатири ичюн, масалларда айтувлы падиша балаларынынъ балдырларыны кесип, минек къушуна² къаптыргъандай, мен де балдырымдан бир парча кесип чип-чий ашайджагъым келе. Келе амма! Онъа да юрек чыдаймы я... Ах, Яраббим, бу инсан ачыкъмаса, не ола экен?!

Къаш къараргъан. Мен шай чекишип тургъанда, буруныма кескин бир къатлама къокъусы ура. Насыл анълатайым, джанчыгъым, бир шей олса «миснинъ гъамбер къокъусы»³ — дей тургъанлар, амма бу къокъугъа не мисин айры келе, не гъамбер. Мен бир баш ёлгъа фырлап чыкъам. Къокъу кельген якъкъа таба делидай чапам. Ёлда бириси къаршыма чыкъып: «Сюдюс, къайда барасынъ?» — деп мени токътата, къойнундан чыкъарып манъа бир чий къартоп туттура. Бир

¹ читлер — къоралар

² минек къушу — шаин, лячин

³ миснинъ гъамбер къокъусы — миснинъ (рус.: духи) назик ве гузель къокъусы

де бакъсам, о чапкъын — Къуддус экен. Мен оны корьгенимнен: «Къайдан келесинъ я, улан, бу къартопларны къайдан алдынъ?» — деп сорагъандже, о: «Къычырма, джурь къачайыкъ, Сюндюс» — деп башкъа бир лаф къошмайып, мени озъ эвлерине сюйреп алып кете. Къуддусларын эви де бизим эвдай чыр-чыплакъ, копек ювасына ошап къалгъан. Ах, Сале дудум, гъарип савлыгъында оны къутучыкъдай тутар эди. Эр шейчиги темиз, эр шейчиги ерли-еринде булуныр эди. Бакъ, шимди не алгъа кирген! Ах, бу ачлыкъ кимлерни ольдюрмеди де, кимлерни ольдюрмеди... Къуддусын мал дегенде, бир бакъыр чайниги къалгъан. Сале дудумын савлыгъында йылым-йылым йылтырагъан бу чайнигин ичи-тышы кюе бийлеп къалгъан. Не исе биз шу арада къартопларнынъ бир азыны шунъа толдырып, атешке астыкъ. Бир азыны да кульге комъдик. Бир якътан чийли-пишкенли чыкъарып-чыкъарып, ашап тургъанда, зырп этип ичери Асие енгем кирди де козьлерини яшландырып: «Балалар, мен янчыкъ къаве огюнден кечип келем, Мурадша бай къыямет къопарып бара ята. Сен, балам, онынъ килерине¹ далгъансынъ, «оны да агъасыдай ольдюрмек керек» — дейлер. Джаным, балам, сакъланынъыз, сизлерни тапсалар, парча-кесек этерлер». Къуддус бу хаберни анълап абдыракълады. «Мен бу къартопларны онынъ килеринден алгъанда, апаы сезгендай олгъан эди... Айса дуйгъанлар. Энди магъа бу кой арам. Мен артыкъ Акъяргъа кетем. Кетейик, Сюндюс. Бу къартоплар мени де, сени де бар-ёкъ Акъяргъа алып кетер. Истесенъ, айды сен де!»

Биз бу хабер къоркъусынен, къаш къараргъанда, апансыздан ёлгъа чыкътыкъ. Мен даа бу яшыма къадар озъ башыма койден тышкъа чыкъкъан бала дегиль эдим. Озюм Акъярын адынен чокътан таныш эдим. Озюни не корьген, не де корьмек акъылыма кельмеген эди. Мен шу къызгъынлыкънен ёлгъа чыкъсам да, бирден-бирге койден айырылмакъ, озю де койден айырылып бир къазакъ шеэринде кетмеге манъа яман худжур кельди. Артыма айланып бакъкъан сайын койнинъ, къылый козьдай чалтылдагъан идаречиклери узакътан узакъкъа козь къырпыш, мени чагъыргъандай ола башлады. Бир тарафтан акъшам къаранлыгъы, тумандай

¹ килерине — аранына, ахырына

бурум-бурум джылгъалары¹ толдура, байырларны къаплай эди. Кузьнинъ серт еллери узакълардан къатмерли къара булутларны къамчылай-къамчылай бизге догъру айдай, дагъларын шувлата эди. Ава серт, гедже къаранлыкъ, ёл узун эди. Къуддусын айтышына коре, бутюн гедже юрсек, кене сабагъа къадар Акъяргъа бармайджакъ эдик. Я бир де ягъмур ягъса, къайда сыгъынаджакъ эдик?

Кене де озь коюнъ башкъа — хорлагъан олса, аджыгъан да тапыла. Темирша байлар бизни дёгеджек олгъан олса, Асие енгем келип бизни аджыр, къуртармагъа тырышыр эди. Я ёлда-изде къалсакъ, бизни ким таныр да, къорчалар? Бир-эки айдан берли олю-тири яшадыкъ, такъан-тукъан кене де яшар кетер эдик. Тезден «паёк» да келеджек дей эдилер... Мен бу шейлерни тюшюнип Къуддускъа: «Айды, къайтайыкъ», — дейим. Лякин о янына джувукъ алмай. Мангъа яхшы бир копек тазири ура. «Кой баба-аналарымызын башыны ашады, барымызны-ёкъумызны кой байлары талап алды... Еди яшымдан берли эль къапусында чалыштым да, бугунь мени ёл ортасына котерип аттылар. Бабам балалыгъындан берли Мурадша байларын къапусында ыргъатлыкъ этти де, къара куньлерде оны бир къыш асрап чыкъарамадылар. Агъам коюн орталыджа бир ыргъаты эди. Абкъадыр акъайын бир бузавы ичюн тепелеп ольдюрдилер. Мурадша бай озюмин сачкъан, бабамын суварып чапалагъан къартопларындан беш-он къартоп алгъаным ичюн, бакъ, мени де ольдюреджек ола экен. Бизге, Сюдюс, бу арам койден хайыр ёкъ. Биз къысметимизни башкъа ерден къыдырайыкъ. Мен догърулгъан еримден къайтмам. Сен истесень, иште кой, мына ёл!» — дей.

Сонъ о мангъа Акъярда биздай ач балалар ичюн махсус ерлер ачылгъаныны, юкъары маллелерден Айшечиги де эмджеси анда ерлештирип кельгенини, андаки отъмек боллугъыны, балаларгъа пиляв, паста ашаткъанларыны эшиткенини аңлатып, мени янгы баштан чоштырды.

Биз лаф къызгъынлыгъынен баягъы ёл алгъанмыз. Кой энди корюнмей. Бахтымызгъа булутлар да чезильген, ель де мавукъкъан эди. Къуддусын гурьлери, ниетининъ къаттылыгъы юрегимде онгъа къаршы ишанч, сайгъы уяндырды.

¹ джылгъалары — вадийлери, дерелери

Акъяргъа сыджакълана башладым. Болдургъан аякъларыма тамла-тамла къувет акътыгъыны сезгендай олдым. Къуддус: «Айды, анавы атеш башында бир ял алайыкъ¹...» демеген олса, даа юреджек эдим.

Бу атеш бес-белли, биздай джаяв ёлджуларын туташтырып ташлагъан атеш иди. Къуддус чалы-чырпынен буны шу арада туташтырды. Балабан, зевкълы бир оджакъ башы олды. Биз къалгъан къартопларны кене кульге комдик. Сыджакъ-сыджакъ ашадыкъ. Гедже дагъ ичинде, атеш башында о сыджакъ къартопларны ашамакъ манъа не яман леззетли кельген эди.

Мен ёрулгъаным. Оны отургъан сонъ дуйдым. Бир якътан да атеш ёргъун вуджудымы балавуздай² йымшатты. Бу ёргъунлукънен мен Къуддусын тизине янтайып, юкълагъан да къалгъаным...

Балабан бир сарай ичинде экеним. Этрафы мейдан багъчалыкъ. Шу арада анда анам да тапылды, къолумдан тутып мени бир талай балалар ичине ташлап кетти. Мен анамын кеткенини корип абдырадым, чалымсырамагъа башладым. Анавы къызлар мени къушатып алдылар. Менден келип-келип бир шейлер сорамагъа башладылар. Къолларында бирер тилим без аз отъмек манъа узаталар. Мен де алып ашайым дегенде, Къуддус мени уята, мен онынъ уяткъанына ачувлана да: «Аман, Къуддус, мени не уята къойдынъ, тюшюмде олса да, барем отъмегими ашагъайдым да, сонъ уяткъайдынъ! Отъмек пек сагъыным...»

Мен тургъанда, атеш башы гъумралыкъ³ эди. Акъяргъа кеткен-къайткъан джаявлар атеш корип токъталгъанлар. Ичлеринде яш татар апайлары да бар экенлер. Гъариплер Акъяргъа комюр алып кете экенлер. Босагъасындан атлап, тышкъа чыкъмагъан татар апайлары шимди чалпан-чарыкъ комюр алыш-веришине япышкъанлар. Отуз-къыркъ вёрстлик ерге джаяв-чалпы комюр ташыйлар. Араларында да отуз яшларында бир марушке, биз къарарларында эки къазакъ баласы, къыркълыкъ бир де татар акъайы бар.

Марушке иш къыдырып, ялы боюна кете экен. Акъярда

¹ ял алайыкъ — раатланайыкъ

² балавуздай — мумдай (рус.: воск)

³ гъумралыкъ — къалабалыкъ

иш тапмагъан, къазакъ балаларынынъ айтышларына коре, сырт беттен кельгенлер. Къарылгъачлардай, ава сувгъан сайын тайпына-тайпына Акъяргъа кельгенлер, анда да баш сокъаджакъ ер тапамагъанлар да, Ялтаны сыджакъ деп эшиткенлер, анда авуша экенлер. Усть-башлары чуллу олса да, озьлери тири, айдамакъ баллар. Онлар дюньяны долашаджакъ, ачтан оледжекке бенъземейлер. Татар акъайы гъарип пек фарыгъан, бети шишик, козьлерининъ нуру сёнюк, тили курьмекленген, лакъырдысы да арув анълашылмай. Гъарипнинъ о къадар чокъ дерди бар, китапларгъа сыгъмайджакъ. Тек анълатмагъа меджалы¹ ёкъ. О, озь озюни бильгенден берли, эки къолунен чалышкъан. Беш джанлыкъ чийильдеме хорантаны эки къолнен асрагъан. Хорантанынъ дегирмени онынъ аркъасында чекилип келир, якъары онынъ аркъасында ташылып, отъмеги онынъ омузында ташылып, чекилир экен. Чалышкъан-чапалагъан сонъ, тамла къуветине къадар тырышкъан, хорантасыны шимдиге къадар кечирген, амма кесатлыкъ², ишсизлик оны бус-бутюн шашыргъан. Хорантасы, бозулгъан бир къуш ювасыдай, дагъылгъан. Озю де сонъ, башыны алгъан чыккъан экен. Гъарип о къадаргъа кельген, бильмем Акъяргъа етип олурмы? Етсе де, о Акъярда не япар? Ах, шимди ёллар ичинде ким бильсин не къадар бойле хоранта башлары сюрюнип юрелер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Повестте ачлыкъ левхалары кимнинъ тарафындан икяе олуну?
2. Сюндюсининъ башына насыл бир мусибет тюше? Джевабынъызны метиндеки мисаллернен исбатланъыз.
3. Къуддус кимдир? О, Сюндюсининъ кими олгъаныны повесттен тапып, озь сёзюнъизнен анълатынъыз.
4. Не ичюн Къуддуснен Сюндюс, тувгъан коюни ташлап, Акъяргъа кетелер? Себеплерини айтынъыз.

¹ меджалы — къувети, такъаты

² кесатлыкъ — ёкъсузлыкъ

Не исе биз чалпан-чарыкъ¹ Акъярны таптыкъ. Не хужур шей: мен дюньяда бизим койден балабан ер олгъаныны бильмей эдим. Акъяр — о не балабан бир ер экен! Насыл анълатайым. О эки пара Байдарава койлерини бир ерге къошсанъ, бир Акъяр я олур, я олмаз. Эм анда не яман чокъ да къазакъ бар экен. Бу къадар халкъ къайдан джыйылышкъан?.. Я о балабан, ярашыкълы сарайлар десенъ, насыл ясалып баш олгъан. Бу къадар ташны къайдан кетирип тешегенлер. Анавы киббар кильсе, кок къалдырымлар, чарылып, эшилип ясалгъан басамакълар... Акъылларгъа айрет... Бизим коюн халкъы чешмеге кеткен ёлгъа бир аякъ къалдырымчыгъы тешемек ичюн эр йыл бутюн къыш бою топлашып-топлашып гъарылдаша да башына чыкъмай. Бунлар исе бутюн ёл, озю ёкъушларыны, джылгъаларыны къайракъ ташларнен къалдырымлагъан чыкъкъанлар! Эм не раатлыкъ я! Не къадар ягъмур ягъса, не чамур оладжакъ, не къар тыйылып тураджакъ...

Мен къалабалыкъ бир аралыкъ кошесинде эм Къуддусны беклей, эм де акъылымдан шу арада шойле бинъ-бир тюрлю тюшюнджелер келип тарсыкъып тургъанда, къалабалыкълары ярып Къуддусын чапа-чапа келейткъаныны коръдим. Къолунда бир тилим безз отъмек! Там меним атеш башында тюшюмде коръдигим отъмек! «Къуддус, сен шу арада бу отъмекни къайдан тапа къойдынъ?» Мегер, о шу бир саат арасында о якъкъа чапкъан, бу якъкъа баш ургъан, экимизни де «приюткъа» яздырып кельген. «Къуддус, сен Хыдыр-Ильясмысынъ, несинъ? Отъмек де алып кельдинъ!»

Биз приюткъа баргъанда, балалар безз ортыюли узун софралар башына тизильген, зий-чув аш ашап отура эдилер. Мен софрада эр баланынъ огюнде бирер кесек отъмек, бирер чанакъ шорба коръгенимнен, башымын тешесинде къыргъыйдай айланып юрген ач олюмин тарпына-тарпына менден къачкъаныны сезгендай олдым. Я не, бу отъмеклер, бу ашлар мында олгъанда, барсын да, бакъайым, ач олюм меним яныма янашсын. Анам ольген сонъ, къомшумыз Сафие татам бир-эки кере даа аркъаamy ювып, башымы тарай тургъан. Сонъ вазгечкен эди. Бир айдан берли усть-башым

¹ чалпан-чарыкъ — зар-зорнен

кирленип битлей башлагъан эдим.

Приюткъа баргъанымызнен, бизлерни ювундырдылар, темиз чамашырлар бердилер, темиз урбалар кийсеттилер, сонъ бирер чанакъ да пирничли шорба ашаттылар. Кишини аркъасы ювулса, устю-башы темизленип къарыны да тойса, не яхшы ола экен... Санки янъыдан дюньягъа кельгенсинъ!

Бизим татар приюты денъиз кенарында къурулгъан. Къаледай бир сарайда. Кип-килеги¹ таштан ясалгъан бу сарай учъ къатлы. Бина пек балабала, 40—50 больмеси бар. Биз: балалар, оджалар, хызметчилер эпимиз 120 къадар джан бармыз. Ичинде джоюла кетемиз. Беш-он кунъсюз мен онынъ коше-буджасыны огренамадым. Адашкъан заманларым да чокъ олды.

Бина о къадар къавий ясалгъан ки, дюнья афан-туфан олса, кене де муранмайджакъ. Тышта о къадар фуртналар ола, денъиз къутура, къайыкълар бармагъа ер тапмай. Сен ичериде бир шейчик дуймайсынъ. О къадар къынтав бизим орман чельтегидай эвимиз о ерде олса, чокътан кулю кокке савурылыр эди.

Приютта омюримиз шай кече. Саба эрте турамыз, кроватларымызы эдине берип джыйыштырамыз. Биз ювунуп, таранып битиргендже озъ невбетчилеримиз хызметчилеримизнен ярдымлашып, орталыгъы силе-сипире, джыйыштыра. Эр ер йылым-йылым йылтырай. Сонъ оджапчелеримиз бизлерни болюк-болюк айырып, бирлей-бирлей козьден кечирелер. Бетимизни, аякъ-къолларымызны ювдыкъмы, ёкъмы? Башларымыз темизми, тырнакъларымыз оськенми?

Уйлелик ашагъан сонъ, биз топлаша берип ойнаймыз, йырлаймыз, гимнастика япамыз. Базы акъшамлары шеърден де мусафирлер келе, театролар ойнаймыз. Мен койде олгъанда, оюнгъа пек чебер эдим. Приютта бир къач тюрлю «Хайтарма» даа огрендим. Сесим де гузель, яхшы да йырлайым. Балалар хор йырлагъанда, мен энъ огде булунам. Къуддус «Чобан оюнлары»на пек уста. О ойнаса, меним къулакъларыма бааръде къоюнларын манърашкъанлары, къозуларын ойнашкъанлары, дагъларын тереклери арасында чивильдешкен къушлар, дагъларын шувултысы, коюн

¹ кип-килеги — бутюн ери

чайырлары, къырлары — эписи, эписи козюмин огюне келе, юрегим таша, козьлерим сылана. Даа бизде «Одаманым, балам»ны чалмагъа бильмейлер, чалсалар да, Къуддусын «Одаманым, балам»гъа ойнагъаныны корьсенгиз. Онынъ оюнларыны оджалар да пек бегенелер, бизден де бир Хайри етишеджек, — деп севинишелер. О макътавлы Хайрининъ оюнларыны корьмеге шай авес этем-м... О, Акъмесджитте экен. Бир къушчукъ олсанъ да, пр-п-р этип Акъмесджитке учып, онынъ ойнагъаныны корип кельсенъ... Асыл бизим приютта татар аваларыны яхшы чалмагъа бильген ёкъ. Не япып-япып озюм огренмесем, олмайджакъ. Къазакъ авалары да беким гузельдир, амма догърусы, меним юрегим джошдырмай. Къуддус ойнагъан сайын «мен шимди бильсем де, онъа бир «Одаманым балам»ны чалсам, о да ойнаса» — деп тюшюнем. Клуб тена экенде, пианино башында къурулып чалып да бакъам, амма чыкъмай, пармакъларым сёз тутмай. Чалгъыджы оджапченинъ айткъанына коре, чалгъы огренмек ичюн чокъ огърашмакъ, сабырлы олмакъ керек. О да меним арджым иши дегиль. Манъа шу арада огрениле къоймадымы, нафиле...

* * *

Мен энди пармакъ эсабыле он дёрт яшына кирем. Койде экенде, уп-узун фидандай осе эдим. Бир эки йыл арасында этлендим, мучелерим къабарды...Къыз чагъына кирдим десем оладжакъ. Агъызым, буруным яшлыкъта тюзгюн эди. Этленген сонъ даа ярашты. Къумрал сачлар къоюлды, о къадар осьти, башыма сыгъмай. Кузьгюге бакъып-бакъып озюми бегенем. Приютта шай да балабан яхшы кузьгюлер бар, янындан айырыладжагъым кельмей. Найленен мен приютнынъ энъ балабан къызларындан сайыламыз. О да мен яшта, тек бираз нечар¹ озю де сарышын тарта. Бетинде сепкиллиси² де бар. Лякин аялама къою дегиль, сийрек-серпек. Сачлары да сарышын, менимкидай гурь дегиль.

¹ нечар — такъатсыз

² сепкиллиси — къаверенки ве хына тюстеки бенеклери

Мавы козьлери бетине пек яраша. Агъызы, дудакълары оймакъ киби. Озю шеэрли олгъанынамы, бильмем, юрюши, ойланышы, лакъырдысы биримизге ошамай. Илле сеси пек хош. Лакъырды эткенде, сеси къулакъкъа пек назлы уруна. Оджапчелеримиз оны да Къуддусдай айыра, севелер. Севильмейджекдай да бир къыз дегиль. Пек табиатлы, пек акъыллы, пек де варымлы.

Бизим уютта бу кыш театро омюри пек джанланды. Къуддуснен Найле пек яхшы ойнай башладылар. Татарджа пьесалар тапылмадыгъындан чокъу русча пьесалар ойналды. Бири «Ачлыкъ кызы» намында татарджа, дигери «Иванов Павлик» намында русча ойналгъан эки пьесаны пек бегендим, ич унуталмайджагъым. Экиси де пек тесирли, пек сейирли эди. Татарджа пьесада ана ролюни мен ойнадым. Балаларын бир талайы агълады биле. Мен, татарджа ойналса, роль алам. Эм де ролюни беджерип де япам. Лякин русча ойналса, манъа иш къалмай. Русчагъа аля тилим келишмей, куръмеклене къала. Найле русча пьесаларгъа къарыша. «Иванов Павлик» пьесасында о Шпаргалка ролюни пек арув ойнады. Къуддус да Павлик ролюни пек яхшы ойнады. Догърусыны айтсам, керчектен кунъледим. Пианино чалып, йырнен ойналгъан бу пьесада, анджа озю де гузель язылгъан эди. Павлик деген бир къазакъ баласы мюмейизлер¹ къаршысында имтиана чекиле. Бала тенбель, дерслер кучъ. Вакъытында дерслерини азырлап оламагъан. Къоркъа, абдырай, шашмалай. Бала мюмейизлерден сыкъынты ашап тургъанда, усулчыкънен ичери Шпаргалка кирип, искомле артына сакълана да, фысылтыннен Павликке ярдым эте. Сонъра мюмейизлерден бири буны эслей. Шпаргалка искомле артындан чыкъып къацаджакъ ола. Мюмейизлер оны къуваалай. Санада бир кыяметлер къопа... Оюннынъ бу ери пек зевкълы. Куле-куле талагъынъ къата!

Къуддуснен Найле арасында эвельден де достлукъ сезиле башлагъан эди. Бу пьеса онлары бираз даа бир-бирине якъынлаштырды. Аксине, Къуддус манъа кунъ-кунъден узакълашкъандай келе. Биз кене корюшемиз, ара-сыра кене дертлешемиз, лякин эвелькидай дегиль. О, энди кой

¹ мюмейизлер — имтиан къабул эткен оджалар

лакъырдысыны ич хаз этмей¹. Мен де энъ чокъ кой лакъырдысыны этеджегим келе. О, шимди чокъусы Найленен лакъырды эте. Онынъ янына барып отура. Шакир башталары тек Найленен софагъа чыкъа эди. Шимди о да мендай ялынъыз къалды. Найленинъ Къуддуснен отургъаныны коръсе, о да келип меним яныма отура. Мангъа сѣз къата, Найлени яманлап башлай. Къуддусны севмегени де анълашыла. Тек мени джандан досту олгъаныны бильдигинден, оны яманламагъа сакъына. Ялынъыз ара-сыра маскъыллай. Шакир оны мыскъылласа, мен озь-озюме ачувланам, сѣз къошмайым. Амма Найлени яманлагъанда, мен де къошулам. Къуддус нечюн менден узакълаша экен?.. Биз бир койден олсакъ, бирликте мында келип сыгъынсакъ², мен она джаны агъыртаджакъдай бир шейчик айтмасам, о нечюн менден сувуна экен? Эбет, о мангъа куньден куньге ябанджылаша. Буны меним юрегим дуя башлады ки, эвельки Къуддус олса, мен иркильмей онгъа барыр — «сен, огълан, нечюн салыкъсынъ³ я?» — дер, сорар эдим. Шимди сорамагъа биле джаным чекмей.

Шакир домдаки огъланларын энъ буюги эди. Кенъ омузлы, чыкъыкъча кокюсли, сагълам сималы, кулерюзлю бу огълан пек де шылыкъ, ойнакъ, шакъаджы бир шей эди. Бир къач йылдыр берабер яшаймыз, мен онынъ симасында аяланып къалгъан къасевет алямети ич коръмедим. Онынъ пек сийрек корюлен даргъын сюрети биле, тытыкъ сималы⁴ балаларын шенъли чырайларындан енгиль корюле. Мен балабан бир бала олгъанынданмы, бильмем, ондан сакъыныр, янына якълашмаз, онынъ айдын-айдын бакъан ягълы козьлеринден къоркъардым. О да меним бу чекин-джеклигими сездиктен олмалы, айры уфакъ эр кесле ойнашдыгъы, шакъалашдыгъы альде мангъа якълашмазды. Эвеллери онлар Найле иле такъышыкълы ве дост эдилер. Лякин, недендир бильмем, Найле сонъ-сонгъуна Къуддусле достлашмагъа башлады. Онынъ Къуддусле достлашмасы

¹ хаз этмей — къабул этмей, истемей

² келип сыгъынсакъ — *мында*: келип ерлешсек

³ салыкъсынъ — кейфсизсинъ, тюшкюнсинъ

⁴ тытыкъ сималы — сытыкъ сималы, чырайлары тюшкюн, къасеветли

мени Къуддустан, Шакири озюнден узакълаштырып, бизим ек-дигеримизе якъынлашмамыза ёл ачты. Ялта кезинтиси заманында бизим якъынлыгъымыз олдукъча къавийлешкен, къайткъан сонъ, бу сонъ девирде бу достлукъ керчеклешкен эди. Шакир мени, мен Шакири назардан къачырмаз эдик.

О, менде не вакъыт бир солукълыкъ коръсе, яки бир шейден ынджынгъанымы анъласа, етишир келир, озюне хусусий шылыкълыгъыле къарышыкъ самимиетле: «Адам сен де, къулакъ асма, олуджыдыр кечер», — деп мени ятыштырыр, теселли этерди. Мен невбетчи олгъанда, я да манъа бири окъталгъанда, эр кестен эвель Шакир манъа ярдым этер, Шакир мени якълар эди. Мен бир чокъ заманлар юректен онъа джылынамагъан эдим. Шакир янында отургъанда, онынъгле лакъырды эткенде, макъсадым онъа якъынлыкъ косътермектен зияде Къуддускъа мейдан окъумакъ олур эди. Бойле арекетлернен Къуддусы ачувландыраджакъ олурдым. Мен исе, бойле-бойле озюм де феркъламадан Шакире юректен де джылына башладым. Онынъчюн Шакирин «Голландия» багъчасында ортагъа аттыгъы фикир раст келен бир лакъырды дегиль эди.

Шакир фабзавучкъа завдомун ве бир де меним зорумле кирген эди. О, бир айдан бери анда къатнаса да, башкъаларыдай анда эйисынамай эди. «Бутюн кунъ, — дей эди, — агъзынъ, бурнунъ комюр тозуна толып къала. Устюнъ-башынъ кене шай — тоз, комюр иси сасып къала. Бутюн кунъ гурюльти ичинде огърашасынъ. Чёкюч гурюльтиси, чыгъырылтысы, машина зырылтысы, къалабалыкъ... ве бутюн гурюльтилере къатланып, айда он учь рубле айлыкъ аласынъ. Айлыкъ алгъан балаларын паёклары да кесиле-джек экен, оны да кесселер, сонъ эшек киби чекиш, копекдай ач юрь!»

Шакир низамдан хаз этмедиги киби, хызметтен де хошланмаз эди. О, он эки-он учь яшларына къадар, аилесинде ич бир хызмет япып алышмагъан. Онынъ ильк бабасы бир кой помещигининъ къяхъясы экен. Бабасы бу бир дане баласыны тёре балаларыдай кийиндирип юрьсетир экен. Шакир он яшында экен, тиф хасталыгъына тутулып анасы оле. Бабасы балдызына, къомшу кой имамамынынъ экинджи къызына эв-

ленсе де, бу къадын, табиь, озь анасы киби Шакирин баш-такълыкъларыны бабасындан сакъламай. Оны эм озю азарлай, эм де бабасына чакъып азарлата. Шакир исе сыкъынты корьген сайьын, коюн юкълары маалесинден пек узакълмаян кълартанасындан юзь алып, анда кълачып сыгълына. Озю ве ана-бабасы ятышкъландан сонълра, кълартанасы онынъл баба-анасындан онъл токълунмайджакъларына ваад алып, оны ерине теслим эте. Эки йыл сонълра апансыздан бабасы да оле. Чокълкъл бармай анасы башкъл кълоджая чыкъл. Шакири дайысы янына ала. Бабасындан Шакире бир черик десятина багъл-чалы азбарыле эв ве азбар кедиклери кълала. Шакир мында дайысынынъл огълу иле узлашмай. Кълавгълалашалар, тълелешелер. Бир кунь кълавгълалашып тургъланда, енгепчеси келе, Шакире бир шамар ялата ве оны кълоркълутаракъл: «Токълта сен, айдамакъл, дайынъл кельсин де, мен сенинъл кълулакъларынъл онал сувуртып кълолуннал туттурайым» — дей. Шакир кълоркъл, ачувлана, кълача. Бу вакълиа да там ачлыкъл йылына расткеле. Дайысы да оны кълыдырып отурмай. Бир тамакъл эксильдигине кълувана биле... О, бу сюретле дёне-долаша Акъляра келип рус «дом»уна тълше. Андан да оны, татар баласы олдугълындан, бизим домгъл авуштыралар. Дайысы оны арамадыгълы киби, бир чокъл вакълытлар Шакир да оны арамай. Кълайда булундыгълыны биле оннал хабер этмей...

Суаллер ве вазифелер:

1. Сюндюс озюнинъл ве Найленинъл сыфатына (кълыяфетине) насыл кълыймет кесе?
2. Кълуддуснен Сюндюс арасындаки достлукълнынъл сувугъланынъл себебини насыл ангълата билесингълыз? Бу акълта шахсий фи-кирлерингълызни бильдирингълыз.
3. Сюндюс ве Шакир арасындаки достлукъл насыл башлана? Оларнынъл табиатларыны сиз насыл кълабул этингълыз? Субет кечирингълыз.
4. Шакирнинъл такълдирини эсерден тапып окълунгълыз. Икьяе этингълыз.

Ялта кезинтиси Шакирде кой дердини кьоздургъан эди. Ондан сонъра, мунасебетли-мунасебетсиз озь кою, озь юрту, озь азбары акъкъында сёз ачар, онынъле меракъланырды. Атта о, койге къайтмайы биле козе алдыргъан эди.

Лякин оны мен тутып тура эдим. О, «Голландия» багъчасында Къуддусле расткелишкен куню, манъа бутюн джиддиетле озь мерамыны анълаткъан эди: «Айды, бирликте къачайыкъ!» О вакъыт мен онъа джыллы джевап бермесем де, о меним пешими быракъмай, тена кълалдыкъ, койлеринден, койдеки эв-азбарларынынъ яхшылыгъындан сёз ачып, коюн шеърден раатлы, ярашыкълы олдугъына мени къандырмагъа чалышырды.

Бу базар корьдиги Исвечре манзаралары оны эпимизден зияде чоштургъан эди. О, даа театрода экен, манъа янашалап: «Бакъ, — деген эди, — бизим коюмиз де бунлардай гузель. Барып кельсенъ, къайтаджагъынъ кельмез!»

О куню, акъшам устю, биз Шакирле бир шейлер маначыкъ этип, ясала яткъан бала шеърчигини корьмее чыкътыкъ. О ер бизден бир километрлик ёл узакъ эди. Шакир бутюн ёл бою кеткенде-къайткъанда, мени кое къайтып, бирликте яшамагъа къандырды...

— Шеърде яшамакъ ичюн шеърли олмалы. Койде алышкъан кишиге мында къатланмакъ пек кучь. Шеър кип-килеги таш, демир, цемент. Эр ер къалабалыкъ, гурюльти. Башынъ-мийинъ айлана. Мен энди бунлардан бездим. Тарла, багъча, орман сагъындым. Къозучыкълары, бузавчыкълары, тайчыкълары биле сагъындым. Куньде секиз саат гурюльтилер, думанлар комюр тозлары машина зырылтылары арасында заводда чалышмакъ... Бир кунь дегиль, яз ве къыш, бутюн омюр бою чалышмакъ. Бу меним табиятыма сыгъаджакъ шейлер дегиль. Манъа коре, истедигинъ вакъыт ятмалы ве кълалкъмалы, истедигинъ вакъыт чалышмалы, башламалы ве ташламалы. Албуки, бойле сербестликлер исе заводгъа, машинагъа келишмей. Завод омюри тертип ве низам истей. Мен исе тертип ве низам севмейим. Ойле бир омюре янашмакъ ичюн

шеэрлилешмек, машиналашмакъ керек. Заводда отуз-кыркъ йыл чалышкъан ишчилер бар. О, машина янында чалыша-чалыша машиналашып къалгъан, озю де джанлы бир машина алына кирген. О, эр кунь ишлемезсе, машинадай тотланаджакъ, бозуладжакъ. Оны да иш ипрандыра, лякин тотландырмай. О, ичтен-тыштан кене йылтырай. О, кене тири, ырлай, куле, кульдюре, ойнай, шакъалаша. О заводдан чыкъса, сувдан чыкъкъан балыкъ киби бошайджакъ, бонъайып оледжек. Мен исе заводда бир йыл къалсам, тарсыкъып оледжегим. Шеэр мени бир къач йыллар асрады. Эвалла! Эндиден меним мында ишим ёкъ. Мен мындан къачам, Сюдюс! Кель, Алла эшкъына, берабер къачайыкъ!

О вакъыт Шакир Къуддуснынъ сёзюни пек буюк бир эеджанле кескен эди. О, бир чокъ шейлер даа айтмакъ истеген, лякин айталмагъан эди. Сёлениркен, онынъ кеттикче къызаран сагълам симасы, ягълы козьлерининъ козь яшларыле кеттикче къабармасы, солугъынынъ кеттикче сыкълаштырмасы онынъ айтылмайып къалан сёзлерини пек айдын тамамлагъан эди.

Демек, о кетмейи чокътан козе алдыргъан эди. Оны мында багълап тургъан бир зынджыр мен эдим. Эбет, эбет онынъ «Голландия» багъчасындаки ильк теклифи расткеле бир фикир дегиль эди. О, бугунъ айны теклифи козь яшларыле текрарлай эди.

Бир къач йыллыкъ аркъадашларле бирликте оюн-кулькю вакъыт кечире эдик. Шимди исе, Къуддус бус-бутюн мен ичюн гъайып этилен бир аркъадаш эди. Шакир де, анълашыла, кетеджек эди. Найле Акъмесджите кетсе, онынъ козю артта къалмайджакъ эди. Бу сонъ куньлерде мен Шакири озюме дост ве якъын бир огълан сая эдим. О да чыкъып кетсе, мен оны къайдан къыдырып тападжакъ эдим? Мен кенди кендима шунлары тюшюниркен, Шакирин юреги артыкъ мавукъкъан¹ эди.

Биз «Голландия» иле инженерлер джылгъасы арасында, денгиз кенарында сыйыккъан бир къайычыкъ кольгесинде отура эдик. О, меним къолумдан тутып къаршыма кечкен...

¹ мавукъкъан — сувунгъан

«Къана я, айтса?!» — деп ялвара. Менден джевап беклей эди. Онынъ симасы, шимди мана даа самимий, даа севинчли, даа ишанчлы корюне эди. Онынъ дос-догъру юрегиме къадар сокбулан ягълы козьлеринден акъытыгъы козь яшлары, санки юрегимде олан яныкъларын устюнде сыджачыкъ-сыджачыкъ тамлаяракъ, онлар гъычыкълай эди. Шимди биз экимиз де агълай эдик. Бири-биримизден айырыладжагъымыздан янып агълай, ёкъса домдан бирликте къачып къуртуладжагъымызамы къуванып агълай эдик. Оны мен айырамадыгъым киби, бельки Шакир де фаркълаяламай эди...

Шакир базы ялварды, опъкеледи, базы агълады-сызлады, мени де озь койлерине къачмагъа къандырды. Берилен къарар, къурулан план узьре Шакир эки афталыкъ маашыны алдыгъы базар сабасы даа ере ярыкъ тюшмеден къалкъып кетти. Онынъ аякъ давушыны домда менден башкъа кимсе абайламады. О, койде бир афта къадар къаладжакъ, эв ве азбарын не алда олдугъыны огренеджек. Дайысынынъ къызына иши анълатаджакъ. Енгепчесини де ишлери бир сырая къоюлынджая къадар, мени озьлерининъ эвинде къызларына бир аякъдаш оларакъ, къабул этип турмаларына разы эткенден сонъра, дайысынынъ къызыле Акъяра келип, мени кое алып къайтаджакъ. Шакир яваш-яваш озь ишлерини, эв-азбарыны ёлуна къоюджакъ. Мен де бир талай вакъытлар дайысынынъ эвинде ятып-къалкъып тураджагъым... Сонъ, вакъыт кельгенде, мен онынъ ёлдашы, омюр ортагъы олып къаладжагъым...

Мен ондан хабер беклеп азырланып тургъанда, Джеватын кёр атыдай, эмджем сюрип келе. О, язым-сызымдан домун дагъылаяткъаныны, меним бир огъланле такъышыкълы олдугъымы анълагъан олмалы, мени алмагъа кельген. Кельдигиле, догъру маариф идаресине баргъан. Лязим къягъытлары къолуна алгъан. Менимле корюшмезден эвель догъру мудирге къягъытлары косътерип, мерамыны анълаткъан ве онынъле де иши битирдиктен сонъра, мени чагъырткъанлар. Мен хатыр-хаялыма кетирмедигим бир заманда эмджеми корюндже бирден шашырдым. Не къуванманынъ, не агъламанынъ, не де ачувланманынъ чаресини таптым. Мудир (бизи экинджи завдом мудир, деп айтмагъа алыш-

тыргъан эди) башыны къалдырып манъа бакъты.

— Сюдюс, азырлан да койге къайтаджакъсынъ. Эмдженъ алмагъа кельген.

— Эмджем бу замана къадар къайда экен? — даргъын бир сеснен сорайым. Эмджем бунынъ узерине манъа бир богъча узата.

— О лакъырдылары ёлда этермиз. Ёлумыз узун.

Богъча ичинде бир чифт аякъкъап, бир чифт чорап, антер, бир де фырланты бар эди. Аякъкъап иле чораптан башкъаларынынъ тюслери бири-бирине селям бермезсе де, озълери айры-айры бегенильмейджек шейлер дегиль эди. Мен онлара, бу эдиелере, чокъ севинсем де койге къайтмагъа ич бир тюрлю разы оламадым. Лякин не чаре. Къягъытлар азырлангъан. Бир къорчаласа, оджалар къорчалайджакъ. Онлар да меним Шакир иле такъышыкълы олдугъымы сезингиреген эдилер. Шакирин мектебини ве дому ташлап къачмасы, о къачтыкътан сонъра меним шубели тавурларым онлары бес-белли, бус-бутюн уяндыргъан олмалы. Эписи эль бирлигиле мени эмджемин къолуна теслим эте эдилер. Мен исрарын файда бермейджегини анълап олгъан ве кенди кендими шойле алдаткъан эдим. Он-он бир яшында экен, койден къачманынъ чаресини тапкъан бир къыза он беш-он алты яшындан къачмакъ зор дегиль. Кою бир барып корейим. Ишиме кельсе — къалыр, кельмезсе — айланыр къайтырым...

Биз эмджемин леленкасы иле къайтамыз. О да бираз къызгъын. Джебиндеки ракъы шишесин башы джеп агъызындан къызарып тура. О, ракъы къызгъынлыгъыле токътамай лакъырды эте. Ара-сыра сорай, сесленмесенъ, джевабыны да озю бере.

— Энди, кой сенинъ бильдигинъдай дегиль. Отьмек бол. Не къадар истесенъ аша! Кишининъ тувгъан еридай олам?! Озь урувынъ, озь халкъынъ арасында яшамакъ башкъа, коресинъ...

О, атлары къамчылай. Сонъ кене башлай.

— Мен сени бир ерчикке бермез, озюм къорчалар эдим. Мени озь алыма ташлагъан олсалар, сени дегиль, раметли бабангъы-анангъы да ачлыкътан къуртарыр эдим. Не япайым...

Эмджем атларыны макътап тургъанда, аркъадан бир ара-

ба айдап келип, огюмизге чыкъаджакъ ола. Къабургъаларында араба коръдиклериле атлар абдыраштылар. Эмджем де эки кьолгъа бир къамчы, айдай... Шимди эки араба ян-яна чашыша. Эмджем янашадаки арабаны ал, оздум дегенде, о арабаджы атларына кериле берип бирер къамчы яндыра, кене янашамыза айлан чыкъа. Оны корен эмдже кене эки кьолгъа бир къамчы озюни оздурмай. Мен кьоркъам, боджалайым. Арабаджылар бири-биринден дели, бири-биринден сархош. Киме анълатасынъ, о бир арабаджы эмджемин танышы экен. Аркъадан: «Чекиль, Халиль, бастырырым!» — деп кычыра. Эмджем де онъа: «Акъай олсанъ, бастыр, бакъайым!! — деп кьаршылай. Арабалар ян-яна ойле хызле чарпышалар, эгер шу алда ек-дигерине чарпаджакъ олсалар, парча-кесек дагъыладжакълар. Мен эмджеме ялварам, багъырам. О, козь бар, ярыкъ ёкъ, айдай. Сонъра манъа багъыра: «Кьоркъма, сен, бир шейчик олмаз!» Ойле тар, ойле айланчыкъ ёлларда араба айдашылыр да, бир шейчик олмазмы, я?! Ёлун тар бир еринде арабалар ян-яна сыгъышмайып, бири-бирине токъуштылар... Бизим арабанынъ солдан эки ян копчеги шу сарсынты иле ёлдан тайды да, араба къапакъланды...

Берекет берсин атлар юваш экен. Араба авдыгъыле, айванлар шарт токътадылар. Мен эмджеми араба тюбюнден чекип чыкъардым. О да къазаны хайырлы кечирди... Ере сол омузы устуне тюшкен. Омузы зиядедже сарсыла. Арабанынъ да ялынъыз къанатлары зарарлана.

Къушлукътан ятсылара къадар сюрген ёлджулыкъ, арабадан учмакъ мени пек ёрулткъан олмалы, гедже раатсыз юкълалдым. Бир къач керелер агъыр руялардан¹ кьоркып уяндым.

Къалкътым. Бус-бутюн башкъа бир ал... Бизим мейдан ятакъхане ерине алчаракъ, уфакъ бир ода, яйлы кроватлар ерине тандыр усьтуне серилен бир тешек. Буюк сырлы дивар кузьгюси ерине дивара илювли хурда² бир кузьгю. Озю де бир пармакъ тоз бийлеп къалгъан.

Шу арада димагъда чешит фикирлер фыкъырдашмагъа башлады. Мен бир талай вакъыт санки бир сейирджи вазияетинде къалам. Шашкъын-шашкъын бир заманлар

¹ руялардан — тюшлерден

² хурда — эскирип къалгъан

бакътыкътан сонъра фикиримде шу суаль джанлана... Мен кимим шу? Акъикъатта мен кимим шу? Бундан дѣрт-беш йыл эвель мен Къуддусын артына такъылып, Акъяра кельген эдим. Ойле бир ерге ки, адындан башкъа, мендже, эр ери къаранлыкъ. Дѣрт-беш йыл сонъра, паттадакъ эмджем келе. Зор-топуз мени койге суйреп къайта. Бундан бир афта эвель мен домдан къачмакъ ичюн Шакире сѣз бердим, кене белли-башлы бир фикир эдинмеден, айдын-ачыкъ иши анъламадан Шакирин артына такъылып, анда кетеджек олам. Ондан даа эвель, мен эмширемиз олан Шерфе татайын зоруле эбанай мектебине кетеджек къызларын джедвелине кечем... Мен кимим шу? Он алты яшымда экен, ильк дефа мен шу суали кендиге берем. Эрте-кеч манъа бунынъ джевабыны араштырмакъ, араштырып булмакъ лязим олдугъыны идракъ этем. Мен онынъ джевабыны тапмайынджа озъ элими, озъ-озюми алып баралмайджагъымы анълайым. Етишмектен, суйрекленмектен бездим. Мен бу суалин джевабыны тапмайынджа суйрекленмектен къуртулмакъ къайда, джетилип къайда суйрельдигими биле феркълаялмаджагъымы таныйым? Мен кимим шу? Мен бугунъден, бу дакъкъадан башлап, яхшы бир къыз, файдалы бир къадын, дегерли бир инсан олмакъ ичюн эр шейден эвель шу суалин джевабыны арайджагъым. Къайдан тапмакъ мумкюн, насыл тапмакъ мумкюн, бутюн варлыгъымле къыдырып, оны тападжакъ, онъа коре огренеджек, азырлана-джакъ, онъа коре чалышаджакъ ве яшайджагъым!

1926 с.

Суаллер ве вазифелер:

1. Акъяргъа келип чыкъкъан Сюдюс, нелерни корип, сукълана ве айретлене?
2. Куддуснен Сюдюс къаерде ерлешелер? О ердеки яшайшнынъ тарзыны беян этингиз.
3. Не ичюн Сюдюс озъ коюнде къалмайып, Шакирнен кетмек къарарына келе? Себебини эсерден тапып, анълатынгиз.
4. Эмджеси алып кетеджеги акъкъындаки хаберни Сюдюс

насыл къабул эте? Джевабынъызны эсердеки сатырларнен тасдыкъланъыз.

5. Сюндюс, эмджесининъ эвинде булуныр экен, акъылына кельген суальге джевап тапа бильдими?

Әдебият назарисеи

Психологик повестьнинъ хусусиетлери

Повесть эпик жанрынъ бир чешитидир. Омюрде олып кечкен адисе-вакъиалар повестте этрафлыджа ве кенишче тасвирлене. Повестьнинъ колеми икяеден баягъы буюкче ола. Повестте баш къараманнынъ симасы кениш ве тафсиллятлы айдынлатыла. Языджылар повесттеки къараманларнынъ симасыны тасвирлемек ичюн, эсерде бир чокъ ярдымджи персонажлар да яраталар.

Психологик повестте ахлякъий меселелер, инсан шахсиети, къараманнынъ ички дюнъясы, онынъ дюнъябакъышынынъ илерилеви тафсиллятлы тасвир олуна. Психологик повестьлерде монолог ве диалоглар ишлетиле. Бу монолог ве диалогларда къараманларнынъ дуйгъулары, рухиет дюнъясы тасвир этиле.

Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повестинде Сюндюснинъ монологында онынъ дуйгъулары, рухиети ифаделене. Эсерде ачлыкъ фаджиасы Сюндюснинъ дуйгъулары, фикирлери, рухиет дюнъясынынъ ачылувынен акс олуна. Меселя: *«Ачыкъкъганда, не де ачыкъкъганым! Ачкозь эджель панджасы тырмалай, сукура, козьлерим кяде кзарара, сёне ки, кяде акъыя, алыкълаша. Ах, бильсенгиз де, не яман ашайджагъым келе!.. Не ашайым экен?.. От ашар экенсинъ, орталыкъ там-такъыр. Тобан-пичен, чалычырпы чайнар экенсинъ, авуз ктарышты, такъат етмей»*. Бу сатырларда Сюндюснинъ омюриндеки агъыр вазият

косътериле.

Эсерни талиль эткен мисаллеримизнинъ эсасында психологик повестьнинъ хусусиетлерини къайд эте билемиз. Биринджиден, психологик повестте къараманларнынъ рухийет дюньясы арекетте ве инкишафта косътериле. Экинджиден, бойле эсерлерде къараманларнынъ агъыр вазиетлери акс этиле. Учюнджиден исе, психологик повестьлерде къараманнынъ рухийет дюньясына омюрдеки вазиетлернинъ тесири косътериле.

Бала психологиясыны яхшы бильген Абляким Ильмий эсеринде кырымтатар балаларынынъ шеэр, медениет, техника, санаткъа олгъан мунасебетлери, дуйгъулары, умют ве арзуларыны акс эте. Баш къараманы — Сюдюснинъ дуйгъу-фикирлерини, тюшюнджелерини, къайгъы-къасеветлерини, рухий алы, ички дюньясыны муэллиф этрафлыджа тасвирлей. О, кызынынъ рухий дюньясыны онынъ иш-арекетинде, диалог ве ички монологларында айдынлата, онынъ психологик чизгилерини акс эте.

Языджи эсеринде халкънынъ о девирдеки вазиети, турмушы, ичтимаий мунасебетлерини тасвирлей. Демек, къараманларнынъ дуйгъу-фикирлерини, тюшюнджелерини, къайгъы-къасеветини, рухий алы, ички дюньясыны тафсиллятлы тасвирлеген повестьке **психологик повесть** дерлер.

Суаллер ве вазифелер:

1. Эпик жанрынъ насыл чешитлерини билесингыз? Оларны тарифленгыз.

2. Насыл повестьке психологик повесть дейлер? Психологик повестте ахлякый меселелер, инсан шахсиети, къараманнынъ рухийет дюньясы насыл тасвирленгенини айтынгыз.

3. Сюдюснинъ рухийет дюньясы насыл левхаларда айдынлатыла? Эсерден мисаллер кетирип анълатынгыз.

4. Психологик повестьнинъ эсас хусусиетлери неден ибареттир? Буны Абляким Ильмийнинъ «Ачлыкъ хатирелери» повести эсасында анълатынгыз.

Йигирминджи сенелер драматургиясынынъ илерилев хусусиетлери

Йигирминджи ве отузунджи сенелердеки драматургия ве сана санатынынъ илерилевине къырымтатар әдебиятынынъ уянув девринде инкишаф эткен драматургия къавий темель яраткъаныны билесинъиз. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» (1901), Асан Сабри Айвазовнынъ «Неден бу ала къалдыкъ?» (1907), Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» (1909) киби драматик эсерлери о девирдеки сана санатынынъ инкишаф севиесини насыл дереджеге юксельткенини эсерлерни окъуп огрендинъиз. Эндиден сонъ, бу менимсенильген меракълы малюмат эсасында сизлер, къырымтатар драматургиясы бедий әдебиятнынъ бир джынысы сьфатында илерилегенини козюнъиз огюнде джанландыра билирсинъиз.

Къырымтатар әдебиятынынъ уянув девринде язылгъан драматик эсерлерде сиясетнинъ тесириден, девирлер денъишкен сайын, халкънынъ яшайыш тарзында милли амеллернинъ бербат олунып башлангъаны косътериле. Ахлякъий меселелернинъ белли бир тертип ве ёнелиште инкишаф эткени джемиетнинъ аятында не къадар муим олгъаны тарифлене. Асырлар девамында тизилип келинген ахлякъий тертипнинъ къанун черчивесинден халкънынъ, четлешип яшавы, миллетке менсюп олмагъан, нидже ят унсурларны пейда эткени айдынлатыла.

Бойле этип, къырымтатар әдебиятынынъ уянув девринде пекинген бу медений темельнинъ эсасында, Къырымда, йигирминджи сенелерде драматургиянынъ инкишафына кениш мейдан яратыла.

Инкъиляптан сонъ, Багъчасарай театр дестесининъ ярдымынен Акъмесджит, Кезлев, Алушта, Къарасувбазар ве дигер шеэрлерде театр дестелери тешкиль этиле. Саналарда Айше Тайганскаянынъ «Башмагъым», «Дюгюнден бир сана», «Чингене чалашы», Усеин Балатоковнынъ «Айше ханым», Амет Озенбашлынынъ «Йыкъынтылар астында» (1917) киби спектакллер саналаштырыла.

Айны шу сенеси Умер Ипчи де озюнинъ биринджи

«Гъарип аскер» (1917) ширий драмасыны яза. Эсерини саналаштырып, баш рольни озю иджра эте.

Йигирминджи сенелернинъ башында яни 1923—1924 сенелери халкъ агъыз иджадынынъ классик сюжетлери ишленилип «Таир ве Зоре», «Чора батыр», «Арзы къыз» киби пьесалары саналаштырыла.

Шу сенелери дигер тиллерден бир чокъ эсерлер тилимизге терджиме этилип саналаштырыла. Н.В. Гогольнинъ «Эвленмек» («Женитьба»), Н.А. Островскийнинъ «Джиезсиз къыз» («Бесприданница») пьесалары санада къоюла. «Джиезсиз къыз» пьесасынынъ терджиманы О. Акъчокъракълы олгъаны беллидир.

1924 сенеси Умер Ипчи тарафындан Этель Лилиан Войничнинъ «Овод» романы сана ичюн келиштирилип, «Шейх Ислям» пьесасы шеклинде сейирджилернинъ дикъкъатына авале этиле. Бойле этип, иджаткяр векиллер йигирминджи сенелер къырымтатар драматургия саасына терджиманлыкъ фаалиетинен иссе къошкъан сайын, оларнынъ иджады терен тамыр ата башлай.

Йигирминджи сенелернинъ башында язылгъан пьесаларнынъ чокъусында эски ве янъы омюр тарзы, бири-бирине къарама-къаршы къоюлып, такъдим этиле ве янъы омюр шерфлендириле. Амди Гирайбайнынъ «Эски татар мектеби» (1921) ве «Оксюзлер» (1923) серлевалы пьесалары генч несильнинъ эски девирдеки вазieti, ачлыкънынъ инсан такъдирине япкъан тесири косътериле.

Йигирминджи сенелернинъ орталарында язылгъан драматик эсерлерде чар сиясетининъ Къырымда япкъан зорбалыгъы, тазыйыгъы айдынлатыла. Помещик ве моллалар тарафындан фукъаре халкънынъ эзиетленгени косътериле. Халкънынъ чар сиясети ве мемуларына къаршы япкъан арекетлери тасвирлене. Умер Ипчининъ «Алим» (1924), Вели Габилевнинъ «Адиль яхуд бинъден бири» (1925), «Учъ ёл» (1927) киби пьесаларда бу меселелер айдынлатыла.

Йигирминджи сенелер драматургиясыны тешкиль эткен драматик эсерлернинъ мундериджеси халкъымызнынъ тарихий кечмиши ве бугунинен багълыдыр. Оларнынъ чокъусында тарихий, ичтимаий ве сиясий вакъиалар тасвирлене. Чешит кыйынлыкълар зорунда булунгъан халкънынъ

такъдири косътериле. Йигирминджи сенелерде халкъымызнынъ тарихындан белли бир девирлерни, белли тарихий ве эфсаневий сималарны тасвирлеген бир сыра эсерлер языла ве саналаштырыла.

Умер Ипчининъ «Ненкеджан ханым» (1926), «Шаингерай» (1929), Осман Акъчокъракълынынъ терджимесинде «Багъчасарай козьяш чешмеси» (1927) киби пьесалары халкъымызнынъ тарихий кечмишине багъышлана. Бу эсерлерде эски девирдеки девлет укюмдарларынынъ яшайышы ве авам халкънынъ аджыныкълы вазияти тасвирлене.

Бойледже, йигирминджи сенелер драматургиясы сиясий сарсынтылар девринде шекилленгенине бакъмадан, илериде инкишаф этеджек драматургиягъа темель къоюлмасына имкян ве мейдан яратыла.

XX асырнынъ йигирминджи сенелери къырымтатар драматургиясынынъ илерилевине дегерли иссе къошкъан Умер Ипчининъ хызметлери гъает меракълыдыр.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелер драматургиясы ве сана санатынынъ илерилевине къавий темель яраткъан драматик эсерлерни хатырланъыз. О девирде анги эдишлернинъ пьесалары язылды?

2. Къырымтатар эдебиятынынъ уянув девир драматургиясында халкънынъ насыл чизгилери терен ве мукеммель косътерильген эди?

3. Къырымда, йигирминджи сенелер драматургиясынынъ инкишафында насыл янъылыкъ ве денъишювлер олып кече?

4. Йигирминджи сенелернинъ башында халкъ агъыз иджадынынъ классик сюжетлерине аит насыл пьесалар саналаштырылгъаныны сёйленъиз. Терджиме этилип, ишленильген эсерлернинъ серлевалары ве муэллифлернинъ адларыны хатырлатынъыз.

5. Умер Ипчининъ драматургия саасындаки терджиманлыкъ санатына аит хызметлери насыл эсернен тарифлене? Бу эсерни анги миллетнинъ языджысы язгъаныны айтынъыз.

6. Йигирминджи сенелернинъ башында анги къырымтатар языджылары тарафындан насыл пьесалар язылып саналаштырылды? Бу пьесалар къачындыжы сенелери язылгъаныны ве оларда насыл меселелер тасвир олунгъаныны икяе этинъиз.

УМЕР ИПЧИ ^[11]

(1897—1955)

Умер Ипчи кырымтатар эдебиятынынъ шириет, несирджилик, драматургия ве сана санатынынъ тарихына иссе кыошкъан ве инкыляптан сонъ инкишаф эткен эдебиятка темель кыойгъан эдиплерден биридир.

Эдебиятымызгъа янъы аят кыуруджылыгъы рухуны кирсеткен, кырымтатар несири, шириети ве драматургиясыны янъы мундеридженен зенгинлештирген Умер Ипчи (эдебий тахаллюсы — Алкедай, Умби) 1897 сенеси Багъчасарайда кыайышчы эснаф Ипчи Бекирнинъ аилесинде дюньягъа кельди. Та балалыкъ чагъында оксюз кыалгъан Умерчикнинъ, къарын токълугъы ичюн, япмагъан иши кыалмай. Бир локъма отъмек хатирине чешит ишлерде чалыша. Шорбаджыларынынъ кыамчысы ве сёгюшини ашап, ильк омюр мектебини халкъ арасында кечире.

Он дёрт яшында олгъанда, яни 1911 сенеси, о, Тавдаир кой мектебине окъумагъа кире. 1913 сенеси темелли бильги алмакъ ниетинен, шу койнинъ медресесине окъумагъа авуша. Эдебиятка авесленип, кыолуна тыошкен китапларны, сув ичкени киби, меракънен окъуй. Амма, медреседеки окъув шараитинден тёньюльген Умер, 1915 сенеси Уфагъа кете. Анда, «Галия» медресесининъ сербест динълейиджиси оларакъ, эки сене девамында, окъувгъа кыатнай.

Умер Ипчи, Уфада окъугъан маалинде, та 1915 сенеси «Медресе», «Эвлерге бакъкъанда», «Гъазы Мансур» киби ильк эсерлерини яза.

Сенелер кечкен сайын, Умер Ипчининъ иджадий фаалиети юкселе ве онынъ кениш ичтимаий фикирлерине, бедий тасавурына шириет мейданы эп тарлыкъ эте башлай. Нетиджеде, о, эсас дикъкъатыны несирге джелъп эте. Несир эсерлер язув саасында берильген мейиль, онъа бу саада юксек къазанчлар эльде этмек имкяныны ярата.

Икяе ве повесть жанрынынъ хусусиетлерини кенишлеткен ве миллий къараманнынъ симасыны яратувгъа, миллий психологияны айдынлатувгъа, йигирминджи сенелер несирине, буюктен буюк иссе къошкъан эдип бир сыра эсерлер яза. Онынъ «Зейнеп тизе» (1924), «Къакълыкъ базары» (1926), «Ачлыкъ хатирелери» (1927), «Куреш» (1925), «Хатип» (1927) киби эсерлери юксек гъаелернен ашланылгъан эсерлер сырасына кирмектелер.

Бундан сонъ, У. Ипчининъ 1918 сенесининъ башларындан 1921 сенесине къадарки деври оджалыкъ фаалиетинен бельгилене. О, муаллим оларакъ, кой мектеплеринде окъугъан балаларгъа бильгиге севги ашлай.

1922 сенесинде район театр группасында, 1923 сенесинден 1928 сенеге къадар Къырым Девлет театросында артистлик, режиссёрлыкъ, директорлыкъ вазифелеринде чалыша. Айны вакъытта «Енъи дюнья» газетасында эдебий хадим оларакъ да хызметини девам эте.

Бу сенелери Умер Ипчи бир сыра драматик эсерлер язып, сана санатыны зенгинлештире. Халкъымызнынъ тарихий кечмишини икяе эткен «Алим» (1925), «Ненкеджан ханым» (1926), «Шаингерай» (1929), миллетимизнинъ инкъиляптан сонъки яшайыш тарзыны къамилликнен акс эткен «Фаише» (1924—1925), «Мотор», «Айыныкълар», «Азат халкъ» (1930), «Душман» (1933) киби пьесаларыны яза.

Эдебиятымызнынъ бутюн жанрларынынъ инкишафына иссе къошкъан гъает кениш икътидарлы санаткъарнынъ къырымтатар драматургиясы ве театр санатынынъ илерилевине япкъан хызметлери айырыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. О девирде инкишаф эткен къырымтатар совет драматургиясына темель къойгъан драматург Умер Ипчидир. Эр бир девирлерде, муим ве актуаль олгъан меселелерни эвельден коре бильгени, ве пьесаларында оларны къамиллик иле айдынлатмагъа ынтылгъаны, онынъ иджадынынъ эсас къа-

занчыдыр.

Драматургнынъ къыскъа бир девирде язгъан йигирмиге якъын пьесасы, земаземизнинъ джанлы суаллерине джевап берген драматик эсерлер оларакъ, къырымтатар миллий театримизнинъ илерилевинде буюк ер алмакътадыр.

Нефислик ве кямилликнен терджиманлыкъ санатына иссе къошкъан Умер Ипчининъ фаалиети айрыджа дикъкъаткъа ляйыкътыр. Уста терджиманнынъ мергин къалеми иле джиан эдебияты ве рус классиклерининъ отузгъа якъын колемли эсерлери къырымтатар тилине терджиме этильди. В. Шекспирнинъ «Гамлет» трагедиясы, И. Шиллернинъ «Айдутлар» драмасы, Э.Л. Войничнинъ «Овод» ве А. Барбюснынъ «Атеш» романлары, Л. Толстойнынъ «Казакилер» повести, М. Горькийнинъ «Ана», «Артамоновларнынъ иши», «Клим Самгиннинъ аяты» романлары киби даа бир чокъ эсерлер, онынъ икътидары саесинде, къырымтатар эдебиятынынъ терджиманлыкъ саасыны зенгинлештирмектелер.

Умер Ипчининъ аятий ве иджадий фаалиетининъ муимлиги, назар итибаргъа алынып, девамий суретте огренильмектедир. Бу эснада, Ташкентте, 1972 сенеси Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында Ю. Болат ве А. Балич тарафындан тертип олунгъан У. Ипчининъ «Икяелер» джыйынтыгъы, айны шу сенеси «Къаранфиль япракълары» коллектив джыйынтыкъта онынъ шиирлери нешир олунгъаны беллидир. Исмаил оджа Керимовнынъ 1988 сенеси Ташкентте «Теренлик» серлевасынен чыккъан эдебий библиографик очерки бутюнлей Умер Ипчининъ фаалиетине багъышланып язылгъандыр. У. Ипчининъ «Мени дуадан унутмангъыз» серлевалы икяелер ве публицистик макъалелер джыйынтыгъы 2003 сенеси Ш. Селим тарафындан тертип олунып, нешир этильгендир.

Эдебиятымызда миллий къараманнынъ рухийет дюньясы ве симасыны яратувгъа иссе къошкъан, миллий вариетимизге буюк иджадий асабалыкъ къалдыргъан Умер Ипчи 1937 сенеси Сталин репрессиясына огъратылды. Чокъ сенелер девамында лагерьерде булунып, репрессиянынъ мудхиш азапларыны чекти. Апсте булунгъан девринде яни 1955 сенеси январь айынынъ он биринде Томск шеэрининъ

тюръмесинде вефат этти.

Суаллер ве вазифелер:

1. Умер Ипчининъ насыл ширий ве несир эсерлерини билесинъиз? Серлеваларыны анъып, бу эсерлерде тасвирленген адисе-вакъиаларны тарифленъиз.

2. Муэллифнинъ оджалыкъ фаалиети анги сенелернен бельгилене? 1922 сенесинден 1928 сенесине къадар насыл ишлернен мешгъуль олгъаныны икяе этинъиз.

3. Умер Ипчи бу сенелери къырымтатар драматургиясы ве сана санатыны насыл эсерлер язып, зенгинлештиргенини айтынъыз. Бу эсерлернинъ эр бири насыл меселелерге багъышланып язылгъандыр?

4. Терджиманлыкъ санатында Умер Ипчининъ фаалиети насыл эсерлернен тайинлене?

5. Умер Ипчининъ аятий ве иджадий фаалиетининъ муимлигини ве девамий суретте огренильгенини тасдыкълагъан джыйынтыкъларнынъ серлеваларыны айтынъыз. Бу джыйынтыкълар къачынджы сенеси ве анги бир тертип этиджининъ тарафындан нешир олунгъандыр?

6. Сталин репрессиясына огъратылгъан эдип, къач сене девамьнда лагерлерде апсте булунды? Къачынджы сенеси ве къаерде вефат эткенини айтынъыз.

Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасына даир

Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасы йигирминджи сенелер драматургия вариетининъ земане меселелерини тасвирлеген муим эсердир. Чюнки драматург бу пьеса узеринде чалышкъан девринде энди артыкъ театроджылыкъ санатында буюк бир теджрибеге малик олгъан эди. Айны маальде Къырымда, о, эм драматург, эм истидатлы актёр, эм де уста режиссёр сыфатында танылгъан шахыс эди.

Бу эсерни муэллиф 1924 сенеси язмагъа башлай ве 1925 сенеси екюнлей. Шундан себеп, китапнынъ нешир этильген сенелери эки сенели ракъамнен косьтериле. Пьеса

Къырым Девлет драма санасында чокъ сефер саналаштырыла ве эки дефа: биринджи сефер — 1926 сенеси, экинджи кере — 1935 сенеси джыйынтыкъ сьфатында нешир олуна. Биринджи сефер китап «Фаише яхут бир койлюнинъ башына келенлер», экинджи кере исе — «Фаише» серлевасынен нешир этильгени беллидир.

Пьесадаки вакъиалар 1923—1924 сенелерде Къырымнынъ бир коюнде ве Акъмесджит шеэринде олып кече. Бекир ве кой молласы экевлешип, Акъмесджитке кетелер. Бекир дюгене сатмагъа, кой молласы исе балаларына къышлыкъ урба ве керек шейлер алмагъа кетелер. Амма комисчилерге алдангъан Бекир къорантасынынъ сонъки капигини ичкиджилекке ве фаишелекке масраф этип, амансыз хасталыкъкъа огърай.

Умер Ипчи бойле саде бир сюжет вастасынен зарарлы бир ичтимаий-ахлякъий меселеге халкънынъ дикъкъатыны джелъп эте. Тоқътав бильмеген дженклернинъ ве ичтимаий аятнынъ бозуджы сарсынтылары нетиджесинде, асырлар девамьнда шекилленип кельген сагълам миллий ахлякънынъ джемиетни йыкъыджы, сукъуткъа (деградациягъа) огъратылувы драматургны затен къасеветлендирип кельгендир.

Пьесада бир чокъ ичтимаий меселелернен бир сырада сиясий меселелерге де дикъкъат айырыла. Пьесанынъ мундериджесине совет укюметине, сиясетине къаршы тенкъит ве мыскъыллар муэллиф тарафындан анълы оларакъ кирсетиле. Совет сиясетининъ экиюзьлюги, ийлекярлыгъы къараманларынынъ сёзлеринде ачыкъ-айдын косьтериле. Месея, эсерде къараманларнынъ бириси: *«Большевиклер халкъкъа топракъ берген экенлер! Не бабаларынынъ топрагъыны бергенлерми?! Оны да бизден алдылар!»* киби сёзлеринде советлернинъ этек тюбю, экиюзьлю, ийлекяр сиясети фаш этиле.

Пьесанынъ сонъуны фаджианен екюнлеген драматург, омюрде расткельген аджыныкълы вазиетлернинъ тасвири вастасынен яшайыш ве инсаннынъ аяты не къадар къыйметли олгъаныны косьтермек истей. Ирадели инсан эр бир аятий вазиетке къаршы турып, оны енъе бильмек кереклигини тасдыкълай. Аиле тизген эр бир инсан, оджакъ къоруны

сёндирмейип, садыкълыгынын оны джылытып яшамакъ кереклигини бильдире.

Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасы бир реалистик эсер олгъаны ичюн, санада ойнала-ойнала сейирджилернинъ дикъкъатыны къазанды. Чюнки драматург бу пьесасында инсан такъдирине девирнинъ япкъан тесирини косьтере бильди. Миллий негиз, миллий темель, янъы сиясет тесиринден джоюлып башлагъаныны айдынлатты. Эр бир миллетнинъ, халкъ оларакъ чечекленмесине, миллий муит, миллий яшайыш тарзы къавий дирек олгъаныны тасдыкълады.

Бутюн анълы омюрини медениетимиз ве театримиз иле багълагъан Умер Ипчи бир сыра драматик эсерлер язып, уста режиссёр сыфатында, оларны саналаштырды. Истидатлы артист оларакъ, санада джанлы миллий сималар яратты. Бутюн медениетимизнинъ юксельмесине хаатири сайыладжакъ хызметлер косьтерди.

Суаллер ве вазифелер:

1. Йигирминджи сенелер драматургия вариетининъ земане меселелери Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасында тасвирленгенини исбатлайджы делилдернен анълатынъыз. Эсернинъ язылув ве нешир олунув тарихы акъкъында не айта билесинъиз?

2. Пьесадаки вакъиалар къачынджы сенелерде ве къаерде олып кече? Бекир ве кой молласы экевлешип, Акъмесджитке кеткенде, насыл адисе-вакъиаларгъа огърагъанларыны икяе этинъиз.

3. Пьесада бир чокъ ичтимаий меселелернен бир сырада сиясий меселелерге де дикъкъат айырылып экен, совет укюметине, сиясетине къаршы тенкъит ве мыскъылларны тарифлеген вакъиалар ве алларны хатырлатынъыз.

МУЭЛЛИФЛЕРНИНЪ АЯТИЙ ВЕ ИДЖАДИЙ ФААЛИЕТИНЕ АИТ КЪУЛЛАНЫЛГЪАН ЭДЕБИЯТНЫНЪ ДЖЕДВЕЛИ

[1]. Исмаил бей Гаспринскийнинъ фаалиетине аит:

1. *Сеитгъазы Гъафаров*. Исмаил бей Гаспринский. (Аяты ве фаалиети) // Йылдыз. — 1990. — № 1. — С. 111—135; № 2. — С. 79—98; № 3. — С. 93—111; № 5. — С. 87—106; Йылдыз. — 1991. — № 1. — С. 77—94; № 3. — С. 82—103.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими. Дар-ур-Рахат мусульманлары // Йылдыз. — 1998. — № 9—10.

3. *Исмаил Гаспринский*. Молла Аббас (роман). Эки томлукъ. Биринджи том. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 5—18.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 183—191.

[2]. Сеид Абдулла Озенбашлынынъ фаалиетине аит:

1. *Сеид Абдулла Озенбашлы* (1867—1924 сс. аяты ве фаалиети иле танышма теджрибеси) // Йылдыз. — 1992. — № 2. — С. 126—136.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими // Йылдыз. — 1999. — № 4. — С. 113—116.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 88—96.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 232—233.

[3]. Асан Сабри Айвазовнынъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Джанымызнынъ мюмессили // Салгъыр. — 1991. — № 2. — С. 33—45.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 113—114.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Бедий сёзюмизнинъ эврими // Йылдыз. — 1999. — № 4. — С. 116—119.

4. *Шевкет Юнусов*. Мукъаддес топракътаки тамырларымыз // Йылдыз. — 1993. — № 3. — С. 161—168.

5. *Шевкет Эльвис-огълу Юнусов*. А.С. Айвазов. Неден бу ала къалдыкъ. Пьеса. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир,

1997. — 80 с.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар әдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 225—227.

[4]. Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Халкънынъ азатлыгъы огърунда буюк хызмет. (У.Ш. Тохтаргъазынынъ әдебий яратыджылыгъыны тедкъикъ меселелерине даир) // Ыылдыз. — 1983. — № 5. — С. 98—101.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. XIX асырнынъ сонъу XX асырнынъ башында къырымтатар сахна санаты ве драматургиясынынъ бызы нокъталары // Ыылдыз. — 1999. — № 4. — С. 120—122.

3. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар әдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 199—207.

4. *Севиль Керимова*. Сахна санатымызнынъ тарихындан. (У.Ш. Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» әсасында язылды) // Ыылдыз. — 2002. — № 2. — С. 109—116.

[5]. Мемет Нузетнинъ фаалиетине аит:

1. *Мемет Нузет*. Къырымнынъ чель аятындан. Сайлама әсерлер джыйынтыгъы / Терт. этиджи *Н. Сейтягъяев*. — Симферополь: Доля, 2003. — С. 5—12.

2. *Әшреф Шемьи-заде*. Әс татлы ель, талгъын, талгъын... (Мемет Нузетнинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында). Әдебий ве тенкъидий макъалелер. — Симферополь: Доля, 2000. — С. 37—83.

3. *Сафтер Нагаев*. Яшлыкъкъа хас дуйгъунен. — Ташкент, 1979. — С. 65; 68—69.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар әдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 235—242.

5. Mehmet Nuzhet II Mahmut Nedret Ali Romania türk-tatar edebijati. — Kostence, 1999. — S. 93—108.

[6]. Шевкъий Бекторенинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнусов*. Одемесем акъкъымны, мен не ичюн тувгъаным. (Шевкъий Бекторенинъ догъгъанына 110 йыл толуву мунасебетиле) // Ыылдыз. — 1993. — № 8. — С. 167—172.

2. *Шевкет Юнусов*. Шириет тюresi. (Шевкъий Бекторенинъ яратыджылыгъы акъкъында) // Ыылдыз. — 1992. — № 1. —

С. 102—111.

3. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. 1920-нджи сенелер. — Симферополь: «Тезис» нешпрята, 2008. — С. 16—39.

4. *Юнус Темиркзая*. Шевкый Бекторе — буюк шаиримиз // Йылдыз. — 1991. — № 3. — С. 44—46.

5. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 298—302.

6. *Рустем Муедин*. Шевкый Бекторе. Хатырлавларым ве илявелерим // Йылдыз. — 1995. — № 5—6. — С. 158—171.

[7]. Абдулла Лятиф-заденинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. — Симферополь: «Тезис» нешпрята, 2008. — 176 с.

2. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 279—287.

[8]. Бекир Чобан-заденинъ фаалиетине аит:

1. *Шевкет Юнусов*. Бекир Чобан-заденинъ шириети // Йылдыз. — 1994. — № 6. — С. 156—166.

2. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. — Симферополь: «Тезис» нешпрята, 2008. — 176 с.

3. *Сафтер Нагаев*. Бекир Чобан-заде ве Фитрат // Йылдыз. — 2003. — № 2. — С. 69—103.

4. *Сафтер Нагаев*. Девир ве такъдир. (Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгына) // Йылдыз. — 1993. — № 2. — С. 95—122.

5. *Юнус Кзандым*. 43-юнджи талебе. (Бекир Чобан-заденинъ ильмий ве бедий иджадына даир базы къайдлар) // Йылдыз. — 1998. — № 4. — С. 71—82.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 287—293.

[9]. Амди Гирайбайнынъ фаалиетине аит:

1. *Решид Мурад*. Атешин шаир. (Амди Гирайбай акъкъында) // Йылдыз. — 1988. — № 5. — С. 106—109.

2. *Джафер Сейдамет Къырымэр*. Амди Гирайбайнынъ аяты // Йылдыз. — 1995. — № 3. — С. 3—8.

3. *Лятиф Азим*. Яш татарларгъа. (1994 сенеси Бухарестте Амди Гирайбайнынъ «Яш татарларгъа» ширий китабына азыгъан

такъдим) // Йылдыз. — 1995. — № 4. — С. 3.

4. *Пирайе Къадри-заде*. Сёз башы. (Амди Гирайбайнынъ 1994 сени Бухарестте чыкъкъан «Яш татарларгъа» китабына азыгъан сёз башы) // Йылдыз. — 1995. — № 4. — С. 3—8.

5. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар шириетининъ зумрют таджы. (Амди Гирайбайнынъ хатрасына итхаф) // Йылдыз. — 2003. — № 4. — С. 51—71.

6. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 294—298.

7. *Шевкет Юнус*. Назмиетимиз ве несирджилигимиз тарихындан. — Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2008. — 176 с.

[10]. Абляким Ильмийнинъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Янъы хаял ве эски заман. (Алтанлынынъ «Ачлыкъ хатирелери» эсери хусусында) // Йылдыз. — 1990. — № 6. — С. 92.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Абляким Ильмийнинъ аяты ве фаалиетине даир янъы малюматлар // Йылдыз. — 2003. — № 5. — С. 81—90.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къаранлыкъ ичинден зиялар. (Абляким Ильмийнинъ догъгъанына 110 йыл толувы мунасебетиле) // Йылдыз. — 1998. — № 1. — С. 91—100.

4. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 144—147.

5. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 254—255.

[11]. Умер Ипчининъ фаалиетине аит:

1. *Исмаил Керимов*. Теренлик. (У. Ипчининъ иджадына багъышлангъан монография). — Ташкент: Гъафур Гъулям адына эдебият ве санъат нешрияты, 1988. — 144 с.

2. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Къырымтатар эдебияты. Къулланма дерслик. — Акъмесджит: Къырымдевокъувпеднешир, 1995. — С. 213—219.

3. *Исмаил Асан-огълу Керим*. Сахна къараманлары // Йылдыз. — 1997. — № 6. — С. 176—181.

4. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. —

С. 270—276.

5. *Севиль Керимова*. Драматургия ве сахна санатымызнынъ юксек медениетине догъру (1920—1930 сс.) // Ыылдыз. — 2002. — № 5. — С. 70—109.

[12]. Мемет Ниязийнинъ фаалиетине аит:

1. *Мемет Ниязий бек*. Наширнинъ мукъаддемеси. «Эмель» меджмуасынынъ 1931 сенеси чыккъан санындан // Ыылдыз. — 1996. — № 5. — С. 72—74.

2. *Риза Фазыл, Сафтер Нагаев*. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. — Симферополь: Къырымдевокъувпеднешир, 2001. — С. 245—248.

3. *Энвер Къуртумеров*. Иджреттеки эдебиятымыз тарихына кыскъа бир назар // Ыылдыз. — 2005. — № 6. — С. 129—136.

4. *Nijazij M. Sağış*. — Bukreş, 1998.

5. *Акъташ А*. Мемет Ниязий // Салгъыр. — 1991. — № 2.

[13]. Исмаил Зиядиннинъ фаалиетине аит:

1. *Энвер Къуртумеров*. Иджретте догъган матбуатымыз тарихындан // Ыылдыз. — 2001. — № 5. — С. 133—140.

2. *Энвер Къуртумеров*. Иджрет эдебиятымыз тарихына кыскъа бир назар // Ыылдыз. — 2005. — № 6. — С. 129—136.

3. *Юнус Къандым*. Исмаил Зиядин акъкъында бир къач сёз // Ыылдыз. — 1998. — № 8. — С. 8—11.

[14]. Абдулкъасым Фирдавсийнынъ фаалиетине аит:

1. *Мухаммад Нури Османов, Шоислом Шомухамедов*. Шох китоб. Шохнама. Биринчи китоб. — Тошкент, 1975. — 735 с.

2. *Дьяконов М*. Фердауси. [Фирдоуси]. Жизнь и творчество. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1940. — 138 с.

[15]. Омар Хайям

1. *Брагинский И.С*. Иранское литературное наследие. — М.: Наука, 1984. — 296 с.

2. *Слинкин М.М*. Очерки истории персидской литературы: Учебное пособие. — Таврический экологический институт. — Симферополь, 1999. — 230 с.

3. *Розенфельд Б.А., Юшкевич А.П*. Омар Хайям. — М.: Наука, — 1965. — 191 с. [АН СССР. Научно-биографическая серия].

4. *Алиев Р.М., Османов М.Н*. Омар Хайям. — М., 1959. — 143 с. [АН СССР. Научно-популярная серия].

[16]. Мигель де Сервантес Сааведранынъ фаалиетине аит:

1. Испанская литература XVI—XVII вв. «Дон Кихот» М. Сервантеса. Тексты и комментарии [Под редакцией В.М. Фриче / Составит.: В.В. Голубков и др.]. — М.; Л.: Госиздат, 1927. — 141 с.

2. *Державин К.Н.* Сервантес. Жизнь и творчество / Предисловие А.А. Смирнова, З.И. Плавскина. — М., Гослитиздат. [Ленинградское отделение], 1958 — 743 с.

3. *Снеткова Н.П.* «Дон Кихот» Сервантеса. — М.; Л.: Художественная литература. [Ленинградское отделение], 1956. — 159 с.

Эсерлерде анълашылмагъан сөзлернинъ изаатлары ашагъы-даки лугъатлар эсасында тизильди

1. Osmanlıca—türkçe ansiklopedik bujuk luğat / Hazırlağan: *Abdullah Jegin ve digerleri.* — Istanbul: Zija Ofset, 1990. — 1081 s.

2. Osmanlıca—türkçe sözlük / Hazırlajan *Mustafa Nihat Ozon.* — Istanbul, 1965.

3. *Ferit Devellioglu.* Osmanlıca—türkçe ansiklopedik luğat / (Yajına hazurlağan *Adin Sami Gühejiçal.* 14 Baskı. — Ankara, 1997. — 1195 s.

4. *Исмаил Асан-огълу Керим.* Къырымтатарджа къыйын сөзлер (тахаллюслер лугъаты). — Симферополь: Издательство «Таврия», 2006. — 176 с.

МУНДЕРИДЖЕ

Муэллифтен 3

ХІХ АСЫРНЫНЪ СОНЪУНДА ХХ АСЫРНЫНЪ БАШЫНДА ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

Уянув девриндеки къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери.....	8
<i>Исмаил Гаспринский</i>	11
Исмаил Гаспринскийнинъ эдебий яратыджылыгы	11
«Дар-ур-Рахат мусульманлары»нынъ сюжети.....	14
Молла Аббас симасынынъ айдынлатылувы	17
Дар-ур-Рахат мусульманлары (<i>роман</i>)	19
<i>Сеид Абдулла Озенбашлы</i>	41
Сеид Абдулла Озенбашлынынъ «Оладжагъа чаре олмаз» пьесасына даир.....	43
Оладжагъа чаре олмаз (<i>пьеса</i>)	45
<i>Эдебият назарисси</i> . Драма акъкъында умумий малюмат	58
<i>Асан Сабри Айвазов</i>	60
Асан Сабри Айвазовнынъ драматургия саасына къошкъан иссеси.....	63
«Неден бу ала къалдыкъ» эсериндеки къараманларнынъ сималарына даир.....	64
Неден бу ала къалдыкъ (<i>пьеса</i>)	67
<i>Эдебият назарисси</i> . Драматик эсернинъ хусусиетлери.....	82
<i>Усеин Шамиль Тохтаргъазы</i>	86
Усеин Шамиль Тохтаргъазынынъ «Моллалар проекти» пьесасында ватанпервелик мевзусынынъ тасвир олунувы	89
Муаллим Дулькероф симасынынъ айдынлатылувы	90
Моллалар проекти (<i>пьеса</i>).....	93

ХХ АСЫРНЫНЪ ИНКЪИЛЯПТАН ЭВЕЛЬ ВЕ ЙИГИРМИНДЖИ СЕНЕЛЕРДЕ ИНКИШАФ ЭТКЕН КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

ХХ асырнынъ инкъиляптан эвель ве йигирминджи сенелер къырымтатар эдебиятынынъ илерилев хусусиетлери.....	108
Йигирминджи сенелер шириетининъ илерилеви.....	111
<i>Мемет Нузет</i>	114
Мемет Нузетнинъ шириетине даир	116
Ички къурбаны (<i>шиир</i>)	119

Тиленджи кьарт (<i>шиир</i>)	121
Шаирнинъ уйкъусы (<i>шиир</i>)	122
Шевкъий Бекторе	124
Шевкъий Бекторенинъ шиириетине даир	127
Айт, Чатыртав! (<i>шиир</i>)	131
Къырым акъкъында (<i>шиир</i>)	132
Демирджининъ очы (<i>шиир</i>)	132
Татарлыгъым (<i>шиир</i>)	134
Миллетнинъ къбеси (<i>шиир</i>)	135
<i>Эдебият назарисеси</i> . Лирик эсер акъкъында	136
Абдулла Лятиф-заде	139
Абдулла Лятиф-заденинъ шиириетине даир	142
Хаял — омюр (<i>шиир</i>)	147
Омюр (<i>шиир</i>)	148
Мужде (<i>шиир</i>)	150
Шаирнинъ руху (<i>шиир</i>)	151
Джермай тюркюси (<i>шиир</i>)	153
Бекир Чобан-заде	155
Бекир Чобан-заденинъ шиирий эсерлерине даир	159
Тынч татар чёлюнде (<i>шиир</i>)	164
Ой, сувукъ шу гъурбет (<i>шиир</i>)	165
Дунай таша (<i>шиир</i>)	167
Яныкъ къавал (<i>шиир</i>)	169
<i>Эдебият назарисеси</i> . Лирик къараман акъкъында	171
Амди Гирайбай	173
Амди Гирайбайнынъ шиириетине даир	176
Джигитке (<i>шиир</i>)	180
Багъчасарай (<i>шиир</i>)	181
Къарасув (<i>шиир</i>)	183
Татар ичюн (<i>шиир</i>)	184
Йигирминджи сенелер несирджилигининъ илерилев	
хусусиетлери	186
Абляким Ильмий	189
Баланынъ рухиет дюньясыны тасвирлеген эсер	191
Ачлыкъ хатирелери (<i>повесть</i>)	194
<i>Эдебият назарисеси</i> . Психологик повестьнинъ хусусиетлери ..	213
Йигирминджи сенелер драматургиясынынъ илерилев	
хусусиетлери	215
Умер Ипчи	218
Умер Ипчининъ «Фаише» пьесасына даир	221
Пьесада бедий сималарнынъ айдынлатылувы	223
Фаише (<i>пьеса</i>)	226

Навчальне видання

КОКІЄВА Айше

**КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЛІТЕРАТУРА
(рівень стандарту)**

*підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти
з навчанням кримськотатарською мовою*

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

У підручнику використано матеріали з вільних інтернет-джерел

Формат 70x100/16.

Ум. друк. арк. 15,00. Обл.-вид. арк. 11,00.

Наклад 300 прим. Вид. № 1331,

Видавець і виготовлювач видавничий дім «Букрек»
вул. Радищева, 10 м. Чернівці. 58000

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ЧЦ № 1 від 10.07.2000 р.